

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA MİLLİYETÇİ-
MUHAFAZAKÂR KOALİSYONLAR**

Yüksek Lisans Tezi

Mesut Can AKÇAY

Danışman

Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ

Samsun
2020

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA MİLLİYETÇİ-
MUHAFAZAKÂR KOALİSYONLAR**

Yüksek Lisans Tezi

Mesut Can AKÇAY

Danışman

Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ

Samsun
2020

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

.../.../2020

Mesut Can AKÇAY

TEZ KABUL VE ONAYI

Mesut Can AKÇAY tarafından hazırlanan *Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi- Muhafazakâr Koalisyonlar* başlıklı bu çalışma, 30/06/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : _____

Üye : _____

Üye : _____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

____/____/____

Enstitü Müdürü (*İmza ve Mühür*)

ÖZET

TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA MİLLİYETÇİ- MUHAFAZAKÂR KOALİSYONLAR

Mesut Can AKÇAY

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2020

Danışman: Doç. Dr. Mucize Ünlü

Siyasal yaşamda tek parti iktidarını (CHP) sona erdiren 1950 seçimleri aynı zamanda cumhuriyet modernleşmesinin uygulanış biçimine karşı bilenmiş durumda olan muhalefetin siyasal alandaki temsilinin de ilk örneğini teşkil etmiştir. Yeni dönemde cumhuriyetin kurucu kadrolarının tahayyül ettiği düzene karşı muhtelif kesimlerin desteğini alan Demokrat Parti (DP) cumhuriyetin sağ yorumu olarak anılacak olan milliyetçi- muhafazakâr geleneği ortaya çıkarmıştır. Bu geleneğin öncüsü olan DP, 27 Mayıs Darbesi ile siyasal alandan uzaklaştırılsa da darbe sonrası dönemde milliyetçi- muhafazakârlık, sağ geleneğin muhtelif eğilimlerini bünyesinde barındıran partiler tarafından sürdürülmüştür. Nitekim koalisyon olgusunun siyasal yaşama eklemlenmesi ile sağ partiler arasındaki rekabette öne çıkan tezahür milliyetçi- muhafazakâr popülizm olmuştur. Milliyetçi- muhafazakârlığın DP ile başlayan serüveni geleneği sürdürme uğraşında olan partilerin politikalarını şekillendirmiş ve partilerle birlikte sürekli bir dönüşüm geçirmiştir. Milliyetçi muhafazakârlığın sağ partilerin üzerindeki bu etkisi çalışmaya özünü veren temeli oluşturmuştur. Bu bağlamda tez, milliyetçi- muhafazakâr geleneğin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü koalisyonlar özelinde ele almaktadır. Bu kapsamda çalışmada, Milliyetçi Cephe, ANAYOL ve REFAHYOL koalisyon hükümetlerinde yer alan partilerin koalisyon süreçlerinde milliyetçi- muhafazakâr geleneğin etkisi analiz edilmiştir. Ayrıca tezde; siyasal yaşamın iki ayrı döneminde teşkil edilen üç ayrı koalisyon hükümeti benzer dinamikler kıstas alınarak incelenmiş, koalisyonların teşkili, işleyişi ve uygulamalarında milliyetçi- muhafazakâr geleneğin etkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Milliyetçi- Muhafazakârlık, Milliyetçi Cephe, ANAYOL, REFAHYOL

ABSTRACT

NATIONALIST- CONSERVATIVE COALITIONS IN TURKISH POLITICAL LIFE

Mesut Can AKÇAY

Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies

Department of History, M.A., June/2020

Supervisor: Associate Prof. Mucize ÜNLÜ

The 1950 elections, which brought the one-party rule (CHP) in political life to an end, also served as the first example of the political representation of the opposition, which was sharpened against the way in which the modernization of the Republic was implemented. In the new era, the Democratic Party (DP), which had the support of various factions against the order envisioned by the founding cadres of the Republic, brought forth the nationalist - conservative tradition that would be known as the right interpretation of the Republic. In the new period, the Democratic Party (DP), which had the support of various factions against the order envisioned by the founding cadres of the Republic, brought forth the nationalist-conservative tradition that would be known as the rightist interpretation of the Republic. Although the DP, the pioneer of this tradition, was removed from the political sphere with the May 27 coup, the nationalist-conservatism was continued by the parties that included the various tendencies of the right tradition in the post-coup period. As a matter of fact, the articulation of the coalition to political life and the rivalry between right-wing parties has been the most prominent manifestation of nationalist-conservative populism. The process of nationalist-conservatism that began with the DP has shaped the policies of the parties that are trying to maintain the tradition and has undergone a continuous transformation with the parties. This influence of nationalist conservatism on right-wing parties formed the core foundation of this study. Therefore, the thesis focuses on the transformation of the nationalist-conservative tradition in the historical process in the form of coalitions. In this context, the study analyzes the influence of nationalist-conservative tradition in the coalition processes of parties in the Nationalist Front, ANAYOL, and REFAHYOL coalition governments. Furthermore, three different coalition governments formed in two different periods of political life were examined by taking similar dynamics criteria, and the effect of the nationalist-conservative tradition in the formation, functioning, and implementation of coalitions was discussed in the thesis.

Keywords: Nationalist-conservatism, Nationalist Front, ANAYOL, REFAHYOL

ÖN SÖZ

Parlamentar sistemlerde tek parti iktidarının sağlanamadığı durumlarda demokratik bir araç olarak devreye giren koalisyon olgusu ülkemizde oldukça geç sayılabilecek bir dönemde siyasal yaşama eklemlenmiştir. Başta demokrasi kültürü ve siyasal geleneklerin olgunlaşmasının belli bir süre alması olmak üzere koalisyon olgusunun askeri bir darbe sonrası gidilen seçimlerin sonucunda siyasal yaşama girmesi koalisyon süreçlerinde uzlaşma etkenini zorlaştıran bir unsur olmuştur. Nitekim siyasal kültürümüzde uzlaşma etkeninin olgunlaşmasının zaman alması siyasal istikrarsızlığı koalisyon dönemlerinin merkezine taşımıştır. Ekseriyetle siyasal istikrarsızlık ile sonuçlanan koalisyon deneyimleri kimi zaman parlamento içerisinde kimi zaman da seçim süreçleri üzerinde siyasal krizlere yol açmıştır. Bu krizlerin başında ise hükümet krizi yer almıştır.

Siyasal yaşamda 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu demokrasi tarihimizde yeni bir dönemi başlatmıştır. Yeni dönemde seçim sonrası doğabilecek koalisyon gerekliliği çoğunluğu sağlayan aday ve partisine hükümeti kurma yetkisinin verildiği Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile giderilmeye çalışılmıştır. Yeni sistemin demokrasi tarihimiz açısından olumlu ve olumsuz yönlerini tartışmak elbette zaman alacaktır. Ancak demokrasi tarihimizin önemli bir unsuru olan koalisyon dönemlerinin araştırılması yeni döneme gidilen şartların anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Nitekim çalışma amaç ve kapsamı itibarıyla koalisyon dönemlerini farklı bir bakış açısı ile ele almakta ve bu şartların anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Tez yazım sürecinde gerek bilgi ve birikimi gerekse samimi ve yapıcı yorumları ile tezin tüm aşamalarında katkılarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ'ye; tez konusunun belirlenmesinin ardından içeriğin şekillenmesinde yapıcı yorumları ile katkı sağlayan hocam Prof. Dr. Önder DUMAN'a teşekkürlerimi bir borç kabul eder, şükranlarımı sunarım.

Tez konusunun olgunlaşma aşamasında yorum ve katkıları ile destek olan Kaan AKMAN ve Ersin GÜNGÖRDÜ'ye; tezin her aşamasında destek ve teşvikleri ile katkı sağlayan Özlem KAPLAN'a teşekkür eder, şükranlarımı sunarım. Ayrıca yüksek lisans bursu ile tezin hazırlanmasını destekleyen, araştırmanın maddi külfetini azaltarak özgün bir çalışma hazırlayabilmemin önünü açan Türk Tarih Kurumu'na teşekkürlerimi bir borç kabul eder, şükranlarımı sunarım. Son olarak

arşiv araştırmalarım süresince yönlendirmeleri ile kolaylık sağlayan Ankara Milli Kütüphane Başkanlığı çalışanlarına ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi Merkez ve Eğitim Fakültesi Kütüphaneleri çalışanlarına; maddi ve manevi destekleri ile tezin tamamlanmasında büyük emekleri olan aileme; lisans ve yüksek lisans eğitimim süresince üzerimde emeği olan tüm hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Mesut Can AKÇAY

Samsun 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR	X
TABLolar LİSTESİ.....	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Temel Kavramlar	8
1. Milliyetçilik.....	8
2. Muhafazakârlık	14
3. Parti Sistemleri.....	21
4. Seçim Sistemleri.....	27
5. Koalisyon	34
B. Kavramsal Çerçeve	39
1. Türk Siyasal Yaşamı	39
2. Türk Siyasal Yaşamında “Koalisyon”	48
3. Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi- Muhafazakârlık	60

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ

A. I. Milliyetçi Cephe Hükümeti	71
1. Koalisyon Partileri.....	71
2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri	77
3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam	86

4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür	90
5. Dış Dinamikler: Geçmişin Muhafazası ve Çok Yönlü Dış Politika	100
6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum.....	113
B. II. Milliyetçi Cephe Hükümeti	129

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANAYOL KOALİSYON HÜKÜMETİ

1. Koalisyon Partileri	135
2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri	138
3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam	148
4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür	153
5. Dış Dinamikler: Program Üzerinde Kalan Dış Politika İlkeleri ve Devreden Dış Politik Bakiye	157
6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

REFAHYOL KOALİSYON HÜKÜMETİ

1. Koalisyon Partileri	170
2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri	174
3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam	180
4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür	183
5. Dış Dinamikler: Dış Politikada Genelkurmay'lı Yıllar	190
6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum	199
SONUÇ.....	218
KAYNAKÇA.....	226
ÖZGEÇMİŞ	247

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
ANAYOL	: ANAP- DYP Koalisyon Hükümeti
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BBP	: Büyük Birlik Partisi
BKZ	: Bakınız
C	: Cilt
CP	: Cumhuriyetçi Parti
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
DP	: Demokrat Parti
Dp	: Demokratik Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
DGM	: Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
EMİNSU	: Emekli İnkılap Subayları
FP	: Fazilet Partisi
GP	: Güven Partisi
HABİTAT	: Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı
HADEP	: Halkın Demokrasi Partisi
HARB- İŞ	: Türkiye Harb Sanayi ve Yardımcı İş Kolları Sendikası
HP	: Hürriyet Partisi
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KDV	: Katma Değer Vergisi
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OAPEC	: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği
RP	: Refah Partisi
REFAHYOL	: RP- DYP Koalisyon Hükümeti
s	: Sayfa

S	: Sayı
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SP	: Sosyalist Parti
SHP	: Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SKB	: Silahlı Kuvvetler Birliği
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBP	: Türkiye Birlik Partisi
TKP	: Türkiye Köylü Partisi
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOB- DER	: Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TÜRK- İŞ	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜDEV	: Türkiye’de Din Eğitimi Vakfı
TSİP	: Türkiye Sosyalist İşçi Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
PAB	: Parlamentolar Arası Birlik
YAYKUR	: Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu
YOL- İŞ	: Türkiye Yol, Yapı, İnşaat İşçileri Sendikası
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu
YSK	: Yüksek Seçim Kurulu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1975- 1979 Yılları Arasında İlkokul ve İlköğretim; Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı

Tablo 2: 1975-1979 Yılları Arasında Mesleki ve Teknik Okul Sayısı ve Okullarda Görev Yapan Öğretmen ile Öğrenim Gören Öğrenci Sayısı

Tablo 3: 1973- 1977 Yılları Arasında GSYİH, GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları.

Tablo 4: 1973- 1978 Yılları Arasında (Seçilmiş) Gıda Ürünlerinin Ortalama Fiyatları

Tablo 5: 1973- 1978 Yılları Arasında (Seçilmiş) Döviz Kurları

Tablo 6: 1967-1977 Yılları Arasında Yurt Dışına Giden İşçi Sayısı ve İşçi Dövizleri

Tablo 7: 1995- 1997 Yılları Arasında (Seçilmiş) Döviz Kurları

Tablo 8: 1995- 1997 Yılları Arasında (Seçilmiş) Temel Ekonomik Göstergeler

GİRİŞ

Siyasal yaşamda tek parti iktidarını sona erdiren 1950 seçimlerine kadar geçen süreçte cumhuriyeti kuran kadroların tahayyül ettiği siyasal ve toplumsal düzen arayışının uygulanış biçimine karşı biriken muhalefet Demokrat Parti (DP) ile anılacak olan bir geleneği ortaya çıkarmıştır. Bu gelenek en kaba ifade ile cumhuriyet rejimini kurucu değerlerinden uzaklaştıran devletçi- seçkinci kadroların otoriter uygulamalarına karşı cumhuriyetin sağ yorumu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal yaşamda sağ partilere düşünsel, fikri temellerini verecek olan bu gelenek kısa süre içerisinde tek parti uygulamalarına karşı bilenmiş durumda olan muhtelif kesimlerin desteği ile DP'yi iktidara taşımıştır. DP iktidarının 27 Mayıs Darbesi'ne kadar geçen süreçte muhalefet ile olan mücadelesi DP'ye muhafazakâr, dindar ve milliyetçi söylemleri ile toplumsal hassasiyetleri gözetken bir sağ popülizmi getirmiştir. Sağ popülizm iktisadi alanda “kalkınma”, siyasal alanda “demokrasi”, toplumsal alanda “hizmet” söylemleri ile kırsal kesimi siyasal alana taşımanın başlangıcını teşkil etmiştir. DP'nin sağ popülizminin dayanağını oluşturan seçmen çoğunluğuna dayalı çoğunluk otoriterizmi anti- demokratik uygulamalara dönüşünce ordu içerisinde bir grup DP ve geleneğini cumhuriyet rejimine karşı bir tehdit olarak görüp siyasal alandan uzaklaştırmıştır. Ancak DP kadroları siyasal alandan uzaklaştırılrsa da geleneği darbe sonrası dönemde kurulacak olan sağ partilerin ilham kaynağı olmuştur. Nitekim 27 Mayıs sonrası dönemde kurulan Adalet Partisi (AP), DP mirasını devralan parti olmuştur. Bu bağlamda AP, siyasal yaşamda birinci koalisyonlar dönemi olarak adlandırılan 1961- 1965 arası dönemde DP geleneğinin yeni dönemdeki temsilcisi olmuştur.

Birinci koalisyonlar dönemi AP'nin 1965 seçimleri ile tek başına iktidara gelmesi ile sona ermiş ve 12 Mart Muhtırası'na kadar olan dönem AP'nin iktidar dönemi olmuştur. Siyasal yaşamda 12 Mart Muhtırası 27 Mayıs Darbesi sonrası tahayyül edilen düzenin ifadesini bulduğu anayasanın uygulanabilirliğinin zorlaşması ile askeri elitlerin siyasal alana bir kere daha müdahalesini getirmiştir. Bu aynı zamanda DP geleneğinin AP ile ikinci defa askeri bir müdahale ile iktidardan uzaklaştırılmasını ifade etmektedir. Nitekim muhtıra sonrası gidilen 1973 seçimleri siyasal yaşama ikinci koalisyonlar dönemini getirmiştir. Bu anlamda 1973- 1980 arası dönem; birinci koalisyonlar döneminden farklı olarak partiler arası ideolojik ayrılıkların derinleştiği, sağ ve sol parti ayrımının keskin bir nitelik kazandığı, sağ

partiler arası rekabette köyden kente göç olgusu ile yeni kentli bireylerin milliyetçi-muhafazakâr popülizmin odağı haline geldiği, partiler arası kutuplaşmanın toplumsal alana taşındığı, parlamento aritmetiğinin hassas dengeler üzerine kurulu olması nedeniyle partiler arası ittifak, birlik ve koalisyon olgularının siyasal yaşamın olağan kabulleri haline geldiği bir dönemi ifade etmektedir. Nitekim Milliyetçi Cephe Hükümetleri bu olağan kabullerin bir uzantısı olarak komünizm karşıtlığı temelinde sağ partilerin muhtelif eğilimlerini bünyesinde barındıran bir koalisyon olarak iki ayrı hükümetle iktidarda kalabilmiştir.

12 Eylül Darbesi siyasal alandaki kutuplaşmanın toplumsal alana taşınması ile baş gösteren terör ve anarşi olaylarının barış ortamı ve siyasal istikrarın önünde engel olarak gören askeri elitlerin yeni düzen tahayyülünün siyasal alana müdahalesi ile gerçekleşmiştir. Yeni dönemde Aydınlar Ocağı tarafından sistematize edilen Türk-İslam Sentezi Anavatan Partisi (ANAP)'ne düşünsel temelini vermiştir. En kaba ifade ile 1970'lerin siyasal ve toplumsal yaşamını tehdit eden politize bireylerin yerine apolitik; milliyetçi- muhafazakâr -mukaddesatçı- bireyler koymayı esas alan Türk- İslam Sentezi ANAP'ın parti politikalarında önemli bir yer tutmuştur. Bu anlamda ANAP, 12 Eylül öncesi dönemin bakiyesini yok sayan ancak parti geleneklerine ifadesini veren ideolojileri “dört eğilim” ile partisine eklemlemiş ve 12 Eylül öncesi partilerin kitlelerine ulaşma uğraşında olmuştur. Nitekim 1983 seçimleri ile iktidara gelen ANAP 1991 seçimlerine kadar olan dönemde iktidarda kalmayı başarmıştır.

Siyasal yaşamda 1991- 2002 arası dönem üçüncü koalisyonlar dönemini ifade etmektedir. Bu dönem sağ ve sol partilerin ideolojik dönüşümlerini tamamladığı, buna karşın sağ ve sol partilerin çokluğunun tek parti iktidarını zorlaştıran etkisi ile sağ ve sol partilerin kendi içlerinde rekabetini başlattığı bir dönem olmuştur. Nitekim sağ partiler arasındaki bu rekabet merkez sağda geleneksel milliyetçi- muhafazakâr kitleler üzerinde ANAP ve Doğru Yol Partisi (DYP)'nin amansız mücadelesine sahne olmuştur. Bu anlamda 1995 seçimlerinde milliyetçi- muhafazakâr kitleleri esnek bir oy tercihiye yönelten temel ANAP ve DYP arasındaki bu rekabet olmuştur. Öte yandan Refah Partisi (RP)'nin parti tabanını aşan bir imaj ile 1995 seçimlerine girmesi karşılığını vermiş ve parti milliyetçi- muhafazakâr kitlelerin desteğini alarak seçimlerin birinci partisi olmayı başarmıştır. Bu anlamda merkez sağda ANAP ve DYP arasında baş gösteren rekabet her iki partinin kitlesi üzerinde giderek artan bir

RP etkisini başlatmıştır. 1995 seçimleri sonrasında kurulan ANAP-DYP Koalisyonu (ANAYOL Koalisyon Hükümeti) RP'nin bu etkisine karşı kurulan bir tür uzlaşî hükümeti olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. Ancak hükümet başta koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlık olmak üzere RP'nin hükümeti düşürmek için verdiği mücadelelerle kısa süre içerisinde dağılmış ve RP koalisyon ortağı olarak RP- DYP Koalisyonu (REFAHYOL Koalisyon Hükümeti) ile iktidara gelmiştir.

REFAHYOL Koalisyon Hükümeti gerek dönem içerisinde yaşanan olaylarla gerekse koalisyon partileri üzerinde yarattığı etkilerle günümüzde halen tartışılan hükümetler arasındadır. Bu dönemde 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı ile askeri elitlerin tarihsel bir tehdit olarak gördüğü komünizmin yerine irticayı koyduğunu belgeleyen MGK kararlarının hükümet tarafından uygulanması beklentisi hükümeti çalışamaz hale getirmiş ve Başbakan Erbakan istifa etmiştir. Nitekim 28 Şubat sürecinin bir uzantısı olarak 16 Ocak 1998'de RP laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesi ile AYM tarafından kapatılmıştır. RP'nin kapatılması ile birlikte partinin gelenekçi kanadı Fazilet Partisi (FP)'ni kurma yoluna giderken, yenilikçi kanadının önemli bir kısmı Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'ni kurmuştur. AKP'nin düşünsel, temelleri Milli Görüş Hareketi partilerine (Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi) dayansa da parti ideolojik yelpazede kendisini muhafazakâr demokrat olarak konumlandırmıştır.¹ AKP, siyasal yaşamında girdiği ilk seçimler olan 2002 seçimlerinde parlamento çoğunluğunu sağlayarak üçüncü koalisyonlar dönemini sona erdirmiş ve tek başına iktidara gelmiştir.

1. Araştırmanın Problemi

Siyasal yaşamda “koalisyon” olgusunun ortaya çıkışı çalışmaya özünü veren milliyetçi- muhafazakâr nosyonunun geleneksel ifadesini bulduğu DP iktidarını siyasal alandan uzaklaştıran 27 Mayıs Darbesi sonrası dönemin ilk seçimlerine kadar uzanmaktadır. İlk dönem koalisyonlar; partiler arası ideolojik ayrılıkların derinlik kazanmadığı, buna karşın askeri elitlerin siyasal yaşamda etkinliğini hissettirdiği ve sağ ve sol parti ayrımlarının belirginleşmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Birinci koalisyonlar dönemi DP geleneğinin devam partisi olan AP'nin 1965

¹ William Hale and Ergün Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of AKP*, Routledge, London and New York 2010, s. 20.

seçimleri ile iktidara gelmesi ile sona ermiş ve AP, 12 Mart Muhtırası'na kadar görevde kalmıştır. Nitekim 1973 seçimleri siyasal yaşama ikinci koalisyonlar dönemini getirmiştir. İkinci koalisyonlar dönemi sağ ve sol partiler arası ideolojik ayrılıkların derinleştiği, siyasal alanda baş gösteren kutuplaşmanın toplumsal alana taşındığı, anarşi ve terör olaylarının sosyo- ekonomik yapıyı tehdit eder hale geldiği bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönem askeri elitlerin siyasal alana bir kere daha müdahale ettiği 12 Eylül Darbesi ile sona ermiş ve 1991 seçimlerine kadar olan dönemde ANAP siyasal yaşamda tek başına iktidarda kalmıştır. Bu bağlamda 1991 seçimleri 2002 seçimlerine kadar sürecek olan unc koalisyonlar dönemini getirmiştir. 1990'lar sağ ve sol partilerin ideolojik dönüşümlerini tamamladığı, merkez sağ ve merkez solda partiler arası rekabetin arttığı bir dönem olmuştur. Bilhassa parti sayısının çokluğu, birbirine yakın ideolojik temellere sahip olan partileri ittifak ve koalisyon olgularına yöneltmiştir.

Bu bağlamda 1960- 1980 arası dönemde neredeyse her on yılda bir ordunun siyasal alana müdahale etmesi koalisyonları siyasal yaşamın merkezine taşımiştır. DP ile başlayan muhafazakâr, sağ gelenek; geleneğin savunusunu yapan partilerle birlikte darbe sonrası dönemlerde hem düşünsel temellerini muhafaza etme hem de dönemin konjonktürel şartlarına uyum sağlama uğraşını getirmiştir. Çalışmanın temel problemi de milliyetçi- muhafazakârlığın tarihsel süreç içerisinde sağ partiler özelinde geçirdiği dönüşümün koalisyon süreçlerindeki etkisinin ortaya koyulma gerekliliğidir. Bu gereklilik üzerine çalışmada aşağıdaki soruların cevabı aranmıştır.

1. Milliyetçi- muhafazakârlığın siyasal alandaki temsilinin sağ partilere eklemlenme süreci nasıl başlamıştır?
2. Milliyetçi- muhafazakârlık geleneği hangi partilerin ideolojik temelini oluşturmuştur?
3. Milliyetçi- muhafazakârlık partilerin popülist söylemlerinde ne ölçüde etkili olmuştur?
4. Sağ partiler arası "rekabet" koalisyon hükümetlerinin kuruluş, işleyiş ve sona eriş süreçlerinde ne derece etkili olmuştur?
5. Sağ partiler arası "rekabet" partilerin milliyetçi- muhafazakâr popülist söyleminde dönüşüme yol açmış mıdır?
6. Milliyetçi- muhafazakâr partilerin koalisyonlarında partilerin ideolojik eğilimleri i ve dış politikanın hangi dinamikleri üzerinde tezahür etmiştir?

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmaya özünü veren bağlam DP ile başlayan milliyetçi- muhafazakâr geleneğin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümün koalisyon süreçlerindeki etkisinin ortaya koyulmasıdır. Bu anlamda DP geleneğinin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi 27 Mayıs Darbesi sonrası dönemde AP ile sürdürülmüş ancak 12 Eylül Darbesi bu geleneği siyasal alandan uzaklaştırmıştır. Askeri elitlerin darbe sonrası düzen tahayyülü yeni dönemde milliyetçi- muhafazakâr kitleleri ANAP'a yöneltmiştir. Nitekim ANAP'ın milliyetçi- muhafazakârlık tasavvuru DP- AP geleneğini muhtevasında barındırsa da geçmiş dönem bakiyesini yok sayan bir anlayışa sahip olmuştur.

ANAP'ın “dört eğilim” adını verdiği parti ideolojisi ile AP, MSP, MHP ve CHP'nin ideolojik eğilimlerini sürdürme uğraşı yeni bir milliyetçi- muhafazakâr geleneği ortaya çıkarmıştır. Ancak yeni dönemde DP- AP geleneğini sürdüren DYP'nin alternatif bir merkez sağ partisi haline gelmesi ANAP iktidarını sona erdirmiş ve merkez sağda ANAP- DYP rekabeti başlamıştır. DP geleneğini “kalkınma” ve “hizmet” söylemleri ile sürdürme uğraşı ise İslami düşünceye sahip Milli Görüş partilerinde ifadesini bulmuştur. Siyasal yaşamda 1990'lar RP ideolojisinin popülist düzeyde dönüşüme uğraması ile birlikte partiyi milliyetçi- muhafazakâr kitlelerin alternatif partisi haline getirmiştir.

Çalışma DP ile başlayan milliyetçi- muhafazakâr geleneğin sağ partiler üzerindeki tezahürü ve koalisyon süreçlerindeki etkisine odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı milliyetçi- muhafazakâr geleneğin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü koalisyonlar özelinde incelemektir. Çalışmada üç farklı koalisyon hükümeti benzer dinamikler açısından ele alınmış; koalisyonların teşkili, işleyişi ve uygulamalarında milliyetçi- muhafazakâr geleneğin etkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Dört bölüm olarak hazırlanan çalışmanın birinci bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda tez boyunca sıkça başvurulacak ve kavramsal çerçevenin anlaşılmasını sağlayacak olan milliyetçilik, muhafazakârlık, parti sistemleri, seçim sistemleri ve koalisyon olguları tarihsel süreç içerisindeki gelişimleri perspektifinde kavramsal olarak ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Türk siyasal yaşamı; koalisyonlar

öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönem altında ele alınmış ve milliyetçi-muhafazakârlığın siyasal yaşamdaki serüveni genel bir perspektifte ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan çalışmanın birinci bölümü diğer üç bölüme yönelik bir hazırlık mahiyeti taşımaktadır. Çalışmanın diğer bölümlerinde amaç ve kapsama uygun olarak üç ayrı koalisyon hükümeti benzer dinamikler açısından ele alınmıştır.

İkinci bölümde, sağ geleneğin muhtelif eğilimlerini muhtevasında barındıran partilerin Milliyetçi Cephe adı ile kurdukları koalisyon hükümetini ortaya çıkartan dönemin koşulları, parti ideolojilerinin koalisyon süreçlerindeki etkisi ve iktidar sürecinde koalisyonun ideolojik eğilimlerinin; bürokrasi, eğitim ve kültür alanları ile dış politika alanındaki tezahürü ele alınmıştır. Dönemin sosyo- politik yapısını tehdit eden anarşi ve terör olayları ile dönemin ekonomik koşullarına karşı Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin politikaları “yapısal dinamikler” başlığı altında ele alınmıştır. Çalışmanın bu bölümünde ayrıca 5 Haziran 1977 Genel Seçimleri sonrası kurulan ancak güvenoyu alamayıp kısa süre sonra sona eren CHP Azınlık Hükümeti sonrası teşkil edilen II. Milliyetçi Cephe Koalisyonu'na da değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, ANAYOL Koalisyon Hükümeti'nin teşkiline gidilen süreç 1980'lerin 1990'lara devreden bakiyesi ile ele alınmış ve merkez sağda baş gösteren rekabet milliyetçi- muhafazakâr geleneğin dönüşümü açısından ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Merkez sağın iki önemli partisinde 1995 seçimleri öncesinde yaşanan lider değişiminin parti politikalarına olan etkisi ANAYOL koalisyonu özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu anlamda merkez sağ koalisyonu olarak teşkil edilen ANAYOL koalisyonun; bürokrasi, eğitim ve kültür alanları ile dış politika alanına yönelik programları ve siyaset, ekonomi ve toplum alanlarına yönelik uygulamaları hükümetin kısa süreli yapısında ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise siyasal yaşamın en çalkantılı koalisyonlarından olan REFAHYOL Koalisyon Hükümeti ele alınmıştır. Refahyol koalisyonu merkez sağda ANAP- DYP rekabetine karşın RP'nin pragmatist bir popülist söylem ile milliyetçi-muhafazakâr kitlelerin desteğini almayı başardığı 1995 seçimleri sonrası kurulan ANAYOL koalisyonunu düşürme çabalarının sonuç vermesi ile teşkil edilmiştir. Bu bölümde REFAHYOL koalisyonunda RP'nin koalisyon ortağına olan tahakkümünün bürokrasi, eğitim ve kültür alanları ile dış politika alanlarındaki etkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Döneme karakterini veren “28 Şubat Süreci” koalisyonun;

siyaset, ekonomi ve toplum alanlarındaki uygulamaları ile “yapısal dinamikler” başlığı altında ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan partilerin; ideolojik, düşünsel temellerine katkı sağlayan muhtelif kesimlerden milliyetçi, muhafazakâr, İslamcı düşünür, aydın ve yazarların düşünce ve yorumları kapsam dışında tutulmuştur. Bu yönüyle çalışma Türk milliyetçi ve muhafazakâr düşünce tarihi araştırmalarından ayrılmaktadır. Çalışma milliyetçi- muhafazakâr geleneğin siyasal alandaki iktidar süreçlerine odaklanmaktadır.

Tezde amaç ve kapsama uygun olarak nitel veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın birincil kaynaklarını; Resmi Kaynaklar (Resmi Gazete, TBMM Tutanak ve Dergileri, Parti Yayınları) ve Gazete Arşivleri oluşturmuştur. Bu kaynaklara yapılan doğrudan atıflarda içeriklerin özgünlüğünün korunması amacıyla dil bilgisi ve noktalama işaretleri olduğu gibi korunmuştur. Çalışma kapsamında başvurulmuş literatür taraması sonrasında ulaşılan veriler birincil kaynaklar ile uyumluluk açısından analiz edilmiştir. Bu kapsamda çalışmanın ikincil kaynaklarını; konuya ilişkin neşredilmiş muhtelif kitap, tez, makale, tebliğ, monografi, hatırat, rapor, sözlük ve ansiklopediler oluşturmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Temel Kavramlar

1. Milliyetçilik

Milliyetçilik nosyonu üzerinde ortak bir tanımın olmadığı çoğu zaman tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler ekseninde açıklanmaya çalışılan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğrudan bir nosyon olarak tanımlanamamasının nedeni sosyal bilimler disiplini içerisinde en dik başlı çalışma alanlarından birisi olmasıdır. Bu anlamda “milliyet” (nationality), “millet” (nation) ve “milliyetçilik” (nationalisme) olguları çoğu zaman birbiriyle iç içe geçmiş ve biri diğerini kapsayacak şekilde açıklanmaya çalışılmış ve ortaya çeşitli tanımlar çıkmıştır. Kavramlar arasında bu kadar yoğun çeşitliliğin olmasının nedeni “millet” olgusunun muhtevasında yer alan unsurların karmaşık ve değişik şartlara göre yorumlanmasından ileri gelmektedir.² Dolayısıyla milliyetçilik olgusunu anlamak millet olgusunun iyi kavranmasını gerektirmektedir.

Millet olgusunun ortaya çıkışına dair farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu anlamda millet olgusu imparatorlukların yıkılıp ulus devlete geçiş sürecinin başladığı 19. yüzyılda ortaya çıkan aynı topraklar üzerinde; ortak dil, din ve kültürel bağlara sahip, ortak kader ve amaçlar etrafında birleşmiş bağımsız bir siyasal kimliğe sahip olarak yaşayan topluluk³ şeklinde ele alınmasının yanı sıra “milli şuur” a sahip olarak kendi egemenliği altında toprağını kontrol eden siyasi toplum⁴ olarak da ele alınmaktadır. İlk tanımdaki ortak bir bağ olarak ele alınan dil, din ve kültür ifadelerinin ikinci tanımlamadaki “milli şuur” a ve her iki tanımında bağımsızlık ve egemen olarak bir arada yaşayan insan topluluğu vurgusu “millet” olgusunun çıkış noktasını ifade etmektedir. Ancak millet olgusunun bu tanımlarından yola çıkarak yalnız aynı din ya da aynı dil birliğine sahip toplumları millet olarak tanımlamak çoğu zaman eksik ve yanlış bir yargıdır. Çünkü bu yargılar millet olmanın temelini değil değişik şartlarını ortaya koymaktadır. Dil ve din birliğinin olmadığı durumlarda bu yargıların yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla millet olgusunu kültür ve

² Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 205.

³ Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 287-288.

⁴ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.205.

gelenek birliği temelinde ele almak yerinde olacaktır.⁵ Öte yandan Max Weber, “millet”i bir devletin halkı olarak belirli bir siyasal topluluğun üyeleri ile özdeş olarak görmemektedir. Benzer şekilde yukarıda değinildiği gibi aynı dili konuşan insanlarla da özdeş görmemektedir. Ona göre milli bağlılık kan birliği ile oluşmamakta, etnik birlik tek başına bir milleti ortaya çıkarmakta yetersiz kalmaktadır. Weber’ in millet tanımında çıkış noktasını ise “bağımsız bir devlet biçiminde ifade edilebilir bir duygu birliği” oluşturmaktadır. Dolayısıyla millet olgusu, “kendi devletini yaratma eğilimini de taşıyan bir topluluğu” ifade etmektedir.⁶

Millet olgusunun aynı dil, din ve kültüre sahip topluluklara indirgenmesi yanlışlığı Ernest Renan tarafından da ifade edilmektedir. Renan’a göre yalnızca dil değil aynı zamanda din, menfaat birliği ve coğrafya da millet olgusunu tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Ona göre dil birleşmeye davet etse de zorlayıcı bir unsur değildir. Dinde benzer unsurlar taşımaktadır. Menfaat birliğinin güçlü bağlar yaratma niteliği yapısı gereği ticari antlaşmalar yaratmaktan öteye gidemez. Coğrafya olgusu milletlerin ayrılışındaki yeri itibarıyla önemli bir konumu olsa da sınırları ortaya çıkaran unsurların muhtevası (dağlar, nehirler vb. unsurların devletin sınırlarını belirlemedeki yetersizliği) millet olgusunu coğrafya ile tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Renan milleti bir ruh olarak görmekte ve manevi bir varlık olduğunu vurgulamaktadır. Ortak bir geçmiş birikimi ve gelecekte bir arada yaşama arzusu bu manevi varlık olan ruhu yani milleti ortaya çıkarmaktadır.⁷

Renan’ın millet tanımlamasındaki dikkate değer bir nokta birlikte sahip olunan geçmiş vurgusudur. Birlikte yaşanmış acılar birleşmeyi yaratır. Birlikte yaşanan ortak acılar ve gelecekte de benzer acıları yaşamaya razı olan duygular karşılıklı bir bağ ortaya çıkarır. Ortaya çıkan bu bağ ise Renan’ın büyük ve türdeş olarak ifade ettiği milleti yani manevi vicdanı ortaya çıkarır.⁸

Millet olgusunun Renan tarafından manevi bir ruh olarak görülmesi ve Weber tarafından duygu birliği olarak tanımlanması, her iki tanımlamada da ortak dil, din kültürün yetersiz görülmesi fikri millet tanımlamasındaki milli kültür ve gelenek

⁵ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 205.

⁶ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Taha Parla (çev.), İletişim Yayınları, 6. Basım, İstanbul 2004, s. 256-257.

⁷ Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, MEB Yayınları, Ankara 1946, s. 114-120.

⁸ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, s. 121-124.

birliği ifadesini genişletmeyi gerekli kılmaktadır. Bu anlamda Mustafa Kemal Atatürk'ün millet olgusuna yönelik yaklaşımı milli kültür ve gelenek birliği unsurlarını tamamlayıcı bir açıklama getirmektedir. Ona göre, zengin bir geçmişe sahip olup bir arada yaşama konusunda ortak arzu ve samimiyeti olan, sahip olduğu geçmiş mirası koruma ve devam ettirme konusunda ortak irade sahibi bulunan insanların birleşmesinden oluşan topluluk milleti oluşturur. Ortak geçmişte yaşanan acılar ve zaferlere dayanan miras benzer geleceği paylaşma iradesine dayanır.⁹ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere ortak bir geçmiş vurgusu millet olgusunun temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu temel aynı zamanda “milliyetçilik” nosyonuna karakterini vermesi açısından da anlaşılması gerekli bir olgudur.

Millet olgusuna yönelik değinilmesi gereken bir nokta da milletin ona atfedilen sınıf, bölge, ırk, din gibi olgulardan farklılaştığı nokta yani özünü oluşturan kimliktir. Bu kimliğin tanımlanması öznel ve nesnel olmak üzere iki ayrı açıdan ele alınmaktadır. Başını Walker Connor'un çektiği, “millet olma bilinci”, millete olan “bağlılık” gibi değerleri öne çıkartan olgular öznel tanımları ifade ederken, dil, din, ırk gibi olguları öne çıkartan ve başını Joseph Stalin'in çektiği kesim ise nesnel öğeleri kullanmaktadır. Anthony D. Smith ise millet tanımında öznel ve nesnel olguları birlikte kullanmaktadır.¹⁰

Öte yandan milletlerin etnik (kültürel) ve siyasal olarak ayrı biçimlerde ele alındığını görmekteyiz. Bu ele alınış aynı zamanda millet olgusunun tarihsel süreç içerisinde gelişim süreçlerine de ışık tutmaktadır. Bu anlamda milletlerin etnik topluluklar olduğu düşüncesinin kökleri J. Gottfried Herder ve J. Gottlieb Fichte'nin 18.yüzyıl Almanya'sındaki çalışmalarına kadar uzanmaktadır. Herder, milliyetçiliği siyasal bir devlet olma çabasından farklı olarak milli gelenekler ve geçmiş değerlerin bilincinde olmaya dayandırır. Ona göre bir halkın ruhunu ortaya çıkaran şey dildir. Milletleri etnik topluluklar olarak ele alan bir diğer düşünür de Anthony D. Smith'dir. Etnisiteyi milliyetçiliğin öncüsü olarak gören Smith, “modern ulusların sadece yerleşik etnikliklerin doğmakta olan siyasal egemenlik doktrinine bağlandığında ortaya çıktıklarını” ifade etmektedir. Ona göre bu bağlantı 18. yüzyılın

⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler*, Yayın B, İstanbul 2010, s. 52.

¹⁰ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 66.

sonu ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da, 20. yüzyılda ise Asya ve Afrika’da ortaya çıkmıştır.¹¹

Milletleri siyasal topluluklar olarak ele alan görüşün temelinde etnik kimlikten ziyade vatandaşlık ve siyasal bağlılıklar yer almaktadır. Bu görüşün başlangıcı Jean Jacques Rousseau’ya kadar uzanmaktadır. 1789 Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan milliyetçi doktrinlere karakterini veren Rousseau’nun “genel irade” fikri olmuştur. Halkın özgür bir şekilde dokunulmaz hakları olan vatandaşlar olduğunu savunan Rousseau’nun fikirleri Fransız Devrimi ve ona karakterini veren milliyetçi düşüncüyü etkilemiştir. Fransız Devrimi ile doğan milliyetçilik artık kendi kendini yöneten bir topluluğu yani bir millet bilincini ortaya çıkarmıştır. Milletleri siyasal topluluklar olarak ele alan düşünürlerden biri de Eric Hobsbawm’dır. Hobsbawm, Anthony D. Smith’ten farklı olarak, “modern ulusların uzun süreli yerleşik etnik topluluklardan gelişmiş oldukları” fikrini reddetmektedir. Ona göre tarihsel devamlılık ve kültürel saflığa duyulan inanç birer mittir. Milletler milliyetçiliği değil, milliyetçilik milletleri ortaya çıkarmıştır.¹²

Karl Marx ve Friedrich Engels milletlerin ortaya çıkışını etnik ve kültürel açıdan ele alan yaklaşımlara farklı bir yorum getirir. Marx ve Engels’e göre kapitalist üretim biçiminin feodal üretim biçiminin yerini alması ile sonuçlanan tarihsel süreç modern milletleri ortaya çıkarmıştır. Buna göre ortak bir dil, gelenek ya da coğrafi ve tarihsel bağlar milleti ortaya çıkarmakta yetersiz kalmaktadır. Milletin ortaya çıkması için belirli bir ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyine ulaşılması gerekmektedir.¹³

Milliyetçilik nosyonu tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler nedeniyle belirli bir olgu ile ifade edilememektedir. Bu anlamda milliyetçilik; bir kavram, terim, yaklaşım, eğilim, ideoloji ve hatta dünya görüşü olarak ele alınmaktadır. Bu ele alınış milliyetçiliğin farklı türleri ile birlikte düşünüldüğünde oldukça karmaşık ve çözümlenmesi zor bir hal almaktadır.

Hans Kohn, “Batılı- isteğe bağlı” ve “Doğulu- organik” olmak üzere iki farklı milliyetçilik tanımından bahsetmektedir. Kohn’a göre Batılı- isteğe bağlı

¹¹ Andrew Heywood, *Siyaset*, Bekir Berat Özipek, vd. (çev.), Adres Yayınları 9.Baskı, Ankara 2013, s. 151-153.

¹² Heywood, *Siyaset*. s.153-154.; Hobsbawm’a göre, modern ulus devletler ortak bir etnik köken iddiasında bulunamayacak derecede heterojen bir yapıya sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz: E. J. Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”*, Osman Akınhay, (çev.), Ayrıntı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 84.

¹³ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, s. 42- 43.

milliyetçilik; İngiltere, ABD ve Fransa’da kendisini göstermiştir. Ona göre bu ülkelerde milliyetçilik daha akılcı, çoğulcu ve iyimser bir yapıda ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerde milliyetçilik “toplum sözleşmesi”ne dayalı olduğu için orta sınıfların savunduğu toplumsal ilerleme fikrine hizmet etmiştir. Kohn, Batılı- isteğe bağlı milliyetçiliği de kendi içerisinde “Bireyci” ve “Toplumcu” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bireyci milliyetçilik Anglosakson ülkelerinde, Toplumcu milliyetçilik ise Fransa’da görülmüştür. Kohn’a göre Doğulu- organik milliyetçilik; Rusya ve Asya’da hâkim olan milliyetçilik türüdür. Ona göre milliyetçilik Doğu’ya gidildikçe daha duygusal ve otoriter bir yapıya bürünmektedir. Bu anlamda orta sınıfın geri kalmışlığını temel alan Doğulu- organik milliyetçilik, gücünü aristokrasinin alt kesimleri ile entelijansiyadan almaktadır.¹⁴

Öte yandan milletleri ortaya çıkaran temelin milliyetçilik olduğunu savunan Ernest Gellner, milliyetçiliğin ortaya çıkış sürecinde ortak bir üst kültürü temel alır. Ona göre bu üst kültür ayrıcalıklı bir sınıfın imtiyaz alanı olmaktan çıktığında toplumsal katılım için ahlaki vatandaşlık bir gereklilik halini alır. Bu şekilde ortaya çıkan ortak bir üst kültür bireyleri milliyetçi bir kimlikle donatır. Bireyleri saran siyasal, ekonomik ve eğitim bürokrasisi gibi toplumsal şartlar ile kültürleri arasında ortaya çıkan bu uyum yaşamlarının tek gerçeği haline gelir. Bu gerçeğin korunması ve sürdürülmesi siyasi birimin üyeleri haline gelen bireylere aittir. Gellner, bu durumun milliyetçiliğin kendisi olduğunu ifade etmektedir.¹⁵

Milliyetçiliği terim olarak ele alan Gordon Marshall, duygu, emel ve bilinci milliyetçiliği oluşturan terimler olarak görmektedir.¹⁶ Atilla Yayla ise milliyetçiliği bir milletin menfaat bağına dayanan, bir siyasal yapının temel birimi olarak gören bir yaklaşım olarak değerlendirmekte ve milliyetçiliği siyasal milliyetçilik, kültürel milliyetçilik ve etnik milliyetçilik olmak üzere çeşitli alt kategorilere ayırmaktadır.¹⁷ Milliyetçiliği bir toplumda milli kimliğin egemen kılınması ya da bir başka devletin egemenliğinden kurtulmak için girilen mücadelede toplumda uyanan her türlü kültür ve siyaset eğilimi olarak gören Hilmi Ziya Ülken ise bu girişimlerin ortaya çıkış süreçlerine vurgu yaparak emperyalizme karşı ortaya çıkmasına karşın kapitalizmle

¹⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, s. 54- 55.

¹⁵ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak (çev.), İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2012, s. 8.

¹⁶ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 504.

¹⁷ Atilla Yayla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Adres Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2008, s. 153-154.

birlikte saldırgan bir nitelik kazanabileceğini ifade etmektedir. Milliyetçiliğin bu saldırgan niteliğinin ise milli emperyalizm ya da ırkçılık ile karıştırılabileceğini vurgulamaktadır.¹⁸ Öte yandan milliyetçiliği ortaya çıkış süreci temelli ele alan Ahmet Taner Kışlalı, milliyetçiliği bir ideoloji olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda aynı topraklarda aynı koşullarda yaşayan insanların dışı karşı korunma ve dayanışma gereksinimleri milliyetçilik ideolojisine karşılık gelmektedir. Ona göre milliyetçiliğin tutucu ve ilerici olmak üzere iki niteliği bulunmaktadır. Bu anlamda toplum içerisinde çıkar çatışmaları temelli kullanıldığında tutucu, toplumun dışı karşı savunulması için kullanıldığında ilericidir.¹⁹ Milliyetçiliği bir dünya görüşü olarak ele alan görüşün temelinde ise, her şeyin milli olarak ele alınması düşüncesi yatmaktadır.²⁰

Andrew Heywood'a göre milliyetçiliğin tek ve tutarlı bir şekilde ifade edilememesinin temelinde tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler yatmaktadır. Bu anlamda ilerici- gerici, demokratik- otoriter, baskıcı- özgürleştirici, sağcı- solcu olarak ortaya çıkması onu karmaşık bir yapıya itmiş ve değişik biçimlerde ortaya çıkarmıştır.²¹ Liah Greenfeld milliyetçiliğin bu karmaşık yapısı içerisinde onu diğer kimlik tiplerinden ayıran tarafını sahip olduğu millet fikrinde görmektedir. Ona göre milliyetçilik en kaba tabir ile ona özünü veren kimliğin kaynağını halk topluluğuna yerleştirir. Halkı oluşturan unsurun özünde insan kütlesi yer almaktadır. Millet fikri ise milliyetçiliğin temelini oluşturmaktadır.²²

Milliyetçilik nosyonunun ona atfedilen tüm değerleriyle birlikte ele alındığında ortaya çıkan yorum yoğunluğu milliyetçiliğin muhtevasında yer alan unsurları ile birleştğinde müthiş bir karmaşa ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan ele alındığında milliyetçiliğin, liberalizmden komünizme kadar farklı motivasyonlara sahip hareket ve ideolojiler ile birlikte kullanılması milliyetçiliğin “milli irade” veya “milli sınırlar”ın nasıl belirleneceğine dair belli bir kuramının olmamasından kaynaklanmaktadır.²³ Bu anlamda millet ve milliyetçilik nosyonlarının ne olduğu,

¹⁸ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 207.

¹⁹ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara 1999, s. 142-143.

²⁰ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayınları, 11. Basım, Ankara 2013, s. 254.

²¹ Heywood, *Siyaset*, s.156.

²² Liah Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, Abdullah Yılmaz (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 19-20.

²³ Anthony D. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest Yayınları, İstanbul 2002, s. 171.

tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler ve türleri milliyetçilik teorilerinin çalışma alanına girmektedir.²⁴

2. Muhafazakârlık

Muhafazakârlık nosyonu bir düşünce geleneği, siyasi ideoloji hatta felsefi ve edebi bir akım olarak değerlendirebileceğimiz²⁵ insan ve topluma yönelik kabullerini²⁶ tarihsel birikimin bir devamı olarak muhafaza etme ve bunu devlet ve siyasette sürdürmeyi amaç edinen tarihsel bir süreci ifade etmektedir. Muhafazakârlığın bu tarihsel sürecinin kökenleri insanlık tarihinin ilk dönemlerine²⁷ kadar uzansa da birey ve topluma yönelik kabulleri ile siyasi bir düşünce olarak ortaya çıkışı 18. yüzyılı bulmuştur.²⁸ Bu anlamda 18. yüzyıl başta birey olmak üzere toplumsal yaşamı tümüyle değiştirecek olan 1879 tarihli Fransız Devrimi ile aydınlanma felsefesini başka bir boyuta taşımıştır. Aydınlanma felsefesi Fransız Devrimi'nin düşünsel temellerini oluşturan, Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri ile gelişim gösteren Rene Descartes, Montesquieu, J. J. Rousseau, Jone Lucke, David Hume, Immanuel Kant gibi düşünürlerin fikri temellerini ortaya koyduğu insan aklının geleneksel otoritelerden ayrıldığı ve felsefi olarak "insan varlığı"nın sorgulandığı bir dönemi ifade etmektedir.

Bu bağlamda Fransız Devrimi'yle öne çıkan bireycilik ve akılcılık düşünceleri insan aklının önünde bir engel olarak gördüğü gelenek, din, aile, otorite gibi²⁹ normlara yönelik tutumu Philippe Beneton'un ifadesi ile bir karşı devrimci anı ortaya çıkartmıştır.³⁰ Bu an muhafazakâr düşüncenin yeni düzene yönelik bir karşı duruşunu ifade etmektedir. Bu karşı duruş İngiliz düşünür Edmund Burke'nin "Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler" (1790) adlı eseri ile başlamış, Joseph de Maistre'nin "Fransa Hakkında Düşünceler" (1797) ve Lois de Bonald'ın "Siyasi ve Dini İktidarın

²⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, s. 70-71.

²⁵ Yayla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, s.157.

²⁶ Fatih Duman, "Muhafazakâr İdeolojide Farklı Düşünce Gelenekleri Bağlamında 'Muhafazakârlığın Doğası'." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10. 1 (2017): s. 96.

²⁷ Muhafazakâr düşüncede toplum tıpkı insan gibi organizmaları olan, görevleri belirlenmiş canlı bir yapıya sahiptir. Bu düşünceye göre görevleri belirlenmiş olan toplumu yönetme hakkına sahip yönetici bir sınıf vardır. Yönetenlere bu hakkı veren ise toplumun yaşayan organik yapısıdır. Bu düşüncenin tarihsel temellerini Eski Yunan'da Aristo ve Platon'un çalışmalarına kadar götürebiliriz. Nafiz Tok, "Siyasal İdeolojiler", *Siyaset Bilimi*, Halis Çetin (Ed.), Orion Kitabevi, 3, Baskı, Ankara 2012, s. 176.

²⁸ Bekir Berat Özipek, "Muhafazakârlık, Devrim ve Türkiye", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık* C. 5, Ahmet Çiğdem (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 66.

²⁹ Duman, "Muhafazakâr İdeolojide Farklı Düşünce Gelenekleri Bağlamında 'Muhafazakârlığın Doğası'." s. 20.

³⁰ Philippe Beneton, *Muhafazakârlık*, çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

Teorisi” (1796) adlı eserleri ile Fransız karşı devriminin temel kaynakları haline gelmiştir.³¹

Muhafazakâr karşı duruş, modernizmin kabaca bir tabir ile “insan”, “akıl” ve “toplum” normlarını tarihsel birikimden yok sayarak soyut bir bakış açısı ile yeniden ele alınmasına şiddetli bir tepki göstermektedir. Modernizmin insan aklını öne çıkaran ve toplumun soyut olarak yeniden inşa edilmesi fikri³² muhafazakâr tepkinin kaynağını oluşturmaktadır. Heywood’ un “beşeri eksiklik”³³ olarak ifade ettiği insanın doğası gereği sınırlı akla sahip bir varlık oluşu onu tek başına bir toplum inşa etmekten alıkoymaktadır.³⁴ Öte yandan Muhafazakârlığın toplumu ele alış biçimi tarihi bir birikime dayanmaktadır. Bu anlamda toplum, herhangi bir müdahaleyi reddeden bir anlayış ile geçmişin bilgi birikimini yansıtan organik bir yapıdadır.³⁵ Toplum bu organik yapı içerisinde tıpkı insan organizmasında olduğu gibi beyin, kalp, akciğer ve karaciğerden oluşan canlı bir varlıktır.³⁶ Bu canlı yapısı içerisinde toplum başta aile, din, millet, topluluklar olmak üzere çeşitli kurumlar aracılığı ile inşa edilmiştir. Toplumu meydana getiren bütünsellik, modernizmin bireyi; aile, gelenek, din gibi değerlerden ayrı bir varlık olarak ele alış biçiminin aksine muhafazakâr düşünüşte bireysellikten çok daha öte bir unsurdur.³⁷

Muhafazakâr düşüncenin insan, akıl ve topluma yönelik tutumları modernizme yönelik eleştirilerinin de bir uzantısını ortaya koymaktadır. Bu anlamda muhafazakâr düşüncenin modernizme yönelik eleştirilerini epistemolojik, siyasal ve sosyolojik açıdan ele alabiliriz.³⁸ Muhafazakâr düşüncenin modernizme yönelttiği epistemolojik eleştirinin temelinde insanın akıl kapasitesinin sınırlı oluşu yer almaktadır. Bu anlamı ile pratik akıl ve tarihten gelen tecrübe soyut akla tercih edilmektedir. Muhafazakâr düşünceye göre modernizm insan aklını küstah bir şekilde öne çıkartan anlamsız bir gurura sahiptir. Oysa bilgelik bireyi alçakgönüllü olmaya yönelten ve geçmiş tarihi tecrübeye boyun eğdiren bir erdemdir.³⁹ Siyasal eleştirinin temelini ise demokrasi ve

³¹ Beneton, *Muhafazakârlık*, s. 31.

³² Mustafa Erdoğan, “Muhafazakârlık Ana Temalar”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Bahar 2004. s. 7.

³³ Andrew Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, Ahmet Kemal Bayram, vd. (çev.), Adres Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2013, s. 85-86.

³⁴ Bekir Berat Özipek, “Muhafazakâr Siyasetin Temelleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Bahar 2004. s. 5-7.

³⁵ Ömer Çaha, “Muhafazakâr Düşüncede Toplum” *Liberal Düşünce Dergisi*, Bahar 2004, s.19.

³⁶ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 91.

³⁷ Heywood, *Siyaset*, s.76-77.

³⁸ Beneton, *Muhafazakârlık*, s. 48.

³⁹ Beneton, *Muhafazakârlık*, s.48. ; Yayla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, s. 158- 159.

iktidar normlarının ele alınış biçimleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda demokrasi iktidarı özgürleştirip onu her türlü otorite ve kurallardan koruma görevi görür. Oysa muhafazakâr düşüncede iktidar geleneksel değerlere sahip çıkararak onu muhafaza etmelidir. Böyle bir anlayış ile anarşi ve despotizmin önü kapanmaktadır.⁴⁰ Öte yandan, insanın doğası gereği sınırlı bir varlık oluşu insanı olayların, düzenin ve tarihin bilgeliğine boyun eğmesini gerekli kılmaktadır. Bireyin tek başına toplumu ve dünyayı algılayabileceğinin öne sürülmesi insani koşulları zedelemektedir. Bu ise muhafazakâr düşüncenin modernizme yönelik sergilediği sosyolojik eleştirinin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Modernizmin toplumsal gerçekleri yok sayan bir anlayış ile insan toplum ilişkilerini soyut bir çerçevede ele alışı muhafazakâr sosyolojinin karşısında olduğu bir anlayışı ifade etmektedir. Çünkü birey doğası gereği doğduğu toplumun mirasını devralır. Toplum bireye aidiyetini veren, düzenli, yaşayan bir yapıdadır. Dolayısıyla toplum kişisel çıkarlar ile değil insani ilişkileri sağlayan doğal hiyerarşiler ile anlam bulur. Bireyin ahlaki ihtiyaçlarının oluşu ve doğuştan gelen günahkârlığı ona destek olunmasını gerekli kılmaktadır. Bu ise gelenek, din, aile gibi kurumlar aracılığı ile olmalıdır.⁴¹

Muhafazakârlığın, modernizme yönelttiği eleştiriler perspektifinde nosyonu ortaya çıkartan ya da ona atfedilen değerlerin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler göz önüne alındığında ele alınış biçimlerinin farklılaştığını ancak farklılaştıkça birbirine yakınlığını görmekteyiz. Bu anlamda Heywood, “gelenek”, “beşeri eksiklik”, “organik toplum”, “hiyerarşi”, “otorite” ve “mülkiyet” unsurlarını muhafazakârlığın temel unsurları⁴² olarak nitelendirirken Rusell Kirk, muhafazakârlığın öne çıkan inanç ve tutumlarını şu şekilde ifade etmektedir; Bir kere muhafazakârlığın temelinde toplum ve vicdanı yöneten üstün bir inanç yer almaktadır. Muhafazakâr düşünce tek biçimci ve eşitlikçi bir anlayışın yerine çeşitliliği savunur. Muhafazakârlar, sınıfsız bir toplum idealine karşıdırlar. İnanç olgusu emir ve sınıfları gerekli kılar. Özgürlük ve mülkiyet birbiriyle ilişkilidir. Muhafazakârlar, toplum mühendisliğine karşıdırlar ve toplumun soyut olarak yeniden tasarlanmasını kabul etmezler. Hızlı bir değişim fayda getirmez. Toplumsal değişim ihtiyatlı gerçekleşmelidir. Kirk’e göre, 200 yıldan fazla bir süredir bu düşüncelerde bazı sapmalar olsa da muhafazakârlığın özünü bu düşünce ve tutumlar

⁴⁰ Beneton, *Muhafazakârlık*, s.48.

⁴¹ Beneton, *Muhafazakârlık*, s. 48-49.

⁴² Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s.87-94. ; Heywood, *Siyaset*, s. 76-77.

oluşturmaktadır.⁴³ Robert Nisbet ise muhafazakârlığın dogmalarını, tarih ve gelenek, ön yargı ve mantık (akıl), otorite ve güç, özgürlük ve eşitlik, din ve ahlak olarak görmektedir.⁴⁴

Muhafazakâr düşüncenin ona atfedilen inanç ve değerleri, temel unsurları ve dogmaları olarak betimlenen normları esasen muhafazakârlığın modernizme yönelik getirdiği eleştirilerle de paralellik göstermektedir. Bu anlamda modernizmin topluma müdahaleyi öngören ve toplumu tarihten yoksun bir şekilde soyut ve mekanik bir yapıya bürümeye karşı birey aklının sınırlılığına atfen toplumun organik bir yapıda ele alınması, özgürlük ve mülkiyetin birbiriyle ilişkili olarak değerlendirilmesi ve tarih, gelenek, din, ahlak gibi normları öne çıkartan bir anlayışa sahip olması tarihsel süreç içerisinde değişmeyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aydınlanma düşüncesinin topluma yönelik getirdiği “yeni düzen” ve toplumun sürekli “ilerleme”sini savunan yapısı muhafazakârların şiddetli tepkilerine yol açmıştır. Muhafazakârlık çağdaş düşünce ya da ideolojiler olarak adlandırabileceğimiz liberalizm, sosyalizm ve milliyetçilik gibi akımların öne çıktığı ve savunulduğu bir yüzyılda kendisini muhafaza etmekle kalmamış aynı zamanda fikri temellerini savunmuştur.⁴⁵ Bu anlamda muhafazakârlığın tarihsel süreç içerisinde savunduğu görüşlere olan bağlılık onu oldukça esnek bir yapıya⁴⁶ bürümüştür. Bu esnek yapısı içerisinde muhafazakârlık modernleşmeye karşı kendisini sürekli olarak yenileyebilen bir karakter kazanmıştır.⁴⁷ Öte yandan muhafazakâr düşüncenin birey ve topluma yönelik fikri zeminini oluşturan modernite karşıtlığı muhafazakârların ortak noktalarını ifade etse de tek bir muhafazakâr anlayış söz konusu değildir. Tarihsel süreç içerisinde muhafazakârlığın farklı düşünce gelenekleri ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Kıta Avrupası ve Anglo- Amerikan muhafazakâr geleneklerinde hem mekânsal hem de felsefi kabul ve değerler açısından bu farklılıklar gözle görülür bir hal almaktadır.⁴⁸ Bu farklılığın temelinde

⁴³ Russell Kirk, *The Conservative Mind: from Burke to Eliot*, Regnery Publishing, 2001, s. 8-9.

⁴⁴ Robert Nisbet, *Conservatism Dream and Reality*, Routledge, New York 2017. s. 37-39.

⁴⁵ Heywood, *Siyaset*, s. 75.

⁴⁶ Duman, "Muhafazakâr İdeolojide Farklı Düşünce Gelenekleri Bağlamında ‘Muhafazakârlığın Doğası’." s. 31.

⁴⁷ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003. s. 53.

⁴⁸ Duman, "Muhafazakâr İdeolojide Farklı Düşünce Gelenekleri Bağlamında ‘Muhafazakârlığın Doğası’." s. 30.

ise Kıta Avrupası muhafazakârlığının “otoriter”, Anglo-Amerikan muhafazakârlığının ise “liberal” bir ifade ile anılması yatmaktadır.

Kıta Avrupası muhafazakârlığının temelinde yer alan otoriter yönetim anlayışını kabul eden geleneğin kökenlerini Joseph de Maistre’ye kadar götürebiliriz. İrsî bir monarşiyi savunan Maistre’ye göre devrim toplumsal düzene ve insani ilişkilere zarar verir dolayısı ile yönetici gaddar da olsa toplumsal düzenin muhafazasındaki yeri göz önüne alınarak itaat edilmelidir. Muhafazakârlığın bu geleneği 19. yüzyılın üç ideolojisine karşı (Sosyalizm, Liberalizm, Milliyetçilik) bir direnç göstermiş ve savunusunu sürdürmüştür. Bu gelenek, Rus Çarı I. Nicholas’ın “gelenek, otokrasi, milliyet” ilkelerini savunan yönetim anlayışı ile güçlü bir savunmaya geçmiş ve Avrupa’da Katolik ülkelerde güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Muhafazakârlığın bu otoriterizmini savunan geleneği Kıta Avrupası’nda demokrasi benimsemeyen ve reform karşıtı ülkeler tarafından I. Dünya Savaşı’ndan sonra Almanya’da Hitler, İtalya’da Mussolini gibi otoriter iktidarları desteklemesine yol açmıştır.⁴⁹

Liberal muhafazakârlık geleneğini ifade eden Anglo-Amerikan muhafazakârlığı ise “tek millet” muhafazakârlığı” ve “Hristiyan demokrasi” olmak üzere iki ayrı geleneği içerisinde barındıran bir duruş ile muhafazakâr geleneğin organizmacılık, hiyerarşi ve ödev ilkeleri ile tutarlılık gösteren bir anlayışı ifade etmektedir.⁵⁰ Muhafazakâr düşüncenin değişim karşısındaki takındığı tavır Anglo-Amerikan muhafazakârlığında daha esnek bir yapıda kendisini bulmuştur. Bu anlamda “paternalist muhafazakârlık” olarak adlandırılan Anglo-Amerikan muhafazakârlığının kökenlerini Edmund Burke ’ye kadar götürebiliriz. Burke’nin muhafazakâr tutumunun temelinde değişime karşı ihtiyatlı bir tavır yer almaktadır. Bu haliyle mütevazı bir muhafazakâr duruş ortaya çıkmaktadır. Muhafaza edilmesi gereken şey muhafazakârlık ise o halde muhafaza için değişim kaçınılmazdır. Burke’nin muhafazakâr duruşunun temellerini ortaya koyan bu yaklaşım ne devlet ne de bireye kayan ancak ikisi arasında bir dengeyi ortaya çıkarmaktadır.⁵¹ Bu anlamda bir tür “orta yol” olarak ifade edebileceğimiz bir tutum ile 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra “Tek Millet Muhafazakârlığı” olarak adlandırılan bir anlayış demokrasi ve sosyal reformları muhtevasında barındıran bir çizgide belirmeye

⁴⁹ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 95- 96.

⁵⁰ Heywood, *Siyaset*, s. 78.

⁵¹ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s.97.

başlamış ve 1950 ve 1960’larda Keynesyen sosyal refah devleti uygulamalarında ifadesini bulmuştur.⁵² Bu çizginin tarihsel süreç içerisindeki politik gelişimi ise İngiltere Başbakanı (1868, 1874-1880) Benjamin Disraeli’ye kadar uzanmaktadır. Disraeli, sanayi toplumunun İngiliz toplumuna getirdiği iktisadi eşitsizlikten duyduğu rahatsızlığı politikalarına taşıyacak ve İngiltere’nin tarihi mirasını korumak için aristokrasi ve halkın ittifaka gitmesi fikrini geliştirecektir.⁵³ Politikaya atılmadan önce kaleme aldığı Sybil (1845) ve Coningsby (1844) adlı romanlarında siyaset felsefesini⁵⁴ ifade eden Disraeli, İngiltere’nin içinde bulunduğu eşitsiz yapı içerisindeki mutsuzluğunu dile getirerek laissez-faire ve faydacı yaklaşıma karşı geleneksel değer ve kurumların gerekliliğini ortaya koymuştur. Disraeli’nin muhafazakârlığa getirdiği bu “yeni” ifade İngiltere’de seçmen sayısını iki katına çıkartan “1867 Reformu” ve işçilerin yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan politikalarında ifadesini bulmuştur. Disraeli bu “yeni” muhafazakâr çizgi ile İngiltere’de hem toplumsal bütünlüğü sağlayacak hem Muhafazakâr Parti’nin tabanını genişletecek hem de muhafazakâr düşüncenin geleneklerini sürdürecektir.⁵⁵ Disraeli’nin başlattığı bu “yeni” reformcu muhafazakâr anlayış Lord Randolph Churchill ile birlikte “Tory Demokrasisi” olarak sürdürülecektir. Churchill, Disraeli’nin başlattığı toplumsal bütünlüğü sağlama girişimini devam ettirerek geleneksel kurumlara (monarşi, kilise vb.) olan ihtiyacı siyasette dile getirmiş ve işçi sınıfının desteğinin gerekliliğini vurgulamıştır.⁵⁶

II. Dünya Savaşı sonrasında Kıta Avrupası ülkelerinin otoriter yönetim anlayışını terk etmeye başlaması ile birlikte demokrasiyi benimseyen, Katolik sosyal gelenekleri muhtevasında barındıran, birey yerine sosyal grupları öne çıkaran ve rekabet yerine doğal uyumu savunan kısaca sosyal teoriyi⁵⁷ benimseyen Hristiyan Demokrasi geleneği, 1945 sonrası kurulan Hristiyan demokrat partileri etkiyerek muhafazakâr geleneği başka bir aşamaya taşımıştır. Bu anlayışa göre, piyasa bir amaç değil sosyal refahın artması için bir araçtır. Sosyal piyasa ekonomisini

⁵² Tok, “Siyasal İdeolojiler”, s.176.

⁵³ Beneton, *Muhafazakârlık*, s. 70.

⁵⁴ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s.97.

⁵⁵ Beneton, *Muhafazakârlık*, s.71.

⁵⁶ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s.97.

⁵⁷ Sosyal teori, modern sosyal bilimlerin insani değerlere karşı bilimsel yöntemi yücelten ve insan eylemlerinin ahlaki boyutunu yok sayan anlayışına karşı muhafazakârların modernizme karşı geliştirdikleri toplumcu bir teoridir. Beneton, *Muhafazakârlık*, s.103-104.

destekleyen bir anlayış ile Anglo-Amerikan kapitalizminin zıttı olarak Ren-Alp Kapitalizmi olarak anılmaktadır.⁵⁸

Muhafazakârlığın tarihsel süreç içerisindeki “değişim” karşısındaki direnci, ulus devletlerin yerine ulus- üstü kurumların önem kazandığı, geleneksel demokrasi anlayışının içerisinde “temsil” ve “katılım” gibi kavramların öne çıktığı modernizmin çözülmeye başladığı 1970 kapitalist kriziyle birlikte başka bir aşamaya geçmiştir.

Post- Modern olarak adlandırılan 1970 sonrası dönem, Yeni Sağ Hareketi’nin öncülüğünde devlet ve ona atfedilen rollerin tümüyle sorgulandığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu anlamda Yeni Sağ Hareketi refah devleti anlayışının yerine içerisinde serbest piyasa anlayışına dayalı olarak “Liberal Ekonomi” ve “Yeni Sağ Muhafazakârlığı”nı -ya da Neo- Muhafazakârlık- barındıran bir anlayış ile ortaya çıkmıştır. Yeni Sağ içerisindeki muhafazakâr anlayışın çıkış noktası muhafazakârlığın düzen ve otorite anlayışına dayanmaktadır. Dolayısıyla Yeni Sağ’ın, ekonomik liberalizm ve otoriter muhafazakârlığın bir ürünü olduğunu ifade edebiliriz.⁵⁹

Neo-Muhafazakârlık, refah devleti anlayışının terk edildiği bir ortamda, toplumda eksik olarak gördüğü aile, din, gelenek gibi normların önemini gündeme getirerek⁶⁰ toplumsal devamlılığın, değerlerin, kültürel kimliklerin yok sayılarak değil, ancak onların muhafaza edilmesiyle sağlanabileceğinin savunusunu yapmıştır. Dolayısıyla Neo- Muhafazakâr anlayışı “yeni” kılan şey, eski olarak kabul edilen değerleri liberal toplumun güvencesi olarak savunması olmuştur.⁶¹ Öte yandan Neo-Muhafazakârlık, 1960’lardan itibaren giderek artan suç ve toplum karşıtlıkları gibi toplumsal düzenin işleyişini bozan durumlara karşı “yasa ve düzen”, “kamusal ahlak” ve “ulusal kimliği” öne çıkartan bir anlayışa sahip olmuştur. Neo-muhafazakâr anlayışa göre, toplumda aile kurumunun güçlenmesi, düzen ve otoritenin kaçınılmaz bir parçasıdır. Çünkü toplumda güvenliği sağlayan biricik unsur otoritedir. Ve aile içerisindeki dağıtılmış rollere dayalı olarak ortaya çıkan

⁵⁸ Anglo-Amerikan kapitalizmini “teşebbüs kapitalizmi” olarak ifade edersek bunun karşısındaki Ren-Alp kapitalizmini de “sosyal kapitalizm” olarak ifade edebiliriz. Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s.100- 101.

⁵⁹ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 103.

⁶⁰ E. Zeynep Güler, “Muhafazakârlık: Kadim Geleneğin Savunusundan Faydacılığa”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, H. Birsen Örs (Der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2013. s. 146.

⁶¹ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, s. 69.

doğal hiyerarşi bu otoriteyi devam ettirecek olan ahlaki değerleri muhtevasında barındırır. Dolayısıyla aile otoritesi zayıflarsa ahlaki değerlerde bozulacaktır.⁶²

1960'lı yıllardan itibaren yükselen refah düzeyi toplum içerisinde aile, din, gelenek gibi normlara yönelik eleştirileri hoş gören bir anlayış ortaya çıkarmıştı. Oysaki muhafazakârlara göre, bu hoş görme durumu toplumun istikrarı ve devamlılığı için tehlike yaratıyordu.⁶³ Neo- Muhafazakâr anlayışın “kamusal ahlaka yönelik” ilgisi de buradan geliyordu. Bu anlamda muhafazakârlığın geleneksel normları öne çıkaran savunusu Neo- Muhafazakârlık ile birlikte başka bir aşamaya geçti ve bilhassa 1980'li yıllardan itibaren İngiltere'de Margaret Thatcher'ın başbakanlığı sırasında ve Amerika Bileşik Devletleri (ABD)'nde Ronald Reagan'ın başkanlığı döneminde toplumun devamlılığı için tehlikeli görülen ahlaki bozulmalar aile kurumu ve geleneksel değerler öne çıkartılarak giderilmeye çalışılmıştır. Bu anlayış ekonomik alanda Neo-Liberal siyasal açılımlarla birleştirildiğinde yeniden düzenleme ve özelleştirmeleri öngören bir anlayış ile Neo- Muhafazakârlığa, hem ekonomik, siyasal hem de kültürel ve entelektüel anlamda büyük başarılar sağlamıştır.⁶⁴ Öte yandan tarihsel süreç içerisinde gelenek ve toplumsal normların bir birikimi olarak ortaya çıkan “ulusal kimlik” toplumu bir arada tutan bir niteliğe sahiptir. Bu anlamda Neo- Muhafazakâr anlayış topluma atfettikleri organik vasfı “ulus” için de geçerli görmüştür. Farklı kültürel yapılar ve toplum içerisinde artan kültürel farklılıklar ulus için tehlikeli olarak görülmüş ve bunun somut hali ABD'de Latin Amerikalı nüfusun artışına karşı resmi dil olarak İngilizcenin kabul edilmesini istemeleri ile ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde 1990'lı yıllarda İngiltere'nin Avrupa bütünleşmesini tehdit olarak görmesi de ulusal kimliğin muhafaza edilmesi temelinde dışarıdan ve içeriden gelebilecek tehlikelere karşı ortaya çıkmıştır.⁶⁵

3. Parti Sistemleri

Günümüz toplumlarında her ülkenin siyasal sistemi farklılık göstermektedir. Bu farklılık ülkelerin parti sayılarında, parti yapılarında, partilerin ideolojik tutum ve görüşlerinde hatta siyasal sistem içerisindeki büyüklüklerinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁶ Benzer şekilde siyasal sistemlerin partilerin karşılıklı ilişkilerine olan etkisi de

⁶² Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 108-109.

⁶³ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 109.

⁶⁴ Güler, “Muhafazakârlık: Kadim Geleneğin Savunusundan Faydacılığa”, s. 152.

⁶⁵ Heywood, *Siyasal İdeolojiler*, s. 110.

⁶⁶ Esat Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, Der Yayınları, İstanbul 2011, s. 502.

lkeden ülkeye değişmektedir. Bu anlamda parti sistemleri bu ilişkileri düzenleyen ve anlaşılmasını kolaylaştıran ilişki ağını ifade etmektedir.⁶⁷

Parti sistemlerini birbirinden ayırt ederken genel olarak sayı kriteri temel alınmaktadır. Ülkelerin siyasi sistemlerindeki parti sayılarına göre de “tek parti”, “iki parti”, “ok parti” sistemleri olarak bir sınıflandırma yapılmaktadır. Ancak sayı kriterine dayanarak yapılan bu sınıflandırma parti sistemlerini ayırt etmekte yeterli değildir. Çünkü partilerin kuvvet oranları, karşılıklı ilişkileri, sosyolojik nitelikleri ve ideolojik çizgileri de parti sistemlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Partilerin bu karakteristik nitelikleri siyasal sistemin yapısı ve işleyişi üzerinde etkiye sahip olduğu için parti sistemlerinin saptanmasında göz önüne alınmalıdır.⁶⁸ öte yandan ülkelerin parti sistemine sahip olmaları mevcut parti sisteminin uygulamada olduğu anlamına gelmemelidir. Afrika kıtasında bağımsızlığını kazanan devletlerde geçerli olan parti sistemleri çoğu zaman Batı demokrasisini örnek almaktan ziyade feodal iktidarın sürdürülmesi için bir araç olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde tek parti sistemi de demokratikleşme sürecinde olan bir ülkede geçerli olan parti sistemi olarak tercih edilmiş olabilir. Türkiye Cumhuriyeti’nin çok partili hayata geçiş sürecinde iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) buna en iyi rneği teşkil etmektedir.⁶⁹

Tek parti sistemlerine karakteristik niteliğini veren unsur parti sistemine adını veren “tek parti” nin sistem içerisindeki etkinliği ile ilgidir. Bu etkinlik de tek partinin siyasal yaşamdaki yapısal niteliğini ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla tek bir tek parti sisteminden söz etmemiz doğru olmayacaktır. Munci Kapani tek parti sistemlerini; “gerçek tek parti sistemleri” ve “karmaşık tek parti sistemleri” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bu anlamda bir ülkenin siyasal sisteminde hukuken ve fiilen tek bir partinin olduğu “gerçek tek parti sistemi”, iktidarın başka bir parti ile paylaşılmasının mümkün olmadığı parti sistemini ifade etmekte ve “totaliter tek parti sistemleri” ve “otoriter -pragmatik tek parti sistemleri” olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır.⁷⁰

⁶⁷ Heywood, *Siyaset*, s. 332.

⁶⁸ Munci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 134.

⁶⁹ am, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 502.

⁷⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 135.

Totaliter tek parti sistemlerinde, toplum; sosyal yaşamdan ekonomik ve siyasal sistemin işleyişine kadar geniş bir şekilde iktidar partisinin ideolojik müdahaleleriyle kuşatılmış durumdadır. İktidar partisinin ideolojisi devletin resmi ideolojisi olmasının yanı sıra toplumu da doğrudan ideolojiye tabii kılmaktadır.⁷¹ Marksist-Leninist ideolojiyi benimseyen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (1922- 1991) (SSCB) ve Çin Halk Cumhuriyeti’ni totaliter tek parti sisteminin geçerli olduğu devletlere örnek olarak gösterebiliriz.⁷² Otoriter- pragmatik tek parti sistemleri ise, totaliter tek parti sistemleri gibi toplumu tüm yönleriyle kuşatan bir ideoloji temeline dayanmaz. Daha çok ülkelerin iktisadi ve ekonomik gelişimlerinde, milli birliğin sağlanması ya da toplumun modernizasyonunu gerçekleştirmek için çalışan parti iktidarını ifade etmektedir.⁷³ Sahra altı Afrika’ında yeni bir ulus inşası sürecinde yöneticilerin ülkelerin kalkınması için bağımsız hareketleri önermesiyle bu parti sistemi gelişim göstermiştir. Bu ülkelerde genellikle liderlerin dünya görüşü, toplumların ulus inşası sürecinde kimlik kazanmalarında etkili olmuştur. Gana’da Kwame Nkrumah, Tanzania’ da Julius Nyerere ve Zimbabwe’de Robert Mugabe’in toplumların ulus inşası sürecinde, otoriter- pragmatik tek parti sistemini karşılayan etkili liderler olduğunu ifade edebiliriz.⁷⁴

Karmaşık tek parti sistemlerinde ise görünüşte birden fazla parti mevcut olsa da siyasal sistemdeki bir partinin diğer partilere göre daha üstün bir yerde olmasından dolayı tek parti sistemi söz konusudur. Karmaşık tek parti sistemleri; “hâkim parti sistemi” ve “hegemonyacı parti sistemi” olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Hâkim parti sisteminde ülkenin siyasal sisteminde birden çok parti mevcut olabilir hatta eşit şartlar altında seçimler gerçekleşir. Ancak, tek bir parti, siyasal yaşamda uzun yıllar boyunca, seçimler sonucunda parlamento çoğunluğunu sürekli olarak elde ederek iktidarda hâkim bir nitelik kazanır. İşte hâkim parti sistemini ortaya çıkartan unsur da bir partinin sürekli olarak iktidarda konumlanmasıdır. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus hâkim parti sisteminde güç kullanma ya da zorla iktidarda olma durumunun olmamasıdır. Çünkü partiler eşit haklara sahiptir ve eşit şartlarda seçimlere girerler. Dolayısıyla ülkedeki diğer partiler muhalefet görevlerini sürdürebilir, hatta seçimler sonrasında parlamento

⁷¹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 135.

⁷² Heywood, *Siyaset*, s. 334.

⁷³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 135.

⁷⁴ Heywood, *Siyaset*, s. 334-335.

çoğunluğunu elde ederse iktidara gelebilir. Ülkenin siyasal sistemi tıpkı çok parti sistemlerinde olduğu gibi birden fazla partinin olduğu görünümüne sahip olan hegemonyacı parti sistemleri ise hâkim parti sisteminden farklı olarak partiler arasında eşit şartlar söz konusu değildir. İktidarda bulunan partinin yerine başka bir partinin geçmesi mümkün değildir. Ülkedeki diğer partiler muhalefet görevinden ziyade iktidar partisinin bir tür “uydu partisi” olarak yine iktidar partisinin ideolojisi ya da programını geniş kitlelere yayma işlevini yerine getirirler. Hegemonyacı parti sistemi Marksist rejimin etkin olduğu yıllarda; Polonya, Doğu Almanya ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerde kendisini göstermiştir.⁷⁵

Tek parti sisteminin bu karmaşık yapısı “iki parti sistemi”ne geçtiğimizde çözülmeye başlamaktadır. Ancak iki parti sistemi, bir ülkenin siyasal sistemi içerisinde yalnızca iki partinin siyasal süreçlere katıldığı anlamına gelmemektedir. Aksine tek parti sisteminden farklı olarak ülkede çok sayıda parti yasal olarak siyasal süreçlere katılabilmekte, faaliyetlerini sürdürebilmektedir ancak siyasal rekabette iki partiye oranla daha güçsüz oldukları için iktidara gelebilme ihtimalleri çok düşüktür. İki parti sisteminin temelinde koalisyon hükümetinin kurulmasına fırsat vermeyecek şekilde iki partiden birinin parlamento çoğunluğunu sağlayarak bir hükümet kurması fikri yatmaktadır. Ancak iki partiden herhangi biri tek başına parlamento çoğunluğunu sağlayamadığı durumlarda söz konusu olabilir. Bu durumda hükümetin kurulabilmesi için üçüncü bir partinin desteğinin alınması gerekecektir. İki parti sisteminde bu şekilde kurulan bir hükümet “destekli iki parti sistemi” ni ortaya çıkartmaktadır.⁷⁶

İki partili sistem açıklamalarında genel olarak İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin parti sistemleri örnek olarak gösterilmektedir.⁷⁷ Bu anlamda İngiltere’de Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi arasındaki rekabet ülkenin iki partili yapısına karakterini veren unsurları ortaya çıkarmaktadır. Çünkü her iki parti de parti içi birliklerini sağlayarak parti görüşlerine aykırı davranışlara fırsat vermeyecek bir

⁷⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 136.

⁷⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s.137-138.

⁷⁷ Heywood, *Siyaset*, s. 336. ; Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 507-508. ; 1960’a kadar, Türkiye Cumhuriyeti siyasal sisteminde çok sayıda parti mevcuttu. Hatta partiler eşit şartlarda siyasal süreçlere katılabilmekteydi. Ancak CHP ve Demokrat Parti (DP) dışında iktidarı zorlayabilen parti olmamıştır. Bu anlamda CHP ve DP’nin siyasal sistem içerisinde iki partili sistem görünümünü verdiğini ifade edebiliriz. Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, 6. Baskı. Ankara 1997, s. 256.

şekilde iki partili sistemin devamlılığını sağlamaktadır.⁷⁸ Ayrıca İngiltere iki parti sisteminde iki partinin ideolojik tutum ve seçmen kitlesi açısından ciddi farklılıklar söz konusu olmasına rağmen disiplin ve istikrarı ortaya çıkartacak bir şekilde iki parti sistemi siyasal yapı içerisinde konumlanmıştır.⁷⁹ Ancak ABD iki parti sistemine baktığımızda Demokrat Part ve Cumhuriyetçi Parti'nin benzer siyasi özellikler taşıdığını görmekteyiz. Çünkü ülkedeki siyasi partiler herhangi bir toplumsal tabandan yoksun olarak siyasal yaşama katılmakta ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirme amacını taşımaktadır. Bu haliyle çok parti sistemini andıran ABD iki parti sistemi yumuşak iki parti sistemi olarak kendisini göstermesine karşın İngiltere iki parti sistemi partilere karakterini veren düzen ve istikrarı öne çıkarttığı için partilere sorumluluk yüklemektedir. Dolayısıyla İngiliz iki parti sistemini “sert iki parti sistemi” olarak ifade edebiliriz.⁸⁰

İki parti sisteminin sürekliliğini sağlayan unsur partilerin rejim konusunda bir uzlaşşı sağlamalarından ileri gelmektedir.⁸¹ Ancak iki parti ülkedeki tüm seçmenlere hitap edecek genişlikte parti programına sahip olmayabilir. Hatta seçmenlerin görüş ve tutumları iki partiden ayrılabilir. Bu durumda iki parti de ortada kalan kararsız seçmenlerin kendi partisinden yana oy tercihini kullanması için rekabet edecektir. Dolayısıyla iki parti de ortadaki seçmenlerin istek ve eğilimlerine yaklaşmaya başlayacaktır. Bu durum partileri ülkedeki seçmenlerin siyasi tercihlerini dikkate almaya ve politikalarını bu doğrultuda şekillendirmeye itmektedir.⁸² İngiltere’de Margaret Thatcher’ın başbakanlık döneminde Muhafazakâr Parti’nin sağ kesime daha fazla kayan bir politika izlemesi ve İşçi Partisi’nin daha sol bir çizgide politikalarını yürütmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁸³

İki parti sistemi ile ilgili değinilmesi gereken bir nokta da siyasal sistemde iktidar ve muhalefet partileri arasında dengeleyici bir nitelik göstermesidir. Bu anlamda iktidara gelecek olan partinin sorumlulukları önceden net bir şekilde belirlenmiş olduğu için iktidara gelen partiler bu sorumlulukları üzerinden

⁷⁸ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.508.

⁷⁹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 138.

⁸⁰ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 508.

⁸¹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 139.

⁸² Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s. 257.

⁸³ Heywood, *Siyaset*, s. 336.

atamamaktadır. İki parti sisteminin bu özelliği parti sistemleri içerisinde olumlu karşılanmasının temelini oluşturmaktadır.⁸⁴

Çok partili sistemlere geçtiğimizde ise⁸⁵, ikiden fazla partinin siyasal süreçlerde iktidarı etkileme gücüne sahip olduğu bir durum ortaya çıkmaktadır.⁸⁶ Ancak parti sayısının yanında, partilerin siyasal sistem içerisindeki konumları, görece büyüklükleri, ittifaklara katılma durumları da çok parti sisteminin unsurlarını ifade etmektedir.⁸⁷

Sartori'ye göre, çok partili sistemler “ılımlı” (iki kutuplu) ve “aşırı” (çok kutuplu) şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Siyasal sistem içerisinde iki parti arasında istikrar ve dengenin sağlanması durumunda ortaya çıkan ılımlı çok parti sistemi “iki parti sistemine” yakın bir görünüm kazanmaktadır. İki parti arasında derin ideolojik ve görüş ayrılıkları pek görülmez ve rejim konusunda bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu anlamda iki partinin dışında kalan partiler genelde güçsüz bir durumdadır. İsviçre ve Belçika ılımlı çok partili sistemlere örnek olarak verilebilir. Partiler arasında derin ideolojik ayrılıkların olduğu, rejim konusunda bir uzlaşmanın sağlanamadığı durumlarda ise aşırı çok parti sistemi ortaya çıkmaktadır. Sisteme adını veren unsur parti sayısının çokluğu değil, partiler arasındaki ideolojik ayrılıklardan kaynaklanan kutuplaşmanın çok olmasıdır.⁸⁸

Çok partili sistemlerde siyasal yaşamda çok sayıda parti olmasına rağmen seçimler sonrasında herhangi bir parti parlamento çoğunluğunu sağlayamayabilir.⁸⁹ Bu durumda koalisyon görüşmeleri yoluyla bir hükümetin kurulması kaçınılmaz olacaktır. Bu süreçte partiler arasında yürütülen koalisyon pazarlıkları çoğu zaman hükümet kurmanın önüne geçmektedir.⁹⁰ Benzer şekilde partiler arasında (aşırı çok partili sistemlerde) uzlaşmanın sağlanamaması da mümkündür. Böyle bir durumda kurulacak olan koalisyon hükümetinin ömrü de kısa süreli olacaktır. Çünkü uzlaşmanın

⁸⁴ Heywood, *Siyaset*, s. 336.

⁸⁵ Kışlalı'ya göre, bir ülkedeki parti sayısının çokluğu en temelde ülkedeki toplumsal bölünme (ayrışma) ile ilgilidir. Bu durum batı toplumlarında daha az görülmekle birlikte uluslaşma sürecini tamamlayamamış ülkelerde daha fazla görülmektedir. Ulusal düzeyde birleştirici bir parti ortaya çıkmadığı durumda toplumdaki etnik çeşitlilik ve toplumsal bölünmenin etkisiyle çok sayıda parti ortaya çıkmaktadır. Afrika ülkelerinde çokça görülen bu durum etnik grupların kendi siyasal partileri ile siyasal yaşama katılmalarıyla kendisini göstermektedir. Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s. 258.

⁸⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 140.

⁸⁷ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 504.

⁸⁸ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 140-141.

⁸⁹ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 504.

⁹⁰ Heywood, *Siyaset*, s. 339-340.

sağlanamadığı bir “çok parti sistemi” koalisyonların sıklıkla görüldüğü bir yapı ortaya çıkaracaktır.⁹¹ Ayrıca koalisyon sürecinde merkez partiler dışında iktidar alternatifi partiler yoktur.⁹² Dolayısıyla merkez partilerin etkinliği ve çıkarlarının temsili diğer küçük partilerin önüne geçmektedir.⁹³ Bu anlamda ılımlı çok parti sisteminde partiler arasındaki uyum ve ittifak kurma becerileri kurulacak olan koalisyon hükümetinin istikrarlı olmasını sağlarken⁹⁴, aşırı çok parti sisteminde partiler arasındaki aşırı kutuplaşma istikrarsızlığa yol açmakta ve partilerin sorumsuzluğunu arttırmaktadır.⁹⁵

Duverger’e göre parti sistemlerinin ortaya çıkmasında ülkelerin sosyo-ekonomik koşulları etkili olmaktadır. Ancak parti sistemleri üzerinde seçim sistemleri “sınırlı” da olsa bir etkiye sahiptir. Ona göre “tek turlu çoğunluk sistemi” boşa gitmesi istenmeyen oyları iki partide toplaması açısından iki parti sistemi üzerinde bir etkiye sahipken, “nisbi temsil sistemi” siyasal yarışta her partiye elde ettikleri oy oranı kadarıyla temsil hakkını getirmektedir. Dolayısıyla çok-partili sistem üzerine bir etkiye sahiptir. “İki turlu çoğunluk sistemi” ise ilk turda çoğunluğu sağlayan bir parti olmaması durumunda ikinci turda çoğunluk şartı ortadan kalkacağı için en çok oy alan partinin kazanacağı bir durum ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla iki turlu çoğunluk sistemi, partiler arasındaki ittifak ve uzlaşuya yol açacağından çok-parti sistemini etkilemektedir.⁹⁶

4. Seçim Sistemleri

Demokratik rejimlere sahip ülkelerde siyasal iktidar ve vatandaşlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen unsur seçimlerdir. Çünkü siyasal iktidar meşruiyetini serbest seçimler aracılığıyla elde eder.⁹⁷ Seçimler, vatandaşlar tarafından siyasal iktidara “yönetme” yetkisinin verildiği ve bu yetkinin kullanımının süre ile sınırlı olduğu demokratik bir araçtır. Dolayısıyla seçim, siyasal karar alıcılar ve vatandaşlar arasındaki iletişimi sağlayan bir niteliğe sahiptir.⁹⁸ Bu yüzden siyasal iktidara

⁹¹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 141.

⁹² Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 141.

⁹³ Heywood, *Siyaset*, s. 340.

⁹⁴ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 505.

⁹⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 141.

⁹⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 143-144. ; Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s. 259.

⁹⁷ Emine Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İktidar Açısından Seçim Sistemleri*, Nobel Yayınları, 2. Basım, Ankara 2014. s. 11.

⁹⁸ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 481.

yönetme, vatandaşlara seçme yetkisini veren seçimlerin serbest koşullarda gerçekleşmesi seçimlerin demokratik koşulunu ifade etmektedir.

Her ülkenin kendine özgü toplumsal dinamikleri vardır. Bu dinamikler vatandaşların siyasal sisteme karşı tutumlarını, beklentilerini ortaya çıkarmaktadır. Bu beklentiler ise seçim sistemlerinin farklılaşmasına yol açmaktadır. Benzer şekilde seçim sistemi bir ülkede siyasal sistemin yapısını ve siyasal iktidarı belirlese de bunu ortaya çıkaran şey temelde toplumsal beklentilerdir.⁹⁹ Dolayısıyla belirli bir süre için; siyasal partilerin iktidara geliş biçimlerini, hükümet ve muhalefet yetkilerini hangi partilerin alacağı seçim sistemleri tarafından tayin edilmektedir. Bu anlamda seçim sistemleri teknik bir yöntemi ifade etmektedir.¹⁰⁰

Seçim sistemlerini kabaca bir ifade ile fayda ilkesine dayanan “çoğunluk sistemleri” ve eşitlik, adalet ilkelerine dayanan “nispi temsil sistemleri” olmak üzere ikiye ayırabiliriz.¹⁰¹ Öte yandan tarihsel süreç içerisinde her iki sistemin benzer özelliklerini taşıyan dolayısıyla karma bir nitelik gösteren “karma seçim sistemi”ni de zikretmemiz yerinde olacaktır.

Çoğunluk sistemlerine adını veren “çoğunluk” nosyonunun demokratik bir ilke olarak anlam kazanması J. J. Rousseau’ya kadar uzanmaktadır. Ancak Rousseau’nun ifade ettiği çoğunluk mutlak çoğunluğu karşılamaktadır. Oysa çoğunluk mutlak olabileceği gibi nisbi (basit) ve nitelikli (mevsuf) olarak da ortaya çıkabilir. Mutlak çoğunluk, yarıdan bir fazla olan çoğunluğu ifade etmektedir. İki siyasal partinin –ya da adayın- yarıştığı bir seçimde kullanılan oyların bir fazlasını alan partinin seçimi kazanmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. Öte yandan nisbi çoğunluk sayıca “en çok oyu” ifade etmektedir. Yani siyasal parti ya da adaylar arasında sayıca en çok oyu alan adayın kazanması bu durumu ifade etmektedir. Nitelikli çoğunluk ise siyasal yarışta önceden belirlenmiş ve seçimin kazanılması için mutlak çoğunluktan daha fazla oyun gerekli olduğu çoğunluğu ifade etmektedir.¹⁰²

Çoğunluk sistemleri genel olarak “tek turlu çoğunluk sistemi” ve “iki turlu çoğunluk sistemi” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tek turlu çoğunluk sistemi “en çok oy” alan partinin- ya da adayın- seçimi kazandığı sistemi ifade etmektedir. Bu

⁹⁹ Davut Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, Beta Basım Yayım, 6. Baskı, İstanbul 2012. s. 350.

¹⁰⁰ Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İktidar Açısından Seçim Sistemleri*, s. 75.

¹⁰¹ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 490.

¹⁰² Fahir H. Armaoğlu, *Seçim Sistemleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953. s. 19-20.

haliyle “basit çoğunluk sistemi” olarak da bilinen tek turlu çoğunluk sisteminde en çok oyu alan parti seçim çevresindeki tüm milletvekillerini elde eder. Tek turlu çoğunluk sistemi uygulamada dar bölge sistemi olarak da bilinen “tek isimli” ve geniş bölge sistemi olarak bilinen “listeli” şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁰³ Tek isimli tek turlu çoğunluk sisteminde seçimler sistemin adından da anlaşılacağı üzere tek turda tamamlanır. Ve en çok oyu alan siyasal parti/ aday seçimi kazanır. İngiltere ve ABD tek isimli tek turlu seçim sisteminin uygulandığı ülkelerin başında gelmektedir. Benzer şekilde nispi temsil ile karışık bir şekilde Almanya Federal Meclisi’nin yarısı ve Rusya Federasyonu Devlet Duması’nın yarısı bu sisteme göre seçim yapmaktadır.¹⁰⁴ Listeli tek turlu çoğunluk sisteminde -geniş bölge- ise ülke seçim çevrelerine ayrılır. Her siyasal parti o seçim çevresinde çıkarılabilecek milletvekili sayısının adaylarını liste halinde belirler. Dolayısıyla seçmenler parti listeleri için oyunu kullanır. Tek turda gerçekleşen seçim sonucunda en çok oyu alan parti seçim çevresindeki tüm milletvekilliklerini almış olur.¹⁰⁵ Ancak listeli sistemde mutlak ve nispi çoğunluk¹⁰⁶ durumları ortaya çıkmaktadır. Adayların ilk turda gereken mutlak çoğunluğu sağlayamaması durumunda ikinci tur seçimler gerçekleştirilebilir.¹⁰⁷ Bu haliyle iki turlu seçim sistemleri devreye girmektedir.

İki turlu çoğunluk sisteminde seçimlerin ikinci turunun gerçekleşmesi ihtimali vardır. İlk turda herhangi bir parti/aday mutlak çoğunluğu elde edememesi durumunda ikinci tur seçimler gerçekleşir. Ancak ilk turdan farklı olarak ikinci turda mutlak çoğunluk şartı aranmamaktadır. İkinci turda en çok oyu alan (nispi çoğunluk) parti/aday seçimi kazanmaktadır. İki turlu çoğunluk sisteminin uygulandığı ülkelere Fransa, Cezayir, Ukrayna ve eski doğu bloğu ülkelerini örnek olarak gösterebiliriz.

¹⁰³ Hüseyin Yılmaz, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004, s. 30. ; Yasin Aydoğdu, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2015, s. 53.

¹⁰⁴ Hikmet Sami Türk ve Erol Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, No: 6 TESAV, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1995. s. 9-10.

¹⁰⁵ Yılmaz, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, s. 30. Türkiye 1946 seçimleri ile birlikte Listeli Tek Turlu Çoğunluk (Liste Usulü Çoğunluk) sistemine geçmiştir. 1946 seçimleri öncesine kadar ise İki Dereceli Basit Çoğunluk seçim sistemi uygulanmıştır. Bu sistemde birincil seçmenler ikinci seçmenleri ikinci seçmenler de milletvekillerini seçmekteydi.

¹⁰⁶ Armaoğlu, *Seçim Sistemleri*, 21-28.

¹⁰⁷ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, 492.

İki turlu çoğunluk sistemi de tek turlu çoğunluk sisteminde olduğu gibi “tek isimli” ve “listeli” olmak üzere iki şekilde uygulanmaktadır.¹⁰⁸

Tek isimli iki turlu çoğunluk sistemi en basit ifade ile mutlak çoğunluk sistemini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Bu sistem de tek turlu sistemde olduğu gibi seçim çevresinde parti/adayların seçimi kazanabilmesi için mutlak çoğunluğu elde etmesi gerekir. Mutlak çoğunluk sağlanamaması durumunda ikinci tur seçimler yapılır. Tek isimli iki turlu çoğunluk sisteminde seçimin ilk turda tamamlanabilmesi için iki koşulun yerine getirilmesi gerekmektedir. İlki parti/adayın ilk turda salt çoğunluğa ulaşmasıyla, ikincisi seçim bölgesindeki seçmen sayısının dörtte bir oy oranına ulaşmasıyla mümkündür. Bu iki koşulu sağlayamayan adaylara “balotaj olanlar” denir ve seçimlerin ikinci turu gerçekleşir.¹¹⁰ İkinci tur seçimlerde siyasi partilerin önceden belirlenmiş bir oy oranına ulaşmış olması şartı aranır. Bu duruma en iyi örnek Fransa’dır. Çünkü ikinci tur seçimlere katılma hakkı için parti/adayların % 12,5 oy oranına sahip olması şartı aranmaktadır. Ancak bu oy oranına yalnızca bir parti sahipse diğer partiler arasında en çok oyu alan parti de ikinci tur oylamasına katılma hakkını elde etmektedir. İkinci tur oylamasında ise salt çoğunluk şartı aranmaksızın en çok oyu alan parti/aday seçimi kazanmış olur.¹¹¹ Geleneksel Fransız sistemi olarak da bilinen bu sistem günümüzde Fransa’da “Millet Meclisi” üyelerinin seçiminde uygulanmaktadır.¹¹² Listeli iki turlu çoğunluk sistemi ise listeli tek turlu sistemde olduğu gibi ülke seçim çevrelerine ayrılır. Her parti seçim çevresinin öngördüğü sayıda adaylarını belirler. Seçmenler partilere dolayısıyla listelere oy kullanır ve mutlak çoğunluğu elde eden parti seçim çevresinin öngördüğü sayıdaki milletvekilliğini kazanır. Ancak herhangi bir parti mutlak çoğunluğu elde edemezse bu defa ikinci tur seçimler yapılır. İkinci tur seçimlere en çok oyu alan iki parti ya da önceden belirlenmiş oy oranını ilk turda elde eden partiler katılabilir. Seçim

¹⁰⁸ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C. 1, Ekin Kitabevi, Bursa 2011. s. 724. ; Türk ve Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, s. 14-15.

¹⁰⁹ Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İktidar Açısından Seçim Sistemleri*, s.89.

¹¹⁰ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayım, 4. Bası, İstanbul 1997. s. 274.

¹¹¹ Türk ve Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, s. 15. ; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 274-275.

¹¹² Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.354. ; Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İktidar Açısından Seçim Sistemleri*, s. 89. ; Tek isimli iki turlu seçim sistemi uygulaması Fransa’da 1852-1871, 1875-1885, 1889-1919 arasında ve 1927’den II. Dünya Savaşı’na kadar uygulanmıştır. 1958 yılı itibarıyla de Millet Meclisi seçimleri için öngörülen seçim sistemi olmuştur. Bkz: Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 274-275.; Türk ve Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, s. 15.

sonrasında en çok oyu alan parti seçimi dolayısıyla milletvekilliklerini kazanmış olur.¹¹³

Çoğunluk sistemlerinin basit şekilde uygulanabilir olması ve yönetimde istikrar yaratması, sistemin faydacı yapısı içerisinde öne çıkan olumlu yanlarını ifade etmektedir. Çünkü tek turlu çoğunluk sisteminde bir partinin tek başına çoğunluğu elde etmesi daha kolaydır. Dolayısıyla koalisyona gerek duyulmadan parlamento çoğunluğuna sahip olan parti hükümeti kuracaktır. Ancak iki turlu çoğunluk sisteminde birbirlerine bağımlı siyasi partiler ortaya çıkmaktadır. Çünkü seçimler öncesinde partiler arasında çeşitli ittifaklar meydana gelmekte ve partiler birbirleriyle iş birliği kurma yoluna gitmektedir. Çoğunluk sistemlerinin olumsuz yanlarına baktığımızda ise siyasi partilerin aldıkları oy oranları ile parlamentoda elde ettiği temsilci sayısı arasındaki orantısızlık dikkat çekmektedir. Yine çeşitli siyasi görüş ve tutumlara sahip partilerin temsil imkânı bulamaması ve iki turlu sistemde olası bir koalisyon durumunun önünün açılması sistemin olumsuz yanları olarak ifade edilebilir.¹¹⁴

Çoğunluk sistemlerinden “nispi temsil sistemleri”ne geçtiğimizde vatandaşların siyasi görüş ve eğilimlerini dikkate alan ve çeşitli görüşlerin seçim sonuçlarına yansımaları amaçlayan ve bu haliyle çoğunluk sistemlerinden farklılaşan bir temsil sistemi ile karşılaşmaktayız. Bu anlamda nispi temsil sisteminin temelinde siyasi partilerin seçimlerde elde ettiği oy oranında mecliste temsil edilmesi fikri yatmaktadır.¹¹⁵ Teziç’e göre, nispi temsil sistemi ile demokratik çoğulculuk tam olarak uygulanmaktadır. Çünkü bir ülkedeki çeşitli siyasi görüşlere parlamento da temsil şansı verdiğinden ülkenin siyasi durumunu da ortaya çıkarmış olur.¹¹⁶

Nispi temsil sistemi en geniş uygulama alanını “Kıta Avrupası” ülkelerinde bulmaktadır. Bu anlamda seçim barajları, seçim çevrelerinin büyüklüğü gibi unsurlar nispi temsil sisteminin farklı biçimlerde uygulanmasına yol açmıştır.¹¹⁷ Nispi temsil sisteminde seçimler sonrası siyasi partilerin parlamentodaki temsilci sayıları, “seçim

¹¹³ Yılmaz, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, s. 32.

¹¹⁴ Türk ve Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, s.7-8.; Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.354-355.

¹¹⁵ Armaoğlu, *Seçim Sistemleri*, s. 90.

¹¹⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 280.

¹¹⁷ Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 357.

sayısı”nın bulunmasıyla belirlenmektedir. Seçim sayısı¹¹⁸ kabaca bir ifade ile milletvekilinin seçilebilmesi için alması gereken oy oranını gösteren sayıdır. Seçim çevresinde partilerin elde ettikleri oy oranı, seçim sayısı içerisinde kaç kere varsa partiler o kadar milletvekili çıkartabilmektedir. Seçim sayısının saptanması ise “çevre seçim sayısı”, “değişmez tek sayı” ve “ulusal bölüm sayısı” olmak üzere üç şekilde gerçekleşmektedir.¹¹⁹

Çevre seçim sayısı yönteminde seçim çevrelerine göre ayrı ayrı seçim sayısı belirlenmektedir. Dolayısıyla siyasi partilerin seçim çevrelerinden çıkartacakları milletvekili sayısı önceden bilinmektedir.¹²⁰ Değişmez tek sayı yönteminde ise çevre seçim sayısından farklı olarak, tüm seçim çevrelerinde geçerli olan değişmez bir seçim sayısı belirlenmektedir.¹²¹ Dolayısıyla değişmez tek sayı yönteminde partilerin çıkartacakları milletvekili sayısı geçerli oy sayısına bağlı olduğu için önceden bilinmemektedir.¹²² Nispi temsil sisteminin tam olarak uygulanmasının amaçlandığı¹²³ ve küçük partilerin parlamentoda temsil şansı bulduğu sistem¹²⁴ ise ulusal bölüm sayısı -ya da milli seçim sayısı- yöntemidir. Yönteme adını veren ulusal bölüm sayısı ülkedeki tüm seçim çevrelerinde kullanılan oyların seçilecek tüm milletvekili sayısına bölünmesi ile elde edilir. Tüm seçim çevrelerinden elde edilen bu sayı siyasi partilerin seçim çevrelerinde elde ettikleri oy oranının içerisinde kaç kere varsa o kadar milletvekili çıkarılmasını ifade etmektedir.¹²⁵

Nispi temsil sisteminde siyasi partilerin aldığı oy oranı seçim sayısına bölünerek partilerin elde edeceği milletvekili sayısı belirlenmektedir. Ancak bu yöntemde partilerin aldıkları oy oranının seçim sayısının katları olmaması durumunda açıkta kalan milletvekillikleri sorunu ortaya çıkmaktadır.¹²⁶ Dolayısıyla “artık oylar”ın kullanılması ile bu açıkta kalan milletvekilliklerinin partilere dağıtılması yoluna gidilmektedir.

¹¹⁸ Seçim sayısı seçim çevresinde kullanılan oy oranının seçilecek milletvekili sayısına bölünmesi ile bulunmaktadır. Bkz: A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, 2.Bası, Ankara 1989. s.82.

¹¹⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 280.

¹²⁰ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 280.; Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.358.

¹²¹ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s.82.

¹²² Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 281.

¹²³ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 281.

¹²⁴ Armaoğlu, *Seçim Sistemleri*, s. 100.

¹²⁵ Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 358. ; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 281.

¹²⁶ Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 358-359.

Artık oyların siyasi partilere dağıtılmasında farklı yöntemler uygulanmaktadır. Bu yöntemlerin başında “en yüksek artık”, “en yüksek ortalama” ve “d’Hondt” sistemleri gelmektedir.¹²⁷

En yüksek artık sisteminde partilerin kullanılmayan artık oyları büyükten küçüğe sıralanarak açıkta kalan milletvekillikleri dağıtılır. Örneğin A, B ve C partisinin 6 milletvekili için yarıştığı bir seçimde kullanılan oy sayısının 72.000 olduğunu varsaydığımızda seçim sayısı 12.000 olmaktadır. (Geçerli oyları çıkartılacak milletvekili sayısına böldüğümüzde seçim sayısını elde ediyoruz) A partisinin 32.000, B partisinin 24.000 ve C partisinin 16.000 olan oyları seçim sayısı ile bölündüğünde A partisi 2, B partisi 2 ve C partisi 1 milletvekili çıkaracaktır. Partilerin artık oyları ise A partisinde 8000, B partisinde 0 ve C partisinde 4000 olacaktır. Dolayısıyla en yüksek artık sisteminde en yüksek artık oya sahip olan A partisi açıkta kalan 1 milletvekilini kazanmış olacaktır.

En yüksek ortalama sisteminde ise dağıtılamayan milletvekilleri siyasi partilerin kazandığı milletvekili sayısına eklenir. Her üç partinin de oy ortalaması hesaplandıktan sonra en yüksek oy ortalamasına sahip olan partiye milletvekilliği verilir.¹²⁸ Yukarıdaki örnekte A, B ve C partilerinin çıkarttıkları milletvekili sayısına açıkta kalan milletvekili sayısını eklediğimizde A partisinin oy ortalaması 10.666 (32.000: 2+1), B partisinin 8000 (24.000:2+1) ve C partisinin 8000 (16.000:1+1) olacaktır. Dolayısıyla en yüksek oy ortalamasına sahip olan A partisi açıkta kalan milletvekilliğini elde edecektir.

Öte yandan d’Hondt sisteminde seçim sayısı ve artık oy sorunu ortadan kalkmaktadır.¹²⁹ Bu sistemde siyasi partilerin aldığı oylar 1’den başlayarak seçim çevresinde çıkartılacak milletvekili sayısına ulaşıncaya kadar bölünür. Ortaya çıkan sonuç büyükten küçüğe doğru sıralanır ve büyükten başlanarak milletvekili dağılımı gerçekleşir.¹³⁰

Nispi temsil sisteminin siyasi partilerin aldıkları oy oranında parlamentoda temsil edilmesine imkân tanıyan eşitlik ve adalet ilkelerini öne çıkartan yapısı sistemin başta gelen olumlu yanını ifade etmektedir. Benzer şekilde seçmenlerin kullandıkları oylar mümkün olduğunca temsilde karşılık bulmakta, oyların boşa

¹²⁷ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s.83. ;Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 281-284.

¹²⁸ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 83.84.

¹²⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 283-284.

¹³⁰ Şeref İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, 2. Bası, Ankara 2008. s. 189.

gitmesinin önüne geçilmektedir. Öte yandan nispi temsil sisteminin çeşitli siyasi görüş ve düşüncelere parlamentoda temsil imkânı sağlayan yapısı parlamentoda temsil edilen siyasi parti sayısını arttırmaktadır. Dolayısıyla tek başına parlamento çoğunluğunu sağlayan bir parti çıkmaması durumunda yönetimde istikrarsızlık meydana gelecektir. Bu anlamda nispi temsil sisteminin yönetimde istikrarsızlığa yol açan yapısı koalisyon hükümetlerinin kurulması ile sonuçlanabilir. Bu da sistemin önde gelen olumsuz yanını ifade etmektedir.¹³¹

Çoğunluk ve nispi temsil sistemlerinin karıştırılması ile karma sistemler ortaya çıkmıştır. Her iki sistemin sakıncalarını ortadan kaldırmayı amaçlayan karma sistemler çoğunluk ve nispi temsil sistemlerinden alınan belli niteliklerle çeşitli şekillerde çok sayıda ortaya çıkabilir. Karma sistemlere Fransa’da dördüncü cumhuriyet döneminde uygulanan (1951 tarihli kanun ile) “birleşik listeli sistem”, Almanya’da uygulanan “çift oylu sistem” ve Türkiye’de 1987- 1991 arası milletvekili genel seçimlerinde uygulanan “çift ve kontenjan barajlı d’Hondt” sistemlerini örnek olarak gösterebiliriz.¹³² Karma sistemlerin uygulandığı ülkelerde parlamento milletvekillerinin bir bölümü dar bölgelerden çoğunluk sistemine göre, bir bölümü de nispi temsil sistemine göre seçilmektedir. Dolayısıyla seçmenler dar bölge ve ülke geneli için iki oy kullanmaktadırlar.¹³³

5. Koalisyon

Koalisyon kabaca bir tabirle Latinceye kaynaşmak anlamına gelen “coalescere” ve İngilizcede “coalition” kavramına karşılık gelen belirli bir amaç için -ya da belirli amaçlarla- bir araya gelen, birlikte hareket eden güçlerin birlikteliğini ifade etmektedir.¹³⁴ Parlamenter bir sistemde gerçekleşen bir seçim sonrasında doğal olarak parlamento çoğunluğuna sahip bir partinin hükümet kurması beklenir. Ancak bazen parlamenter sistemde gerçekleşen bir seçim herhangi bir partiye hükümet kuracak bir parlamento çoğunluğunu getirmeyebilir. Bu durumda parlamento çoğunluğunu sağlayabilecek şekilde birden fazla partinin katılımıyla hükümet

¹³¹ Türk ve Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, s. 20-21.; Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 362-363.

¹³² Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 289. ; Türkiye’de çift ve kontenjan barajlı d’Hondt sistemi 27.10.1995 tarihli 4125 sayılı kanun ile yürürlükten kaldırılmış ve yerine Anayasa mahkemesinin 18.11.1995-1.12.1995 tarihli kararlarıyla birlikte ülke genelinde %10 barajlı d’Hondt sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Teziç, aynı yerde.

¹³³ Dursun, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.363.

¹³⁴ *Meydan Larousse*, Meydan Yayınları, C. 7, İstanbul 1985. s. 367.

kurulabilir. Bu şekilde kurulan bir hükümet parlamenter sistemlerde “koalisyon hükümeti” olarak adlandırılır.¹³⁵

Çok partili parlamenter bir sistemde gerçekleşen seçimler sonrasında iki ya da daha fazla partinin parlamento çoğunluğuna ulaşmak için oluşturduğu koalisyonun dışında siyasal partilerin politik çizgilerini koruyarak belli bir süre belirli amaçlar için bir araya gelerek oluşturdukları koalisyonlar da mevcuttur. Bunlardan ilki seçim öncesinde çeşitli nedenlerle bir araya gelen partilerin oluşturdukları seçim ittifakı olarak da bilinen “seçim koalisyonları”dır. Bu tür bir koalisyon daha çok rakip partilerin birbirleriyle rekabet etmemeleri temelinde, seçim barajını aşmak ve parlamentodaki temsilci sayılarını arttırmak için bir araya gelmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır.¹³⁶ Öte yandan çok partili sistemlerde hükümetin kurulamadığı durumlarda parlamentoda yasaların çıkarılabilmesi için diğer partilerin desteğine ihtiyaç duyulur. Böyle bir durumda ortaya çıkan koalisyon ise “yasama koalisyonu” olarak adlandırılır. Bu koalisyonların dışında parlamentodaki partilerin tümünün katılımıyla da bir koalisyon kurulabilir. Bu tür koalisyon, daha çok bir savaş ya da bunalım dönemlerinde ortaya çıktığı için “milli koalisyon” ya da “büyük koalisyon” olarak adlandırılmaktadır.¹³⁷

Parlamenter sistemde gerçekleşen bir seçim sonrasında bir parti tek başına parlamento çoğunluğuna sahip olmadığı bir durumda diğer parti ya da partiler hükümete katılmadan da bir partinin çoğunluğu sağlayıp hükümet kurmasına destek sağlayabilir. Bu şekilde kurulan hükümet ise “azınlık hükümeti” olarak adlandırılmaktadır.¹³⁸ Ayrıca hükümete katılma ya da iktidarda söz sahibi olma amacıyla olmayıp hükümet politikalarında söz sahibi olma arzusunda olan partiler de mevcuttur.¹³⁹ “Destek partileri” olarak adlandırılan bu partiler hükümet koalisyonunda yer almayıp meclis koalisyonunda yer alabilir. Bu anlamda meclis

¹³⁵ Fuad Aleskerov, vd., *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, Efil Yayınevi, (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. Basım), Ankara 2010, s. 236.

¹³⁶ Heywood, *Siyaset*, s. 340.

¹³⁷ Sabri Sayarı, *Parlamenter Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980, s. 22- 24.; İlknur Türe, “Koalisyon Hükümetlerinde Başbakanlık”, *Mülkiye Dergisi* 25 (227), 2014, s. 80. ; Ömer Bozkurt ve Turgay Ergun, *Kamu Yönetimi Sözlüğü: Fransızca ve İngilizce Karşılıklarıyla*, Seriya Sezen (Ed.), Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1998, s. 148-149.

¹³⁸ Aleskerov, vd., *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, s. 236.

¹³⁹ Arend Lijphard, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*, Ergün Özbudun ve Ersin Onulduran (çev.), Türk Demokrasi ve Siyasal İlimler Derneği Ortak Yayını, Ankara 1986, s.34.

koalisyonunu ortaya çıkartan destekçi partiler parlamentodaki oylamalarda hükümeti destekleme şeklinde kendisini göstermektedir.¹⁴⁰

Koalisyon sürecinde partiler doğal olarak kendi siyasal görüşlerine yakın gördüğü partilerle koalisyon oluşturmak ister. Bu şekilde kurulan bir koalisyon parti programlarının uygulanmasının önünü açabilir. Fakat farklı siyasal görüşlerdeki partilerden oluşan koalisyon aynı sonucu ortaya çıkartmayabilir. Benzer şekilde hükümeti kurma görevini üstlenen parti hükümet icraatlarının uygulanması ve koalisyonun etkinliğinin sürmesi için olabildiğince az sayıda parti ile koalisyon kurmak isteyecektir.¹⁴¹ Aynı zamanda koalisyona katılan bir parti hem kendi programlarını uygulayabilme hem de seçmen kitlesini genişletme amacını taşır. Dolayısıyla koalisyon sürecinde partiler bu amaçlarının en azından ne kadarını gerçekleştirebileceklerini karşılıklı pazarlık yöntemiyle belirlemeye çalışır. Pazarlık sürecinde partiler arasındaki dengeyi belirleyen şey temelde partilerin parlamentodaki oy güçleridir. Ancak yöneticilerin pazarlık stratejileri ve toplumsal koşullar da etkili olabilmektedir. Bu anlamda pazarlık süreci sonrasında ortak konular üzerinde anlaşılan partiler bir “koalisyon protokolü” ile hükümet programının ne şekilde olacağını, hangi konuları kapsadığını ilan ederler.¹⁴²

Koalisyon protokolü ile birlikte hükümetin başbakanı, bakanları ve meclis komisyonlarının dağılımının ne şekilde olacağı belirlenir. Bunların dışında kamu bürokrasisi ve devlet kuruluşlarının partiler arasında paylaşılması söz konusudur. Koalisyon sürecinde üzerinde en çok durulan konulardan birisi başbakanlık görevinin hangi partiye verileceği ve bakanlıkların dağılımının ne şekilde gerçekleşeceğidir. Bu dağılımı belirleyen unsur ise partilerin parlamentodaki oy güçleri ve pazarlık sürecinde yürüttükleri koalisyon stratejileridir.¹⁴³ Öte yandan partiler siyasi görüşlerine yakın bakanlıkların kendi partilerine verilmesini isterler. Sağ partiler, içişleri, dışişleri, savunma, adalet gibi bakanlıkları tercih ederken merkez partiler, ekonomi, içişleri, eğitim bakanlıklarını tercih etmektedir. Muhafazakâr-sağ, sol ya da

¹⁴⁰ Yudum Cura, *Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 25.

¹⁴¹ Türe, “Koalisyon Hükümetlerinde Başbakanlık”, s. 77.

¹⁴² Aleskerov, vd., *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, s. 265-266.

¹⁴³ Sayarı, *Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri*, s. 151-153. ; Koalisyon sürecinde toplumsal ve siyasal yaşamda her bakanlığın ağırlığı değişmektedir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aleskerov, vd., *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, s. 265-266.

daha küçük parlamento çoğunluğuna sahip partiler de kendi görüşlerine en yakın gördüğü bakanlıkların kendilerine verilmesini tercih edecektir.¹⁴⁴

İlimli çok parti sistemlerinde partilerin ortak konular üzerinde anlaşıp koalisyon hükümeti kurmaları, aşırı çok parti sistemlerine göre daha kolaydır. Çünkü parti sayısının çokluğu ideolojik ayrılıkları arttırmakta, görüş farklılıklarını çeşitlendirmektedir.¹⁴⁵ Dolayısıyla partilerin hangi koşullarda koalisyona girecekleri, en uygun koalisyon biçiminin ne olduğu koalisyon teorileri ile açıklanabilir.

Arend Lijphart koalisyon teorilerini; “asgari çoğunluklu koalisyonlar”, “asgari büyüklükte koalisyonlar”, “asgari sayıda partiden oluşan koalisyonlar”, “asgari uzaklıklı koalisyonlar” ve “asgari çoğunluklu bağlantılı koalisyonlar” olmak üzere beşe ayırmaktadır. “Asgari çoğunluklu koalisyonlar”, iki ya da daha fazla partinin parlamentoda çoğunluğa sahip olmaları bakımından “çoğunluk” koalisyonu, çoğunluğa ulaşmak için hiçbir partiyi koalisyona dâhil etmemesi açısından da “asgari” niteliği olan koalisyon teorisini ifade etmektedir. Gereksiz koalisyon ortaklarına yer vermeyen “asgari büyüklükte koalisyon teorisi” ise, koalisyona gereksiz ortakların dâhil edilmemesi temeline dayanır. Dar bir parlamento çoğunluğunu öngören bu teori iktidarın azamileştirilmesini esas alır. Koalisyona mümkün olan en az sayıda partinin katılmasını esas alan “asgari sayıda partiden oluşan koalisyon teorisi” ise koalisyon kuruluş sürecinde az sayıda partinin pazarlıkları daha kolay ilerleteceği varsayımına dayanmaktadır. Benzer siyasi görüşlere sahip partilerin, farklı görüşlere sahip partilere göre daha kolay koalisyon kuracağı varsayımı ise “asgari uzaklıklı koalisyon teorisi” nin temelini oluşturmaktadır. “Asgari çoğunluklu bağlantılı koalisyon teorisi” ise, partilerin kendi görüşlerine en yakın partilerle bir koalisyon kuracağı temeline dayanır. Bu teoriye göre, diğer partiler bir çoğunluk koalisyonu ortaya çıkana kadar bu koalisyona eklenmektedir.¹⁴⁶

Öte yandan koalisyonun getirdiği karşılıklı bağlayıcılık partilerin kendi programlarını ne ölçüde hayata geçireceğini etkilemektedir.¹⁴⁷ Çünkü koalisyon sürecinde partiler yakın bir siyasi birliktelik içerisine girmeyecek ve kendi stratejileri

¹⁴⁴ Cura, *Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği*, s. 23.

¹⁴⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 140. ; Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 503.

¹⁴⁶ Lijphard, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*, s. 30-32.

¹⁴⁷ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 503.

doğrultusunda hareket etmek isteyecektir. Bu ise koalisyonun istikrarını etkileyen temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸ Dolayısıyla istikrarsız bir koalisyon kısa sürede dağılarak yeni bir hükümetin kurulmasını gerektirebilir hatta seçimlerin yenilenmesi ile sonuçlanabilir. İstikrarlı bir koalisyon ise yakın görüşlere sahip partilerin bir araya gelmesi ya da bir partinin çoğunluk koalisyonu kurmasıyla mümkün olabilir.¹⁴⁹ Bu şekilde kurulan koalisyon hükümeti bir sonraki seçimlere kadar sürebilir.

Michael Laver ve Norman Schaffield koalisyon hükümetinin istikrarını etkileyen unsurları şu şekilde sıralamaktadır¹⁵⁰:

- I. Çok partili sistemde yer alan parti sayısının çok olması.
- II. Etkin parti sayısının fazla olması.
- III. Partiler arasındaki ideolojik ayrımların yoğunluğu, ideolojik kutuplaşma ve çatışma.
- IV. Ülkenin mevcut yasal sistemine dayanan zorluklar (seçim sistemi vb.).

Bu bağlamda az sayıda partiden oluşan bir koalisyonda derin ideolojik ayrılıklar bulunmuyorsa, seçim sisteminde koalisyonu zora sokacak unsurlar yoksa istikrarlı bir koalisyonun kurulması muhtemel olacaktır. Dolayısıyla partilerin birbirlerine yakın görüşlere sahip partilerle koalisyon kurması istikrarlı bir koalisyonun önünü açacaktır.

Çok partili parlamenter sistemlerde kurulan koalisyon hükümetlerinde istikrarlı bir hükümetin en iyi seçenikle bir sonraki seçime kadar hükümette kalması beklenir. Ancak koalisyondaki partilerden birinin çekilmesi, hükümetin istifa etmesi, başbakanın değişmesi ya da gerçekleşen bir seçim koalisyon hükümetini sona erdirmektedir.¹⁵¹

Çok partili parlamenter sistemlerde gerçekleşen seçimler sonrası kurulacak olan hükümetin belirlenmesinde parlamento çoğunluğunun yanı sıra siyasal katılma ve ülkenin siyasi kültürü de etkili olmaktadır. Çünkü siyasal kültürü ortaya çıkaran

¹⁴⁸ Aleskerov, vd., *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, s. 234.

¹⁴⁹ Türe, “Koalisyon Hükümetlerinde Başbakanlık”, s. 77.

¹⁵⁰ Michael Laver and Norman Schofield, *Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe*. University of Michigan Press, Michigan 1998, s. 147-148.

¹⁵¹ Laver and Schofield, *Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe*, s. 145.

tarihsel birikimler siyasal davranışları etkilemektedir.¹⁵² Dolayısıyla partilerin koalisyon sürecinde kendi görüşlerine yakın partiler ile işbirliğine giderek mümkün olan en ideal hükümetin içerisinde yer almaları istikrarlı bir koalisyon hükümetinin kurulmasının önünü açacaktır.

B. Kavramsal Çerçeve

1. Türk Siyasal Yaşamı

Türk siyasal yaşamının köklerini kabaca bir ifade ile Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasalı parlamenter sisteme geçtiği 1876 yılına kadar götürebiliriz.¹⁵³ Ancak bu sistem kısa sürmüştür. Anayasanın ilanından kısa bir süre sonra II. Abdülhamid tarafından anayasa askıya alınmış ve yaklaşık otuz yıl sürecek olan denetim ve istibdat dönemi başlamıştır. Bu süre içerisinde Sultan ve İttihat ve Terakki'nin mücadelesini görmekteyiz. Nitekim bu mücadele 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanacak ve Anayasa yeniden yürürlüğe girecektir. Anayasasın yürürlüğe girdiği 1908 tarihinden I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 tarihine kadar geçen dönem İttihat ve Terakki'nin iktidar dönemi olmuş, meclis ve hükümetin yetkileri padişahın yetkilerine karşı güçlendirilmiştir. İmparatorluğun I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmasının ardından başlayan Milli Mücadele dönemi ise yeni bir süreci beraberinde getirmiştir. Yeni dönem I. TBMM'nin açılışı ile başlamış ve meclis içerisinde teşkil edilen Meclis Hükümeti'nin etkinliğinde Cumhuriyetin ilanına kadar sürmüştür. Cumhuriyet dönemi ile birlikte Türk siyasal yaşamı yeni bir sürece girmiştir. Yeni dönemde rejimin öncü partisi olan Halk Fırkası -sonradan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)- liderliğinde toplumun yeniden modernizasyonuna girişilmiştir. Bu girişimlerden birisi de çok partili hayata geçiş çabaları olacaktır.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde çok partili hayata geçiş oldukça tartışmalı bir konudur. Çünkü yeni kurulmuş devletin dinamikleri ve ülkenin içerisinde bulunduğu koşullar yeni bir partinin gerekli olduğu kadar rejim açısından sorunlara

¹⁵² Rabia Bahar Üste, "Koalisyon Hükümetlerinin Oluşumunu Hazırlayan Nedenler ve Ülke Örnekleri", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 1, C. 7, 1997, s. 248.

¹⁵³ Siyasal yaşamın köklerini I. Meşrutiyet'in ilanına kadar götürmemizin sebebi Kanun-i Esasi ile teşkil edilen Meclis-i Umumi'nin doğrudan padişah tarafından atanan üyelerden oluşan Meclis-i Ayan ve seçilmiş parlamenterlerden oluşan Meclis-i Mebusan olmak üzere iki alt meclisten oluşmasıdır. Nitekim Meclisi-i Mebusan üyelerinin halk tarafından seçilmesi siyasal yaşamın başlamasına ortam hazırlamıştır.

yol açabileceği endişesini de beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamda kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)'nda bu durumun örneklerini görmek mümkündür. CHP öncülüğünde gerçekleştirilen devrimlerin milli kültür ve değerlere zarar vermeden hayata geçirilmesini savunan TCF, çoğulcu demokrasi anlayışı içerisinde muhafazakâr bir parti olarak kurulduktan kısa bir süre sonra rejim karşıtı grupların katılımı ile geniş bir kitleye ulaşmıştır. Cumhuriyetin ilk muhalefet partisi olarak kurulan TCF, CHP tarafından hilafet ve saltanatı geri getirmekle suçlanmıştır. Bu suçlama, Şeyh Sait İsyanı'na yönelik olarak çıkartılan Takriri Sükûn Kanunu'na dayanarak irtica suçlaması ile birleşince 5 Haziran 1925'de parti kapatılmıştır.¹⁵⁴

1930 yılına gelindiğinde genç cumhuriyet, CHP öncülüğünde sosyal yaşamdan ekonomi, siyaset, eğitim ve idareye kadar geniş bir alanda devrimlerini gerçekleştirmiştir. Ancak bir yıl önce ABD'de başlayıp tüm dünyayı etkisi altına alan 1929 Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye ekonomisi üzerinde etkisini göstermeye başlayınca Mustafa Kemal'in, ülkenin yeni bir partiye ihtiyacı olduğuna yönelik düşüncesi yeni bir muhalefet partisinin temellerini atacaktır. Böylelikle ikinci muhalefet partisi olarak Ali Fethi Bey (Okyar) liderliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur. TCF'den farklı olarak Serbest Fırka, liberal ekonomi ve çoğulcu demokrasi anlayışı ile batı modelini yansıtıyordu. Parti, bir muhalefet hareketi olarak kurulmamış olmasına rağmen kısa süre içerisinde CHP karşıtı grupların katılımı ile çehresini genişletmiştir. Bu katılım partinin Eylül ayında düzenlediği İzmir Mitinginde kendisini göstermiştir. Nitekim yoğun katılımın olduğu mitingde çıkan olaylar sonrasında parti siyasal hayattan çekileceği sinyalini vermiştir. Kongar'a göre SCF, devletçi- seçkinlerin, gelenekçi liberal düşünceleri güdümlü demokrasi ile denetleme çabasından ibaretti.¹⁵⁵ Sonuç olarak 1930 yılına gelindiğinde genç cumhuriyet bir muhalefet hareketi olarak doğan TCF ve destekli bir uzlaş partisi olarak kurulan SCF deneyimleri ile çok partili hayata geçiş denemelerinde başarısız olmuştur. Öte yandan iki muhalefet partisi deneyiminden çıkan bir sonuçta her iki partinin de muhalif kesimlerin odak noktası olarak hızla destekçi bulması olmuştur. Bu deneyim uzun yıllar sürece CHP iktidarını kendi içerisinde değişimlerle başlayacak olan yeni bir sürece itmiştir.

¹⁵⁴ Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800- 2012*, Güneş Ayas (Haz.), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 148-150.; Feroz Ahmad, "The Progressive Republican Party, 1924- 1925", *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper, Jacob M. Landau (eds.), I. B. Tauris London 1991, s. 78.

¹⁵⁵ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, 46. Basım, İstanbul 2013, s. 140-143.

Türk siyasal yaşamında 1923- 1945 arası dönem CHP iktidarı ile geçen tek parti dönemini ifade etmektedir. 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra İsmet İnönü'nün değişmez genel başkan sıfatı ile Cumhurbaşkanı seçilmesinin¹⁵⁶ ardından 1945'e kadar geçen süreçte gerek uluslararası ortam gerekse iç politikada yaşanan gelişmeler çok partili hayata geçişi kaçınılmaz kılmıştır. 1939 yılında patlak veren II. Dünya Savaşı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. Bu etkilerden en az derecede etkilenmek arzusunda olan İsmet İnönü liderliğinde Türkiye, savaşa girmemek için tarafsızlık politikasını uygulamış ve savaşın galibi olan taraf kesinleştikten sonra kazanan devletlerin yanında savaşa girdiğini ilan etmiştir. Ancak dış politikadaki bu başarı iç politikada karşılık bulamamıştır. Bir kere yönetenlerin Batı tipi toplum kurma çabaları henüz tamamlanmamış ve ülkede tek parti rejiminin bazı uygulamaları rahatsızlıklara neden olmuştur. Bu rahatsızlıklar ileride CHP içerisinde bir hizip mücadelesini başlatacaktır. Öte yandan II. Dünya Savaşını kazanan devletlerin demokrasiyle, kaybeden devletlerin ise otoriter dikta yönetimleri ile özdeşleştirilmesi 1945 sonrası uluslararası ortamının atmosferini oluşturmuştur. Böyle bir ortamda gerçekleşen 1945 tarihli San Francisco Konferansı'nda alınan demokratik kararların ardından Türkiye'de, kısa süre içerisinde demokratikleşme mesajını vermiştir. Çok partili hayata geçişin bir diğer mesajı ise 19 Mayıs 1945'de İnönü'nün meclis konuşmasında demokrasiye geçiş sözü ile olmuştur.¹⁵⁷ Bu konuşmanın ardından 17 Haziran'da altı milletvekili için yapılan ara seçimde CHP'nin aday göstermemesi seçimleri hareketlendirmiş ve sonraki süreç için olumlu bir adım olmuştur. Öte yandan Temmuz ayına gelindiğinde Nuri Demirağ liderliğinde yeni bir partinin kuruluş çalışmalarına başlaması ile ardı ardına gelişen liberal adımlar ülkede demokratikleşme sürecini hızlandırmıştır. Eylül ayında yeni partinin kurulmasına izin verildiğinin açıklanmasının ardından Milli Kalkınma Partisi (MKP) Nuri Demirağ liderliğinde 27 Ekim 1945'de İstanbul'da resmen kurulmuştur.¹⁵⁸ Ancak MKP çok partili yaşama geçişte halk desteğini alamadığı için pek bir varlık gösterememiştir.

¹⁵⁶ Rıdvan Akın, *Türk Siyasal Tarihi 1908- 2000*, On İki Levha Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 313.

¹⁵⁷ Metin Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 76.

¹⁵⁸ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 7- 8.

1945 yılının Mayıs ayından itibaren CHP içerisinde parti politikalarına karşı olan muhalif kesim perçinlenmeye başlamıştır. Bunun ilk örneğini 21 Mayıs'ta gerçekleşen bütçe görüşmelerinde görmekteyiz. Muhaliflerin eleştirileri; artan bütçe açıkları, hayat pahalılığı, vergi adaletsizliği gibi iç politikaya yönelik bir tutum niteliğindeydi. 29 Mayıs'ta gerçekleşen bütçe oylamasında aleyhte kullanılan beş oy Türk siyasal yaşamında yeni bir dönemin ilk adımını oluşturmuştur. Bu adım Ocak ayında görüşülmeye başlanan Toprak Kanunu tasarısının meclisten geçmesinin ardından CHP'li dört milletvekili tarafından (Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan) parti grubuna bir önerge verilmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁵⁹ Türk siyasal yaşamında "Dörtlü Takrir" olarak anılan bu önerge; anayasa ve kanunlardaki antidemokratik ilkelerin çıkartılması, yargı teminatı altında gizli oy açık sayım ilkesinin getirilmesi, meclisin hükümeti denetlemesine olanak verilmesi esaslarına dayanmaktaydı. Önergenin 12 Haziran'da reddedilmesinin ardından Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün Vatan Gazetesi'nde CHP yönetimine yönelik eleştirel bir dizi yazı kaleme almıştır. 21 Eylül'de Adnan Menderes ve Fuat Köprülü CHP'den ihraç edilmiştir. Bu ihraçları eleştiren Refik Koraltan da benzer şekilde partiden ihraç edilmiştir. Bu ihraçların ardından Celal Bayar, önce milletvekilliğinden ardından parti üyeliğinden istifa edince kurulacak olan yeni partinin kurucu kadrosu da biçimlenmiştir. Nihayet 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulmuştur.¹⁶⁰

Türk siyasal yaşamında 1950- 1960 arası dönem DP dönemini ifade etmektedir. 1950 seçimleri ile tek başına iktidara gelen DP, 27 Mayıs Darbesi'ne kadar iktidarda kalmıştır. DP'nin kuruluşundan 1950 seçimlerine kadar geçen süreç CHP'nin iktidarda kalma, DP'nin ise örgütlenme mücadelesi ile geçmiştir. 21 Temmuz 1946'da gerçekleşen genel seçimlerde DP'nin henüz bir seçime hazır olmaması ve yeterli düzeyde örgütlenememesi sonucunda yalnızca 273 aday gösterebilmiştir. Buna rağmen 62 milletvekili ile meclise girmeyi başarmıştır. Ancak başta DP kanadı olmak üzere muhalif kesimlerde seçimin sahliliğine yönelik eleştiriler başlamıştır. Bu eleştiriler Başbakan Recep Peker'in sert siyaseti ile birleşince DP ve iktidar arasındaki ilişkiler gerilmiştir. Bu gerginlik DP grubunun

¹⁵⁹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 354-358.

¹⁶⁰ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 11-16.

meclisi terk etmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak İsmet İnönü'nün araya girmesi ile DP'li milletvekilleri 27 Aralık'ta meclisteki yerlerine dönmüştür.¹⁶¹

1946 seçimlerinden İsmet İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi'ni¹⁶² ilan etmesine kadar geçen süreç DP için siyasal hayatta kalma mücadelesi ile geçmiştir. DP'nin bu mücadelesi, Başbakan Recep Peker'in istifa etmesi ile normalleşmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra İsmet İnönü liderliğinde CHP'nin ılımlı bir siyasal ortam yaratmak için attığı adımlar ile geçecektir. Bu anlamda din eğitimi veren okulların açılmasına izin verilmiş ve DP'nin temel isteklerinden olan yargı teminatı altında gizli oy açık sayım ilkesini öngören kanun kabul edilmiştir.¹⁶³ Böyle bir ortamda gidilen 14 Mayıs 1950 seçimleri DP'yi iktidara taşımıştır. Oyların % 53'nü alan DP, 408 milletvekili ile tek parti dönemini sona erdirmiştir.

Türk siyasal yaşamında “Beyaz Devrim” olarak anılan 1950 seçimleri 27 yıllık tek parti iktidarını sona erdirerek yeni bir dönemi başlatmıştır. Yeni dönemde iktidar ve muhalefet yer değiştirmiş, CHP muhalefette DP iktidarda daha önce edinmedikleri tecrübe ile siyasal yaşamdaki yerlerini almıştır. Eroğul'un, DP'nin “yükselme dönemi” olarak ifade ettiği 1950- 1954 arası dönem¹⁶⁴ CHP için yeni bir kimlik arayışının başladığı bir dönem olmuştur. CHP'nin kimlik arayışı ile geçen dönemde, CHP tarafından iktidara dost elini uzatacağına yönelik verilen söz, komünizm ve irticaya karşı birlikte mücadele etme teklifinde bulunulması ile devam etmiştir.¹⁶⁵

1950- 1954 arası dönemde DP, iktisadi kalkınma alanında attığı adımlar ile kısa süre içerisinde ekonomik başarılar elde etmeye başladı. Tarım alanlarına yönelik atılan adımlar, traktör ve tarım aletlerinin sayıca arttırılması tarımsal ürün artışını beraberinde getirdi. DP, 1948 yılında başlayan karayolu yapımını devam ettirmiş ve kırsal kesimin piyasaya açılma süreci başlamıştır. Ekonomi alanındaki ilerlemeler dış politikadaki başarılar ile birleşince DP, 2 Mayıs 1954 seçimlerinde iktidarını bir kere

¹⁶¹ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 147.

¹⁶² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkileri iyileştirmek amacı ile Başbakan Recep Peker ve Celal Bayar arasında hakemlik yaptığı görüşme sonrasında Başbakan Peker istifa etmiştir. DP içerisinde de bir bölünme yaşanmıştır. DP içerisinde iktidara karşı sert politikalar uygulanmasını isteyen muhafazakâr bir grup “Müstakil Demokratlar” grubunu kurmuştur. Bu grup daha sonra parti kurma yoluna giderek 1948'de “Millet Partisi”ni kurmuştur.

¹⁶³ Karpaz, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, s. 167.

¹⁶⁴ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 83.

¹⁶⁵ Feroz Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, Hil Yayın, 5. Baskı, Ahmet Fethi (çev.), İstanbul 2015, s. 15- 19.

daha sağlamlaştırmıştır.¹⁶⁶ Öte yandan bu dönemde DP, devri sabık yaratmayacağını açıklamasına rağmen CHP'ye karşı bir öç alma mücadelesi başlatmıştır. 1951 yılında çıkartılan bir kanun ile CHP taşınmazlarının hazineye devredilmesi ile başlayan süreç, 1953'de CHP'nin tüm haksız kazançlarının hazineye devredilmesi ile devam etmiştir. Bu yıl içerisinde "Türk Milliyetçi Derneği" mahkeme kararıyla kapatılmıştır. 1954 yılına gelindiğinde ise "Millet Partisi" Atatürk devrimlerine karşı olmak gerekçesi ile kapatılmıştır. Aynı yıl içerisinde "Köy Enstitüleri" siyasallaştığı gerekçesi ile "Öğretmen Okulları" na dönüştürülmüştür.¹⁶⁷ Bu tarihten sonra başlayan dönem ise DP için huzursuzluk, CHP için canlanma dönemi olacaktır.

2 Mayıs 1954 seçimlerinde¹⁶⁸ %56,6 oranında oy alan DP, tek başına iktidara gelmiştir. Ancak iç ve dış siyasette yaşanan gelişmeler DP'yi muhalefete karşı otoriter bir konuma getirmiştir. Bu tarihten 1957 seçimlerine kadar olan dönemde DP, otoriter bir anlayış ile muhalefeti bastırma yoluna gitmiştir. Milli Koruma Kanunu'na dayanılarak kamuda 25 yıl hizmet süresini dolduran memurların bakanlık emrine alınarak emekliye sevk edilmesinin önünün açılması bu durumun bir sonucudur. Benzer şekilde üniversiteler, yargı mensupları ve gazeteler de sert politikalarından nasibini almıştır.¹⁶⁹ Ulus Gazetesi süresiz kapatılırken, Hürriyet ve Hergün gazeteleri 15'er gün süre ile kapatılmıştır.¹⁷⁰ Aralık 1955'de DP'nin basına yönelik baskılarını eleştiren 19 milletvekili (19'lar) tarafından basına yönelik olarak ispat kanunu çıkartılması istenmiştir. Ancak kanun önerisi reddedildiği gibi 9 milletvekili partiden ihraç edilmiştir. İhraçları izleyen süreçte 10 milletvekilinin istifası ile DP içerisinde bir parti ortaya çıkmıştır. Nihayet Hürriyet Partisi (HP) Ekrem Hayri Üstündağ, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Turan Güneş, Ekrem Alican gibi isimlerin öncülüğünde kurulmuştur.¹⁷¹ Öte yandan Ağustos ayında Kıbrıs Sorunu'nun gündeme gelmesi ile Türkiye ve Yunanistan, Londra'da İngiltere öncülüğünde düzenlenen konferansta (27 Ağustos 1955) bir araya gelir. 6 Eylül'de

¹⁶⁶ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, C. 2, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997, s. 123-124.

¹⁶⁷ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 113-118.

¹⁶⁸ 2 Mayıs 1954 seçimlerine göre, CHP % 34.8 oy oranı ile ikinci, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) % 4.8 oy oranı ile üçüncü parti olurken, DP %56.6 oy oranı ile seçimden birinci parti olarak çıkmıştır. Türkiye Köylü Partisi (TKP) ise % 0.6 oy oranı ile dördüncü parti olmuştur. Bağımsızlar ise %1.5 oy oranına ulaşmıştır. TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü, *Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar*, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 95.

¹⁶⁹ Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi* C. II, s. 126

¹⁷⁰ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 168.

¹⁷¹ Sibel Demirci, *Hürriyet Partisi'nin Türk Siyasal Hayatındaki Yeri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002, s. 20-21 ve 35.

İstanbul Ekspres gazetesinde Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı haberi geçer.¹⁷² Türk siyasal yaşamında 6- 7 Eylül olayları olarak geçen olayda İstanbul'un Beyoğlu ve Karaköy semtlerinde Rumlara ait; ev ve işyerleri yağmalanmış, klise ve mezarlıklar tahrip edilmiştir. İzmir'e sıçrayan olayda Yunan Konsolosluğu ateşe verilmiştir. Bu olaylar üzerine hükümet İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan etmiştir. Tutuklamaların ardından mecliste olayların araştırılması için verilen önerge reddedilmiş, İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmiştir.¹⁷³

1957 seçimlerine gidilen süreçte, DP ve muhalefet arasındaki ilişkiler gerilir. Başta DP'nin muhalefete yönelik sert siyaseti olmak üzere, dönem içerisinde çıkarılan kanunlar muhalefetin güç birliğini imkânsız kılmıştır. Bu anlamda siyasi partilerin karma liste ile seçimlere katılması yasaklanmış, Seçim Kanunu değiştirilmiştir. Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi ile seçime katılacak partilerin tüm seçim çevrelerinde tam liste ile seçime katılması zorunlu tutulmuştur. Öte yandan Malatya ili ikiye ayrılarak Adıyaman il haline getirilmiştir. DP, bu uygulama ile İsmet İnönü'nün seçimlere Malatya'dan gireceğini gözeterek seçilmesini engellemeyi amaçlamıştır. Benzer şekilde Osman Bölükbaşı'nın sürekli aday olduğu Kırşehir'de ilçe haline getirilmiştir.¹⁷⁴ Böyle bir ortamda gidilen 1957 seçimlerinde DP seçimlerden birinci parti çıkmıştır. Ancak oy oranındaki azalış dikkat çekicidir. 1954 seçimlerinde aldığı %56. 6 oy oranına kıyasla yaklaşık 8 puan azalarak %48 oy alabilmiştir.¹⁷⁵ 1957 seçimleri sonrası DP ve Türkiye siyaseti oldukça güç bir döneme girmiştir. Bu dönemde artan siyasi gerginlik ekonomik sıkıntılarla birleşince DP, muhalefet üzerindeki baskısını daha da arttırma yoluna gitmiştir. 4 Ağustos 1958'de ekonomide istikrar önlemlerinin alınması ile Türk Lirası (TL) Amerikan Doları (\$) karşısında 2.80 TL'den 9 TL'ye yükselmiştir. Milli Koruma Kanunu uygulamalarına son verilerek kamu kuruluşlarının ürünlerine zam yapılması ile de hayat pahalılığı artmıştır. Öte yandan 1958'de Irak'ta gerçekleşen darbe DP'yi oldukça etkilemiştir. Darbe sonrası Başbakan Adnan Menderes'in Irak'a yönelik bir müdahaleyi düşündüğü ancak ABD tarafından vazgeçirildiği ifade edilmiştir.¹⁷⁶

¹⁷² *İstanbul Ekspres*, "Atamızın Evi Bomba İle Hasara Uğradı", 6 Eylül 1955, s. 1.

¹⁷³ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 164-168.

¹⁷⁴ Akın, *Türk Siyasal Hayatı*, s. 355.

¹⁷⁵ *Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar*, s. 97.; DP oylarındaki azalışa karşın, CHP oy oranını arttırmıştır. 1954 seçimlerinde % 34.8 oy alan CHP, 1957 seçimlerinde oy oranını 8 puan arttırmış, % 48 oy oranına ulaşarak 178 milletvekili çıkartmıştır. Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) % 7 oy, Hürriyet Partisi (HP) ise % 3.8 oy ile 4'er milletvekili çıkartabilmiştir.

¹⁷⁶ Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi* C. II, s. 128-130.

27 Mayıs’a gidilen süreçte 1958 yılı kritik bir yıl olmuştur. Aynı yıl içerisinde Türkiye Köylü Partisi (TKP) ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) birleşerek 16 Ekim 1958) Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) kurulmuş, Hürriyet Partisi (HP) CHP’ye (24 Kasım 1958) katılmıştır.¹⁷⁷ Muhalefetin iktidar karşısındaki birleşimine karşı DP, “Vatan Cephesi” ile karşılık vermiştir. 1958 yılının sonlarına gelindiğinde Türkiye, “Vatan Cephesi” ve “Güç Birliği Cephesi” (Milli Muhalefet Cephesi) olarak iki kutba ayrılmıştır. İktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşmanın şiddeti İsmet İnönü’nün muhalefeti bir halk hareketine dönüştürmek için başlattığı yurt gezisi ile daha da artmıştır. İnönü’nün Uşak ile başlayan yurt gezisi bir dizi olay ile sonuçlanmıştır. Sırası ile İstanbul (Topkapı), Çanakkale, Konya ve Kayseri’de yaşanan olaylar siyasi kutuplaşmayı topluma taşımıştır. 18 Nisan 1960’da Tahkikat Komisyonu’nun olağanüstü yetkiler ile kurulması ile muhalefet ve iktidar arasındaki ilişkiler kopmuştur.¹⁷⁸ Kanunun kabulünden sonra başlayan öğrenci gösterileri Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel’in, Milli Savunma Bakanı’na gönderdiği uyarı niteliğindeki mektup ile sonuçlanmış ancak Başbakan Menderes herhangi bir önleme başvurmamıştır. Başbakan Menderes, Eskişehir seyahatinde Tahkikat Komisyonu’nun kaldırıldığını ve Eylül ayı içerisinde seçimlere gidileceğini açıklamasına karşın 26 Mayıs gecesinde ihtilal başlamıştır.¹⁷⁹ Türk silahlı kuvvetleri içerisinde bir cunta tarafından planlanan 27 Mayıs Darbesi, ordunun emir komuta hiyerarşisinin dışında, tabandan gelen bir hareket olarak gerçekleşmiştir. Darbe sonrasında 38 kişiden oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK) kurulmuş ve başına Orgeneral Cemal Gürsel getirilmiştir. 30 Mayıs’ta ilan edilen bakanlar kurulunda Gürsel, devlet başkanı ve hükümet başkanı olarak yerini almıştır.¹⁸⁰

27 Mayıs sonrası MBK içerisinde “İlımlılar” ve “Aşırıları” olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştır. İlımlılar, hukuksal düzenlemeler yapıldıktan sonra seçimlere gidilerek yönetimin sivil hükümetlere bırakılmasını savunurken, aşırıları silahlı kuvvetlerin yasal düzenlemelerin yapılmasının ardından bir süre yönetimde kalması gerektiğini savunmaktaydı.¹⁸¹ Cemal Gürsel ve üst düzey generaller İlımlıların

¹⁷⁷ Serkan Gaytancıoğlu, *Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, s. 95.

¹⁷⁸ *Milliyet*, “Her Türlü Siyasi Faaliyet Durduruldu”, 19 Nisan 1960, s. 1.

¹⁷⁹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 231-238.

¹⁸⁰ Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, *Hükümetler ve Programları 1960- 1980 C. 2*, TBMM Basımevi, Ankara 1988, s.1-2.

¹⁸¹ Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945- 71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 134- 135.

içerisinde yer alırken, daha alt rütbeli albay ve subaylar Aşırılar içerisinde yer almaktaydı. MBK içerisindeki bu görüş farklılıkları Cemal Gürsel'in 13 Kasım'da MBK'nın dağıtıldığını 23 üyeli yeni bir komitenin kurulduğunu açıklaması ile giderilmiştir. Aşırılar olarak bilinen 14 üye de tasfiye edilmiştir.¹⁸² Öte yandan MBK, silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak ve gücünü pekiştirmek için ordu içerisinde bazı general ve subayları emekliye sevk etti. Emekli İnkılap Subayları (EMİNSU) olarak adlandırılan 236 general ve 5000 subayın ordudan ayrılışını izleyen süreci üniversitelerden 147 öğretim elemanının uzaklaştırılması izledi. Reform karşıtı oldukları gerekçesi ile ihraç edilen 147'lerin ardından basın MBK içerisinde bir bölünmenin olduğu yönünde eleştirilerde bulunmuş, Gürsel ise ordunun birlik içerisinde olduğunu ilan etmiştir.¹⁸³

MBK'nin bir icraatı da DP'lilerin yargılanması olmuştur. Darbe sonrası tutuklanan DP'li siyasetçiler geçici anayasa (6 madde) ile kurulan Yüksek Adalet Divanı'nda (YAD) 14 Ekim 1960'da yargılanmaya başlamıştır.¹⁸⁴ 11 ay süren yargılamalar sonucunda YAD 15 Eylül 1961'de, 15 idam, 31 müebbet, 123 beraat kararı vermiştir.¹⁸⁵ Aralarında Adnan Menderes, Celal Bayar, Fatih Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın da bulunduğu DP'lilerin idam kararlarının gerçekleşmesi için MBK'nın onay vermesi gerekiyordu MBK aynı gün idam kararlarını onaylamıştır. Celal Bayar'a verilen idam cezası yaş haddinden dolayı ömür boyu hapis cezasına çevrilmiş ve Kayseri Cezaevi'ne gönderilmiştir.¹⁸⁶

27 Mayıs sonrası anayasa yapım süreci Kurucu Meclis'in 6 Ocak 1961'de göreve gelmesi ile başlamıştır. MBK üyelerinin yanı sıra "Temsilciler Meclisi"nden oluşan Kurucu Meclis'te DP dışındaki siyasi partilerden, üniversitelerden, meslek örgütlerinden, sendikalardan ve toplumun çeşitli kesimlerinden oluşan üyeler yer almıştır.¹⁸⁷ Hazırlanan Anayasa 9 Temmuz 1961'de halk oylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir.¹⁸⁸ Öte yandan 13 Ocak 1961'de siyasi partilerin kurulmasına izin

¹⁸² William Hale, *Turkish Politics and the Military*, Routledge, London and New York 1994, s. 131. ; *Milliyet*, "Gürsel Tasfiye Sebebinin Açıkladı", 14 Kasım 1960, s. 1.

¹⁸³ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 74-77.; Hale, *Turkish Politics and the Military*, s. 134.

¹⁸⁴ Yasemin Doğaner, *27 Mayıs İhtilali ve Kurucu Meclis*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1996, s. 158 ve 161.

¹⁸⁵ *Hürriyet*, "Üç Kişi İdam Ediliyor", 16 Eylül 1961, s.1. ; *Akşam*, "15 İdam", 16 Eylül 1961, s. 1.

¹⁸⁶ *Yeni Sabah* "Menderes, Polatkan, Zorlu İdama Mahkûm", , 16 Eylül 1961, s. 1. ; *Cumhuriyet*, "MBK 3 İdamı Tasdik Etti", 16 Eylül 1961, s. 1.

¹⁸⁷ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 158-159.

¹⁸⁸ *Tercüman*, "6 Milyon Evet, 3 Milyon Hayır", 11 Temmuz 1961, s. 1.

verilmesi ile birlikte aralarında Adalet Partisi'nin (AP) de bulunduğu 6 parti 11 Şubat'ta kuruluş başvurularını yapmıştır. 13 Şubatta ise Yeni Türkiye Partisi (YTP) kurulmuştur.¹⁸⁹

Siyasi partilerin kuruluşu ve anayasanın kabulünün ardından 15 Ekim 1961'de seçimlere gidilmiştir. 1961 seçimleri Türk siyasal yaşamına koalisyon olgusunu getirecektir.

2. Türk Siyasal Yaşamında “Koalisyon”

Türk siyasal yaşamında 15 Ekim 1961 seçimleri 1965 yılına kadar sürecek olan koalisyonlar dönemini getirmiştir. Koalisyon hükümetleri dönemin temel özelliği olsa da dönem içerisinde iki darbe girişimi yaşanmıştır. Dönemin ilk koalisyonu CHP ve AP arasında 20 Kasım 1961'de kurulmuştur.¹⁹⁰ Bu koalisyon döneminde fiyat istikrarına dayalı olarak büyümeyi öngören I. 5 Yıllık Kalkınma Planı kabul edilmiştir. Öte yandan 22 Şubat 1961'de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) içerisinde 27 Mayıs Darbesi'nin amacına ulaşmadığını, ordunun yönetimde kalması gerektiğini savunan kendilerine Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adını veren bir cunta 9 Şubat 1962'de ordunun yönetime müdahalesini öngören 9 Şubat Protokolü'nü imzalamıştır.¹⁹¹ Bu olay üzerine Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, 18 Şubat'ta protokolde imzası bulunan subaylarla görüşmüş ve bir müdahaleye karşı olduğunu ifade etmiştir. Başta Cumhurbaşkanı Gürsel olmak üzere Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ve Kuvvet Komutanları olası bir darbeye karşı çıkmıştır. Gürsel'in 21 Şubat'ta siyasi parti liderleri ile gerçekleştirdiği toplantının ardından Kuvvet Komutanları, Talat Aydemir'i darbe girişiminden vazgeçmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Aydemir ısrarını sürdürünce Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nda gerçekleştirilen bir toplantıda darbeden vazgeçmeyen subaylar emekliye sevk edilmiştir.¹⁹² Bu olaydan bir gün sonra 22 Şubat'ta Aydemir, Harp Okulu merkez olmak üzere darbe girişimine başlamıştır. Ordu içerisindeki emekliliklerin durdurulması, meclisin feshedilmesi, AP ve YTP' li bazı milletvekillerinin seçilme

¹⁸⁹ Bu partiler; Cumhuriyetçi Meslek Islahat Partisi, Adalet Partisi, Çalışma Partisi, Memleket Partisi, Türk İşçi ve Çiftçi Partisi, Mutedil Liberal Partisi'dir. *Cumhuriyet*, “Ankara’da Altı Siyasi Parti Dün Kuruluş Müracaatlarını Yaptılar”, 12 Şubat 1961, s. 1.

¹⁹⁰ *Tercüman*, “Kabine Kuruldu”, 21 Kasım 1961, s. 1.

¹⁹¹ Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret, İstanbul 1968, s. 122.

¹⁹² Nedim Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2002, s. 51- 55.

haklarının alınması gibi isteklerde bulunmuştur.¹⁹³ YTP Genel Başkanı Ekrem Alican'ın, Aydemir ile yaptığı görüşmeler sonrasında Cumhurbaşkanı Gürsel ve İsmet İnönü'nün darbe girişimini sona erdirdiği takdirde cezalandırmayacakları sözünü vermelerinin ardından Aydemir darbe girişimini sonlandırmıştır. Darbe girişiminin ardından hükümet Harp Okulu'nu tatil etmiş, tutuklamaların ardından da 21 subay emekliye sevk edilmiştir. Aydemir'e verilen cezalandırılmama sözü ise 30 Nisan 1962'de darbe girişimine katılanların kovuşturmayla uğramamalarına ilişkin yasanın kabul edilmesi ile yerine getirilmiştir.¹⁹⁴

27 Mayıs sonrası partileşme sürecinde kurulan AP, DP'nin devamı olarak siyasi yaşamdaki yerini almıştır. Bir devam partisi olarak iktidar ortağı olan AP, koalisyonun kuruluşundan itibaren DP'lilerin affını içeren "af yasası"nı gündeminde tutmuştur. Öte yandan 15 Ekim 1961 seçimlerinden yalnızca 6 gün sonra meclisin feshedilmesi, siyasi faaliyetlerin yasaklanması, ordunun yönetime el koymasını içeren protokol 21 Ekim'de bir grup subay tarafından imzalanmıştır.¹⁹⁵ Bu protokolü izleyen süreçte Cumhurbaşkanı Gürsel başkanlığında, Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve siyasi parti liderleri Çankaya'da toplanmış ve Yassıada hükümlüleri ile ilgili bir affın söz konusu olmadığını içeren bir protokol imzalanmıştır. Böyle bir ortamda kurulan CHP- AP koalisyonu başta ordunun yönetim üzerindeki etkisi olmak üzere, AP'nin "af yasası"nda ısrarlarının sürdüğü bir sırada Başbakan İsmet İnönü'nün 30 Mayıs'ta istifa etmesi ile sona ermiştir.

Dönemin ikinci koalisyonu CHP-YTP-CKMP ve Bağımsızlar arasında 25 Haziran 1962'de kuruldu. Koalisyon protokolünde CHP- AP koalisyonunu en çok meşgul eden konulardan biri olan DP'lilerin affı konusu yer almıştır. Protokolde Yassıada hükümlülerinden cezası 6 yıla kadar olanlar için özel bir af çıkarılacağı, cezası daha fazla olanların ise cezalarının 4 yıl indirileceğine yer verilmiştir.¹⁹⁶ Af yasası 21 Şubat 1963'de mecliste kabul edilmiştir. Öte yandan 22 Şubat Darbe Girişimi'nin öncüsü Talat Aydemir, 21 Mayıs 1963'de bir darbe girişiminde daha bulunmuştur. 21 Mayıs gecesi darbeye katılan birlikler Ankara Radyosu'nu ele

¹⁹³ *Cumhuriyet*, "Bir Kısım Askeri Birlikler Harekete Geçerek Gürsel'den Meclis'in Feshini İstediler", 23 Şubat 1962, s. 1.

¹⁹⁴ Tunca Özgişi, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde İlk Koalisyon Hükümeti (1961-1962)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 97-98.

¹⁹⁵ Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, s. 108.

¹⁹⁶ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. I, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s.163.

geçirerek silahlı kuvvetlerin ülke yönetimine el koyduğunu ilan etti. Kısa süre içerisinde bastırılan girişimin ardından Talat Aydemir ve arkadaşları tutuklandı. Yargılamalar sonucunda Talat Aydemir ve Fethi Gürcan idam edildi.¹⁹⁷

Öte yandan 17 Kasım 1963’de gerçekleşen yerel seçimlerde AP 42 belediye başkanlığı kazanarak açık ara birinci parti olmuştur. CHP’nin 23, YTP’nin 1 belediye başkanlığı kazandığı seçimlerde CKMP belediye başkanlığı kazanamamıştır. AP’nin seçim başarısı karşısında diğer partilerin oy oranının azalması partiler arası güç ve oy çoğunluğunun AP lehine değiştiğinin göstergesi olmuştur.¹⁹⁸ AP’nin bu başarısını genel seçimlerde de göstereceğini öngörmesi ve YTP ve CKMP’nin oy oranlarındaki erime erken genel seçimi gündeme getirmiştir. Başbakan İsmet İnönü’nün ABD Başkanı Kennedy’nin cenaze töreni için gittiği ABD’den dönmesinin ardından istifa etmesi ile koalisyon sona ermiştir. İnönü ülkeye döner dönmez koalisyon arayışlarına başlamıştır. Dönemin üçüncü koalisyonu CHP liderliğinde bağımsız milletvekilleri ile kurulan koalisyon olmuştur. Bu koalisyon aynı zamanda İsmet İnönü’nün başbakan olduğu son hükümet olacaktır. CHP-Bağımsızlar koalisyonu 25 Aralık 1963’te kurulduğunda Kıbrıs Sorunu’nu gündeme gelmiştir.¹⁹⁹ 21 Aralık’ta Kıbrıs’ta başlayan çatışmaların ardından Türk jetleri adaya uyarı uçuşları yapmış, Yunanistan ve İngiltere’ye nota verilmiştir. İngiltere’nin girişimleri ile Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)’nde Kıbrıs’ta, Birleşmiş Milletler Barış Gücü kurulması kabul edilmiştir.

Koalisyon protokolünde üzerinde durulan vergi reformları mecliste tartışmalara yol açmıştır. CHP’nin istikrarlı bir anayasa için iktisadi kalkınmayı şart olarak görmesi temelini kapsayan vergi reformları²⁰⁰ başta AP olmak üzere kimi kesimlerce kabul edilemez görülmüş, sabit gelirli yurttaşlar ile yatırımcılar açısından olumsuz etkileri olacağı yönünde eleştiri almıştır. Öte yandan CHP-YTP-CKMP koalisyon hükümeti döneminde (25 Haziran 1962- 25 Aralık 1963) hazırlanan Siyasi Partiler Kanunu 13 Temmuz 1965’te kabul edilmiştir.²⁰¹ Koalisyon, 13 Şubat’ta hükümetin bütçe oylamasının yapıldığı sırada Süleyman Demirel’in desteğini çekmesinin

¹⁹⁷ *Milliyet*, “Fethi Gürcan İdam Edildi”, 27 Haziran 1964, s. 1.; *Milliyet*, “Talat Aydemir İdam Edildi”, 5 Temmuz 1964, s.1.

¹⁹⁸ *Milliyet*, “Belediye ve İl Meclisi Seçiminde AP Önde”, 19 Kasım 1963, s. 1.

¹⁹⁹ *Cumhuriyet*, “Jet Uçaklarımız Dün Kıbrıs Göklerinde Uçtu”, “İnönü 3 üncü Koalisyon Hükümetini Dün Kurdu”, s. 1.

²⁰⁰ Dağlı ve Aktürk, *Hükümetler ve Programları 1960- 1980 C. 2*, s. 58.

²⁰¹ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 127 ve 130.

ardından güvenoyu alamamıştır. İsmet İnönü'nün istifasını vermesiyle de koalisyon sona ermiştir.²⁰²

İnönü'nün istifasını izleyen süreçte AP- YTP- CKMP- MP arasında koalisyon görüşmeleri başlamıştır. Koalisyon için tarafsız bir ismin Başbakan olması ve kurulacak olan hükümet ile Ekim 1965 seçimlerine gidilmesi istenmiştir. Cumhurbaşkanı Gürsel, 16 Şubat'ta bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü'ye hükümeti kurma görevini vermiştir. Ürgüplü Başbakanlığında koalisyon protokolü 20 Şubat'ta imzalanmış ve hükümet kurulmuştur.²⁰³ Bu hükümet ile 10 Ekim 1965 genel seçimlerine gidilmiştir.

1965 seçimleri sonrası tek başına iktidara gelen AP, 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar görevde kalmıştır. Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarının ortak imzasını taşıyan muhtıra; ülkenin içinde bulunduğu durumun yarattığı huzursuzluk ortamının anarşiye yol açtığını, anayasanın uygun gördüğü reformların Atatürkçü bir görüş ile ele alacak hükümetin kurulması gerektiğini, bu hususların yerine getirilmemesi durumunda ordunun ülkeyi korumak görevini yerine getireceğini ilan ediyordu. Muhtıranın mecliste okunduğu 12 Mart tarihinde Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir.²⁰⁴ 12 Mart Muhtırası ile birlikte ordu bir kere daha demokrasiye müdahale etmiştir. Bu müdahale ile birlikte Türkiye, 1973 Genel Seçimleri'ne kadar partiler üstü hükümetler ile yönetilmiştir. Türk siyasal yaşamı 1961-1965 dönemi sonrası 1973-1980 arası dönemde bir kere daha koalisyonlar dönemini yaşayacak ve 12 Mart 1980'de ordu bir kere daha yönetime el koyacaktır.

14 Ekim 1973 Genel Seçimleri'nde, CHP % 33.30 oy oranı ile birinci parti olurken AP % 29.82 oy oranı ile ikinci parti olmuştur. Demokratik Parti (Dp) %11.89 oy oranı ile üçüncü parti, Milli Selamet Partisi (MSP) %11.80 ile dördüncü parti olmuştur. Diğer partiler ise sırası ile Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) (5.27), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) (%3.38), Bağımsızlar (%2,83), Türkiye Birlik Partisi (TBP) (%1.14), Millet Partisi (%0.58) etkili bir sonuca ulaşamamıştır.²⁰⁵ Seçim sonuçlarına göre hiçbir partinin tek başına hükümet kuracak çoğunluğa ulaşamaması birden fazla koalisyon tipini gündeme getirmiştir. Bunlardan ilki AP-

²⁰² *Cumhuriyet*, "İnönü İstifa Etti", 14 Şubat 1965, s. 1.

²⁰³ *Milliyet*, "Dördüncü Hükümet Kuruldu", 21 Şubat 1965, s. 1.

²⁰⁴ *Milliyet*, "Demirel İstifa Etti", 13 Mart 1971, s. 1.

²⁰⁵ *Resmî Gazete* "Genel Milletvekili Seçimi Yapılan Bütün İllerde Toplam Olarak Siyasi Partilerle Bağımsızların Aldıkları Geçerli Oy Pusulalarının Geçerli Oy Pusulaları Toplamına Olan Oranı", 13 Ekim 1973, S. 14698, s. 23.

Dp- MSP ve diğer partilerin desteği ile kurulacak bir sağ koalisyon, ikincisi CHP'nin olmadığı bir partiler üstü koalisyon, üçüncüsü ise CHP'nin desteği ile bir milli koalisyon (CHP- Dp, CHP- MSP, CHP-AP) kurulmasıydı.²⁰⁶ Dönemin ilk hükümeti Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün 27 Ekim'de CHP lideri Bülent Ecevit'e hükümeti kurma görevini verdiği tarihten²⁰⁷ yaklaşık 100 gün sonra CHP ve MSP arasında 26 Ocak 1974'te kurulabilmiştir. Sağ partiler tarafından karşı olunmasına rağmen kurulan CHP- MSP koalisyonunun ilk gelişmesi Genel Af Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Af Kanunu'nun mecliste görüşüldüğü sıralarda kanunun düşünce suçlarını kapsayan 141 ve 142 maddeleri ile inanç suçlarını kapsayan 163. maddesi oldukça tartışma yaratmıştır. MSP, AP ve Dp'nin başını çektiği sağ partiler 141 ve 142. maddelere karşı çıkarken, CHP 163. maddeye karşı çıkmıştır. Kanun 141 ve 142. maddeleri kapsam dışında bırakılarak 10 Nisan'da kabul edilmiştir.²⁰⁸

Öte yandan koalisyon dış politikada iki ciddi gelişme yaşamıştır. Bunlardan ilki Kıbrıs Sorunu'nun yeniden gündeme gelmesi, ikincisi ise 1973 Petrol Krizi'dir. 15 Temmuz 1974'de, Kıbrıs Ulusal Muhafız Birliği Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'u devirmiş yerine gelen Nicos Sampson ise Kıbrıs Helen Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Buna karşılık Türkiye 16 Temmuz'da Garanti Antlaşması'nın taraflarından olan İngiltere'ye nota vermiştir. İngiltere ile güç birliği içerisinde olmayı isteyen Türkiye beklediği desteği alamayınca²⁰⁹ 20 Temmuz 1974'de Garanti Antlaşması'nın kendisine verdiği yasal hakkı kullanarak Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlatmıştır.²¹⁰ Türkiye ve Yunanistan'ı savaşın eşiğine getiren harekât, Yunanistan'ın geri adım atması ile sona ermiş, ateşkes ilan edilerek konunun görüşülmesi için Cenevre Konferansı başlatılmıştır. 30 Temmuz 1974'de Cenevre Protokolü ile Türkiye başarı elde etmiş ancak 8 Ağustos'ta başlayan ikinci tur görüşmelerde bir sonuç alınamayınca ikinci harekât 13 Ağustos 1974'de başlamıştır. Nihayet 14 Şubat 1974'de ise Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştur.²¹¹ Öte yandan 6 Ekim 1973'de Arap- İsrail savaşının başlamasının ardından Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği (OAPEC) tarafından petrol fiyatlarının arttırılması ile tüm dünyayı

²⁰⁶ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 190.

²⁰⁷ *Milliyet*, "Ecevit'e Bugün Hükümeti Kurma Görevi Veriliyor", 27 Ekim 1973, s. 1.

²⁰⁸ Derya Çeliker, *1961- 1980 Arası Koalisyon Hükümetlerine Bir Örnek: 1974 CHP- MSP Koalisyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2009, s. 65-67.

²⁰⁹ *Milliyet*, "Ecevit Wilson'dan Ortak Müdahale İstedi", 18 Temmuz 1974, s. 1.

²¹⁰ *Cumhuriyet*, "Türk Ordusu Kıbrıs'ta", 20 Temmuz 1974, s.1.

²¹¹ *Cumhuriyet*, "Kıbrıs Türk Federe Devleti İlan Edildi", 14 Şubat 1975, s. 1.

etkileyecek olan petrol krizi ortaya çıkmıştır. Başta Batılı ülkeler olmak üzere Türkiye’yi de etkileyen bu kriz 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nden sonra etkisi tüm dünyada hissedilen bir süreci başlatmıştır. Bu süreç 1980’li yıllara kadar sürecek olan ekonomik durgunluk ve enflasyon sorununu yaratmıştır. CHP- MSP koalisyon hükümeti, Başbakan Ecevit’in İskandinav ülkelerine gerçekleştirmesi gündemde olan gezi ile sona yaklaşmıştır. Ecevit’in yurt dışına çıkarken Başbakanlık vekâleti görevini kendi partisinden bir bakana vermesi sonrasında MSP lideri Necmettin Erbakan, yurt dışına çıkış için gereken kararnameyi imzalamamıştır. CHP grup toplantısında alınan karar ile Ecevit, 18 Eylül’de istifa etmiştir.²¹²

1973-1980 arası dönemin ikinci koalisyonu sağ partiler arasında “Milliyetçi Cephe” adıyla AP- MSP- CGP ve MHP arasında 31 Mart 1975’de hükümet listesinin açıklanması ile kurulmuştur.²¹³ Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminin genel özelliği anarşi ve terör olaylarının arttığı öğrenci hareketlerinin yaşandığı, sağ ve sol gruplar arasında çatışmaların gerçekleştiği bir dönem olmasıdır. Başta 1973 Petrol Krizi’nin etkileri olmak üzere Ermeni terör örgütü ASALA’nın Türk diplomatlarına yönelik katliamları dış politikanın öne çıkan gelişmeleri olmuştur. Öte yandan bürokrasi de kadrolaşma bu dönemde artmıştır. TRT Genel Müdürü İsmail Cem’in yerine Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş’ın atanması ile başlayan kadrolaşma yarışı dönem içerisinde oldukça tartışmalara yol açmıştır. Ayrıca dönem içerisinde Milliyetçi Cephe, Süleyman Demirel’in yeğeni Yahya Demirel’in adının karıştığı “Mobilya Yolsuzluğu” ve “Lockheed” adlı uçak firmasının çeşitli kurumlara bağış adı altında rüşvet vermesi olayları ile karşılaşmıştır.²¹⁴ Dönem içerisinde gerilen iktidar-muhalefet ilişkisi ve siyasi olaylar, AP ve CHP tarafından bir erken seçimin gündeme getirilmesi ile sonuçlanmıştır. Ekim 1977’de gerçekleşmesi gereken seçimler Haziran 1977’ye çekilmiştir. 5 Haziran 1977’de Milletvekili Genel Seçimleri ile birlikte Cumhuriyet Senatosu 3/1 Yenileme Seçimleri birlikte yapılmıştır. 1977 Genel Seçimleri’nde birinci parti %41.38 oy oranı ile CHP olmuştur. AP %36.87 oy oranı ile ikinci parti olurken MSP %8.56 oy oranı ile üçüncü parti olmuştur. % 6.4 oy oranı ile dördüncü parti olan MHP’yi sırası ile CGP (%1.88), Dp (%1.86), TBP (%0.39)

²¹² Çeliker, 1961- 1980 Arası Koalisyon Hükümetlerine Bir Örnek: 1974 CHP- MSP Koalisyonu, s. 100-102.

²¹³ Tercüman, “Milliyetçi Cephe Hükümeti Kuruldu”, 1 Nisan 1975, s. 1.

²¹⁴ Fuat Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2014, s. 164-166 ve 172-176.

Türkiye İşçi Partisi(TİP) (%0.14), Bağımsızlar (%2.5) takip etmiştir.²¹⁵ CHP'nin seçimlerdeki başarısına rağmen parlamento çoğunluğuna ulaşamaması tek başına bir hükümet kurmasına engel olmuş ancak diğer partilere de tek başına hükümet kurma fırsatı sağlamamıştır.

13 Haziran'da Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'nun açılması ile Milliyetçi Cephe Hükümeti Başbakanı Demirel, Cumhurbaşkanı istifasını sunmuş ertesi gün de Cumhurbaşkanı Korutürk, CHP lideri Ecevit'e hükümeti kurma görevini vermiştir.²¹⁶ CHP lideri Ecevit'in hazırladığı Azınlık hükümeti listesi 3 Temmuz'da güvenoyu alamayınca 4 Temmuz'da Cumhurbaşkanı hükümeti kurma görevini AP lideri Demirel'e vermiştir. Böylelikle dönemin üçüncü, Milliyetçi Cephe'nin ikinci koalisyonu 21 Temmuz'da hükümet listesinin ilan edilmesi ile kurulmuş oldu.²¹⁷ II. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulduktan kısa süre sonra CHP lideri Ecevit, hükümeti düşürmek için girişimlere başlamıştır. Ecevit'in Güneş Motel'de 11 AP'li milletvekili ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında milletvekillerinin AP'den istifa ederek CHP'ye katılması ile CHP hükümetinin kurulması için gereken çoğunluk sağlanmıştır. Türk siyasal yaşamına "Güneş Motel" olayı olarak geçen görüşme sonrasında CHP, 22 Aralık 1977'de verdiği gensoru ile hükümeti düşürme girişimini resmen başlatmıştır.²¹⁸ II. Milliyetçi Cephe Hükümeti, 31 Aralık 1977'de yapılan gensoru oylaması ile hükümetten düşürülmüştür.²¹⁹ 1 Ocak'ta hükümeti kurma görevini alan Ecevit'in, AP'den istifa eden 11 milletvekilinin (10 milletvekili bakan olmuştur) yanı sıra CGP'den 2, DP'den 1 milletvekiline bakanlık verdiği hükümet, 5 Ocak 1978'de kurulmuştur.²²⁰ Bu hükümet 14 Ekim 1979 Senato 1/3 yenileme ve milletvekili ara seçimleri sonrası Ecevit'in CHP oylarının gerilemesinden duyduğu rahatsızlık sonrası istifa etmesi ile sona ermiştir.²²¹ İstifanın ardından Cumhurbaşkanı Korutürk, hükümeti kurma görevini Demirel'e vermiştir. 12 Kasım 1979'da AP lideri Demirel, bağımsız milletvekillerinin desteği ile Azınlık Hükümeti'ni kurmuştur.²²²

²¹⁵ *Resmi Gazete*, "Milletvekili Genel Seçiminde Toplam Olarak Siyasi Partilerle Bağımsızların Aldıkları Geçerli Oy Pusulalarının, Geçerli Oy Pusulaları Toplamına Olan Oranı", 19 Haziran 1977, S. 15971, s. 48.

²¹⁶ *Cumhuriyet*, "Millet Meclisi ve Senato Dün Açıldı", 14 Haziran 1977, s. 1.

²¹⁷ *Cumhuriyet*, "İkinci MC Hükümeti Açıklandı", 22 Temmuz 1977, s. 1.

²¹⁸ *Tercüman*, "Gensoru Verildi", 23 Aralık 1977, s. 1.

²¹⁹ *Hürriyet* "CHP İktidarı Düşürdü", , 1 Ocak 1978, s. 1.

²²⁰ *Tercüman*, "Hükümet Kuruldu", 6 Ocak 1978, s. 1.

²²¹ *Cumhuriyet*, "Muhalefet Millet Meclisinde Çoğunluk Sağladı", 15 Ekim 1979, s. 1.

²²² *Hürriyet*, "AP Hükümeti Açıklandı", 13 Kasım 1979, s. 1.

Türk siyasal yaşamında 1973-1980 arası dönem; sürekli değişen hükümetlerin getirdiği siyasi iktidarsızlık ve kutuplaşmanın yanı sıra toplumsal şiddetin arttığı bir süreci ifade etmektedir. 1973 seçimleri sonrasında CHP ve AP'nin bir büyük koalisyon kuramaması her iki partiyi de daha küçük gruplar ile yakınlaştırmış, siyasal kutuplaşma kurulamayan hükümetlerin gölgesinde gün geçtikçe daha da artmıştır. Öte yandan istikrarsız hükümetleri istikrarsız ekonomi politikaları izlemiş ve ekonomi gün geçtikçe daha da kötüleşmiştir. Sürekli değişen hükümetlerin etkisiz mali politikaları sürekli artan bir enflasyon sorununu getirmiştir. 1970'lerin başında %20'lerde seyreden enflasyon 1980 öncesi % 90'a kadar yükselmiştir. Fiyatları kontrol altına almak için Fiyat Kontrol Komitesi kurulmuştur. Ancak karaborsa dönemin başa çıkılamayan sorunu olarak kalmıştır. 1973- 1980 arası dönemde kurulan koalisyon hükümetlerinin ekonomik istikrarsızlığını Ecevit, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, OECD gibi kuruluşlar ile görüşerek çözmeye çalışmıştır. Türkiye'ye, sübvansiyonların kesilmesi, faizin serbest bırakılması, devlet harcamalarının azaltılması gibi uygulamaların yer aldığı reform paketinin hayata geçirilmesi önerilmiştir. Bu reform paketi Süleyman Demirel Başbakanlığında (1979), Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal tarafından hayata geçirilmiştir. Bu reform paketinin uygulamaya koyulması ile birlikte de beklenen krediler gelmeye başlamıştır.²²³ 1980 yılına gelindiğinde artan ekonomik bunalım, kurulamayan hükümetler ve toplumsal şiddet ordunun bir kere daha demokrasiye müdahale etmesine yol açmıştır. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren liderliğinde emir komuta kademesi içerisinde gerçekleştirilen 12 Eylül Darbesi, 27 Mayıs ve 12 Mart sonrası ordunun yönetime müdahale ettiği üçüncü darbe olarak Türk siyasal yaşamındaki yerini almıştır.

Türk siyasal yaşamında 12 Eylül sonrası dönem Türkiye siyasetine “Özal'lı yıllar”ı getirmiştir. 1983 Genel Seçimleri sonrasında tek başına iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP) aynı başarısını 29 Kasım 1987 Genel Seçimleri'nde de sürdürerek iki dönem boyunca tek başına iktidarda kalmayı başarmıştır. Ancak istikrarlı hükümetler dönemi 20 Ekim 1991 Genel Seçimleri ile sona ermiştir. Süleyman Demirel liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP)' nin birinci parti olduğu seçimlerde ANAP ikinci parti olmuştur. Erdal İnönü liderliğindeki Sosyaldemokrat

²²³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Yasemin Saner Gönen (çev.), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2000, s. 383-385 ve 388-390.

Halkçı Parti (SHP) ise üçüncü parti olmuştur. Bu seçimlerin ardından Türkiye, 11 yıl boyunca sürecek olan koalisyonlar dönemine girmiştir.

1991 seçimleri sonrası ilk koalisyon hükümeti DYP ve SHP arasında koalisyon protokolünün Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından onaylanması ile 21 Kasım 1991’de kurulmuştur.²²⁴ DYP- SHP koalisyonu Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanı seçilmesine kadar sürmüştür. Anarşi ve terör olayları dönemin öne çıkan gelişmeleri olmuş, başta PKK terör örgütünün eylemleri olmak üzere üst düzey bürokratlara, üst rütbeli subaylara ve gazetecilere yönelik faili meçhul suikastlar döneme karakterini vermiştir.²²⁵

DYP- SHP koalisyonu 17 Nisan 1993’te Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın vefat etmesi ile yeni bir sürece girmiştir. Koalisyonun başkanlığını yapan DYP lideri Demirel’in 16 Mayıs 1993’te cumhurbaşkanı seçilmesi sonrasında DYP’de genel başkanlık sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorun üzerine DYP’nin II. Olağanüstü Kongre’si yapılmıştır. Kongrede, Tansu Çiller DYP’nin yeni genel başkanı seçilmiştir.²²⁶ Çiller’in yeni DYP lideri olmasının ardından Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini Çiller’e vermiştir. Hükümet kurma çalışmalarına başlayan Çiller, Erdal İnönü liderliğindeki SHP ile 24 Haziran 1993’te koalisyon protokolünü imzalamıştır. Böylelikle dönemin ikinci koalisyonu yine DYP- SHP (Çiller İnönü koalisyonu) arasında kurulmuştur. Kısa süreli koalisyon SHP’nin IV. Olağan Kurultay’ında Murat Karayalçın’ın genel başkan seçilmesi²²⁷ ile sona ermiş ve Çiller- Karayalçın koalisyonu başlamıştır. Çiller başkanlığında kurulan koalisyon dönemin üçüncü, Çillerin ikinci koalisyon hükümeti olmuştur. Öte yandan Şubat 1995’de SHP içerisinde bir gelişme yaşanmıştır. CHP’nin yeniden siyasal hayattaki yerini alması ile birlikte başlayan SHP-CHP birleşme tartışmaları Şubat ayında SHP’nin CHP’ye katılması ile sonuçlanmıştır. 18 Şubat 1995’de yapılan Kurultay’da Hikmet Çetin CHP genel başkanı seçilmiştir. Hikmet Çetin’in CHP genel başkanı olmasının ardından Çiller ve Çetin arasında hükümet görüşmeleri başlamıştır. Bir

²²⁴ *Milliyet*, “Görev Başladı”, 21 Kasım 1991, s.1.

²²⁵ 6 Şubat 1992’de İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) Başsavcısı Yaşar Günaydın silahlı saldırı sonucunda hayatını kaybetti. 20 Temmuz 1992’de Kıbrıs Barış Harekâtı’nın Deniz Kuvvetleri Komutanlığını yapmış olan Kemal Kayacan evinde uğradığı silahlı saldırı sonucunda hayatını kaybetti. 24 Ocak 1993’de Gazeteci Uğur Mumcu aracına yerleştirilen bombanın patlaması sonucunda hayatını kaybetti. Hüseyin Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 130.

²²⁶ *Milliyet*, “Çiller Tarih Yazdı”, 14 Haziran 1993, s. 1.

²²⁷ *Milliyet*, “SHP’de Zafer Karayalçın’ın”, 12 Eylül 1993, s. 1.

önceki genel başkan değişikliğinde olduğu gibi mevcut hükümetin devam etmesi kararlaştırılmış ancak koalisyon uzun sürmemiştir. 9 Eylül 1995’de CHP’nin 27. Kurultayı’nda genel başkanlığa Deniz Baykal’ın seçilmesi²²⁸ ile DYP-CHP Koalisyonu sona yaklaşmıştır. 20 Ekim 1991 seçimleri ile başlayan DYP- SHP koalisyonu nihayet CHP lideri Baykal’ın hükümete devam etmek istemediğini açıklaması ile sona ermiştir. Sonraki süreçte Tansu Çiller başbakanlığında kurulan DYP Azınlık Hükümeti güvenoyu alamamış ve Çiller istifa etmiştir. Dönemin son koalisyonu DYP ve CHP arasında, Çiller ve Baykal’ın anlaşmaya varması ile 5 Kasım 1995’de güvenoyu olarak kurulmuştur.²²⁹

Türk siyasal yaşamında 1991- 1995 arası dönemde başta terör ve toplumsal şiddet olayları olmak üzere bir biri ardına değişen hükümetleri istikrarsız ekonomi politikaları izlemiştir. Ülkenin içinde bulunduğu bu durum demokratikleşme ve istikrarlı ekonomi ile aşılmaya çalışılmıştır. Demokratikleşme, 1982 Anayasası’nın bazı maddelerinin değiştirilmesi ile uygulanmak istenirken, istikrarlı ekonomi 5 Nisan Kararları ile getirilmeye çalışılmıştır. Üniversite ve sendika mensuplarının siyasi faaliyetlere katılması, seçmen yaşının 18’e düşürülmesi gibi anayasal değişiklikler 1995 yılında yapılan anayasa değişiklikleri hayata geçirilmiştir. Öte yandan artan enflasyonun önlenmesi, kamu harcamaları ve dış açığın azaltılması, döviz kurunda istikrarın sağlanması için 5 Nisan 1994’de “Ekonomi İstikrar Programı” hayata geçirilmiştir.²³⁰

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri Türk siyasal yaşamına bir kere daha koalisyonlar dönemini getirmiştir. Hiçbir partinin tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edemediği seçimlerde oyların dağılımı şu şekilde olmuştur; Birinci Parti % 21.33 oy oranı ile Refah Partisi (RP) olmuştur. ANAP % 19.67 oy oranı ile ikinci parti, DYP % 19.20 oy oranı ile üçüncü, DSP 14.65 oy oranı ile dördüncü parti olmuştur. CHP % 10.71 oy oranı ile beşinci parti olurken MHP % 8.18 oy oranı ile altıncı parti olmuştur. Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ise % 4.17 oy oranı ile yedinci parti olmuştur. Diğer partiler ise etkili bir oy oranına ulaşamamıştır.²³¹

²²⁸ *Cumhuriyet*, “CHP’de Baykal Dönemi”, 11 Eylül 1995, s. 1.

²²⁹ *Milliyet*, “Hükümete Güvenoyu”, 6 Kasım 1995, s. 1.

²³⁰ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, s. 266- 268.

²³¹ *Resmî Gazete*, “Geçerli Oyların Seçime Katılan Siyasi Partilere Dağılımı ve Bu Dağılımın Oranları”, 3 Ocak 1996, S. 22512, s. 2.

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri sonrası Cumhurbaşkanı Demirel, hükümeti kurma görevini sırası ile RP lideri Erbakan'a ve DYP lideri Çiller'e vermiş ancak bir sonuç alınamayınca hükümeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermiştir. Yılmaz Başbakanlığında ANAP- DYP koalisyonu (ANAYOL) Azınlık Hükümeti olarak 6 Mart 1996'da kurulabilmiştir. Hükümetin kurulmasında Demokratik Sol Parti (DSP) ve Büyük Birlik Partisi (BBP) önemli bir rol oynamıştır. DSP ve BBP, güven oylamasında çekimser oy kullanarak hükümetin kurulmasını sağlamıştır. Öte yandan koalisyon kurulduktan kısa bir süre sonra RP, hükümeti düşürmek için girişimlere başlamıştır. RP, Çiller için TEDAŞ ve TOFAŞ önermelerini vermiştir. TEDAŞ önergesi yolsuzluk gerekçesi ile verilirken TOFAŞ önergesi TOFAŞ'ın devlete ait hisselerinin özelleştirilmesinde, devleti zarara uğrattığı gerekçesi ile verilmiştir. RP'nin hükümeti düşürmek için bir girişimi de Yılmaz'a yönelik verilen gensoru önergesi ile olmuştur. 3 Haziran'da gensoru önergesinin görüşülmesi kabul edilince Yılmaz, gensoru oylamasından önce 6 Haziran'da istifa etti. Böylece ANAYOL Azınlık hükümeti sona ermiş oldu.²³²

Dönemin ikinci koalisyonu RP ve DYP (REFAHYOL) arasında 28 Haziran 1996'da kuruldu.²³³ 8 Temmuz'da BBP'nin desteği ile güvenoyu alan hükümet oldukça hareketli bir dönemi de beraberinde getirdi. Güven oylamasında ret oyu kullanan aralarında; İsmet Sezgin, Köksal Toptan gibi isimlerin yer aldığı 8 DYP milletvekili istifa etmiştir. REFAHYOL'un ilk icraatı ise çalışanlara % 50 oranında zam yapılması olmuştur.²³⁴ Benzer şekilde ordu mensuplarına da enflasyon karşısında maaşların güçlendirilmesi için zam yapılmıştır. Başlangıçta ordunun memnun olmadığı bir koalisyon olarak kurulmasına karşın REFAHYOL Koalisyon Hükümeti'nin Başbakanı Erbakan ordu ters düşmemeye çalışmıştır. Erbakan'ın ilk defa başkanlık ettiği Yüksek Askeri Şura'da irticai faaliyetlere karışan subayların ordudan atılmasını içeren karara itiraz etmemesini bu yönde değerlendirilebiliriz.²³⁵ Öte yandan koalisyon 28 Şubat 1997'de düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında alınan kararlarla sona yaklaşmıştır. Türk siyasal yaşamında Post-Modern Darbe olarak anılan 28 Şubat MGK'sı ordunun laikliğe aykırı eylemlerin

²³² Hüseyin Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 201- 206.

²³³ *Cumhuriyet*, "RP İle DYP Anlaştı", 28 Haziran 1996, s. 1.

²³⁴ Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 210-211.

²³⁵ Kerem Yavaşca, *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasi Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahiyol Koalisyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s.134.

sona erdirilmesine yönelik tavsiye niteliğinde kararlardan oluşmaktaydı.²³⁶ Nitekim Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı Mayıs 1997’ de RP’nin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi (AYM)’ne kapatma davası açmıştır.²³⁷ REFAHYOL koalisyonu, Haziran ayına gelindiğinde Erbakan’ın başbakanlığı bırakacağını açıklaması ile sona yaklaşmış ve 18 Haziran’da Erbakan’ın istifa etmesi ile sona ermiştir. Erbakan’ın istifasını izleyen süreçte Cumhurbaşkanı Demirel, hükümeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz’a vermiştir. Yılmaz Başbakanlığında ANAP- DSP ve Demokratik Türkiye Partisi (DTP) arasında (ANASOL-D) koalisyon hükümeti 30 Haziran 1997’de kurulmuştur.²³⁸ Kısa süren koalisyon 25 Kasım 1998’de, Yılmaz’a verilen gensoru önergesinin kabul edilmesi ile sona ermiştir.²³⁹

Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini bu defa Ecevit’e vermiştir. Ecevit hükümet kurma girişimlerinden bir sonuç alamayınca görevi iade etmiştir. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı bu defa bağımsız milletvekili Yalım Erez’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Ancak Çiller’in, Ecevit’in kuracağı bir hükümeti destekleyeceğini açıklamasının ardından görevi iade etmiştir.²⁴⁰ Bülent Ecevit başbakanlığında DSP Azınlık Hükümeti 11 Ocak 1999’da Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış 17 Ocak’ta ise güvenoyu almıştır. Bu hükümet ile 18 Nisan 1999 Genel Seçimlerine gidilmiştir.

18 Nisan 1999 Genel Seçimleri ’nde birinci parti %22.19 oy oranı ile DSP olmuştur. MHP % 17.98 oy oranı ile ikinci parti olurken kapatılan RP’nin devamı olarak kurulan Fazilet Partisi (FP) %15.41 oy oranı ile üçüncü parti olmuştur. ANAP %13.22 oy oranı ile dördüncü, DYP %12.01 oy oranı ile beşinci parti olarak parlamentodaki yerini almıştır.²⁴¹ Öte yandan %10 barajının altında kalan CHP (%8.71) meclise girememiştir. Bu sonuçlar Türk siyasal yaşamına bir kere daha koalisyon hükümetin getirmiştir. DSP lideri Bülent Ecevit Başbakanlığında MHP ve ANAP’ın katılımı ile ANASOL- M koalisyon hükümeti 28 Mayıs 1999’da koalisyon protokolünün ilan edilmesi ile kurulmuş²⁴² 9 Haziran’da güvenoyu almıştır.²⁴³ 2001

²³⁶ *Cumhuriyet*, “Muhtıra Gibi Tavsiye”, 1 Mart 1997, s. 1.

²³⁷ *Yeni Şafak*, “Demokrasiye Savaş”, 22 Mayıs 1997, s. 1.

²³⁸ *Cumhuriyet*, “Uzlaşma Hükümeti”, 1 Temmuz 1997, s. 1.

²³⁹ *Milliyet*, “Anasol- D Bitti”, 26 Kasım 1998, s. 1.

²⁴⁰ Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 228-229.

²⁴¹ *Resmî Gazete*, “Geçerli Oyların Seçime Katılan Siyasi Partilere Dağılımı ve Bu Dağılımın Oranları”, 27 Nisan 1999, S. 23678, s. 2.

²⁴² *Milliyet*, “Uzlaşma ve Atılım”, 29 Mayıs 1999, s. 1.

Ekonomik Krizi'nin ardından erken seçim kararı alan hükümet ile 3 Kasım 2002 seçimlerine gidilmiştir. 2002 Genel Seçimleri'nin ardından 11 yılı aşan koalisyon hükümetleri dönemi sona ermiş ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidara gelmiştir.

3. Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi- Muhafazakârlık

Türk siyasal yaşamında muhafazakâr muhalefetin kökenlerini kabaca bir ifade ile cumhuriyet öncesi döneme kadar götürebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 yılından itibaren başlayan İttihat ve Terakki egemenliği 1911 yılında o zamana kadar görülmemiş bir muhalefet örgütlenmesini içerisinde barındıran Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması ile ilk defa tehlike altına girmiştir. Sağ, muhafazakâr bir çizgide siyasal yaşamdaki yerini alan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, meclis içinde ve dışında İttihat ve Terakki karşıtlarının yer aldığı bir oluşum olarak sağ bir cephe oluşturmuştur. Muhalefetin iktidara gelme çabasına karşın, iktidarın ortadan kaldırma çabası imparatorluğun dağılışına kadar süren siyasi bir mücadele olarak sürmüştür. İttihat ve Terakki, siyasal ve toplumsal hayatta bilhassa II. Meşrutiyet sonrası dönemde milliyetçi bir çizgide politika üreten siyasal ve toplumsal bir hareketi ifade ederken, Hürriyet ve İtilaf; Osmanlılık, Âdemi Merkeziyetçilik, Teşebbüsü Şahsi gibi kökeni Prens Sabahaddin'in görüş ve düşüncelerine dayanan siyasi bir çizgiyi izlemiştir.²⁴⁴ Aykol, Hürriyet ve İtilaf'ın bu siyasi çizgisini sağ siyasetin Türk siyasal yaşamındaki temeli olarak görmektedir. Ona göre sağ partilerin ittihatçı anlayış ile olan mücadelesi cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.²⁴⁵

İmparatorluğun son dönemlerinde kıvılcımları atılan sağ, muhafazakâr muhalefet Milli Mücadele döneminde kısmen etkisiz kalsa da birinci mecliste bir kere daha kendisini göstermiştir. İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf arasındaki muhalefet bu defa birinci ve ikinci grupların mücadelesine dönüşmüştür. Mecliste zuhur eden bu mücadele; laik cumhuriyet taraftarları ve gerici saltanat yanlılarının mücadelesi olarak görülmesine karşın meclisteki muhalefetin Mustafa Kemal'in Milli Mücadele üzerinde bir hâkimiyet kurma çabasına yönelik başlayan bir

²⁴³ *Cumhuriyet*, "Hükümete 354 Güvenoyu", 10 Haziran 1999, s. 8.

²⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908- 1918*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1988, s. 267 ve 271.

²⁴⁵ Hüseyin Aykol, *Bölüne Bölüne İktidar Olmak Türkiye'de Sağ Örgütler*, Phoneix Yayınevi, Ankara 2011, s. 69.

muhalafet olarak da görülmektedir. Göktürk'e göre, mecliste ilerici- gerici temelli bir kutuplaşma olması imkânsızdır. Çünkü Mustafa Kemal'in temel aldığı mücadele söylemi Türk- Müslüman, Osmanlı- Müslüman halklarının dayanışmasıdır.²⁴⁶

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte ikinci grup meclis dışında bırakılmış fakat sağ, muhafazakâr muhalafet bu defa cumhuriyetçi muhafazakârlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Vatanseverlik şiarı ile kurtarılan vatan, yeni bir devletin kuruluş aşamasında radikal karaktere bürünmüştür.²⁴⁷ Bu radikallik doğrudan devletçi-seçkinci bir grubun önderliğinde tepeden inmeci bir şekilde geniş halk kitlelerine uygulanma şeklinde gelişim göstermiş ve bunun karşısında olan kesimler dinsel, geleneksel kesim olarak zuhur etmiştir.²⁴⁸ Öte yandan devletçi- seçkinci grup Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma şiarı ile toplumun modernizasyonunu üstlenen ve devletin aydın kesimini ifade eden merkez bürokrasisiydi. Bu bürokrasi cumhuriyet ile birlikte askeri bürokrasi yani kurucu kadroların elinde devletçi-seçkinci karaktere dönüşmüştür. Bu noktada Batılılaşma şeklinde zuhur eden ve seçkinci gruplar elinde yürütülen modernizasyonun birbirinden ne şekilde ayrıldığı önem kazanmaktadır. Yetkin'e göre, modernleşme Osmanlı'da "aciliyetin geç kalmışlığı" olarak başlarken Cumhuriyet'in modernleşmesi "geç kalmışlığın aciliyeti" olarak cereyan etmiş her ikisi de modernleşme yerine modernleştirme şeklinde uygulanmaya çalışılmıştır.²⁴⁹ Cumhuriyetin bu geç kalmışlık aciliyeti devletin; siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşüm sürecinde iktidarı otoriter bir yapıya sokmuş ve otoriter iktidarın gerçekleştirdiği devrimler toplumun tüm kesimlerinde kabul edilmesini zorlaştırmıştır. Bu anlamda modernleşme adımlarını radikal modernleşme olarak gören ve dengeli bir şekilde yürütülmesini isteyen kendilerini ilerici olarak gören bir grup, TCF çatısı altında birleşmiştir. Toplumsal destekten yoksun olarak siyasi örgütlenmesini sağlayan TCF, Batıcı devrimlerin öncüsü devletçi-seçkinlerin karşısında gelenekçi bir anlayışı savunmuştur. Kongar'ın gelenekçi- liberal olarak değerlendirdiği²⁵⁰TCF, Zürcher göre siyasal felsefeden

²⁴⁶ Eren Deniz Göktürk, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C.4, Tanıl Bora (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 110- 111.

²⁴⁷ Bora, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, s. 20.

²⁴⁸ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 109-110.

²⁴⁹ Halis Çetin, "Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi", *Doğu Batı*, S. 25, 2003-2004, s. 24-25.

²⁵⁰ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 138-139.

yoksun olmasına karşın muhafazakâr bir görüşe sahipti.²⁵¹ Fırka programında, fırkanın dini düşünce ve inançlara saygılıdır ifadesine yer verilmesi ve cumhuriyetin ilanından kısa süre sonra öncü ideolojinin karşısında örgütlenmesi bu görüşü desteklese de Mustafa Kemal, fırkayı cumhuriyet karşıtı muhafazakâr bir girişim olarak görmektedir. Ona göre, fırka muhafazakâr kimliğini “ilerici”, cumhuriyet karşıtlığını da yine “cumhuriyet” adını partiye vererek gizlemeye çalışmıştır.²⁵²

TCF’nin kuruluşu ve siyasal yaşamdaki yeri konumuzu aşmakla birlikte, siyasal yaşamda edindiği yer ve getirdiği tecrübe cumhuriyet dönemi sağ, muhafazakâr görüşe karakterini vermesi açısından önemlidir. Bu karakterin anlamını bulduğu TCF, milliyetçi- muhafazakârlığın siyasal yaşamda filizlenmesinin önünü açan sürecin başlangıcını oluşturacaktır. TCF deneyiminin devletçi-seçkin iktidar tarafından cumhuriyet karşıtı olarak görülmesi tek parti iktidarının kurumsallaşmasını beraberinde getirmiş, parti içerisinde muhalif gruplar aracılığı ile ikinci bir partinin eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda cumhuriyet dönemi modernleşmesinin bir ifadesi olarak çok partili yaşama geçiş 1920’lerin sonlarında kaçınılmaz bir hale gelmişti. Tek partinin denetlenemez uygulamaları ve muhalefetten uzak bir parlamento devletin ikinci bir partiye olan ihtiyacını arttırmıştı. Aynı zaman da 1930’lu yıllarda totaliter rejimlerin Batı’ da yükselişe geçtiği bir ortamda genç cumhuriyetin benzer bir görüntüden kaçınmak istemesi bizzat kurucu kadroların desteği ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın içerisinde liberal bir çizgide SCF adı ile ikinci bir partinin kurulması ile sonuçlanmıştır. SCF kuruluşundan kısa bir süre sonra geniş halk kitlelerinin desteğini alarak ülke genelinde örgütlenmiş tek parti rejiminin karşısında alternatif bir parti olarak geçmiştir. Başlangıçta tek partinin durağanlığına karşı bizzat parti içerisinde seçilmiş kişiler aracılığı ile kurulan SCF halkın isteklerinin meclise taşınmasının önünü açacaktı. Ancak parti programının dayandığı ekonomik liberalizm ve çoğulcu demokrasi başta serbest pazar tüccarları olmak üzere toprak sahiplerinin beklediği bir teşebbüs getirmişti. Geniş halk kitlelerinin yanı sıra serbest pazar etrafında toplanan tüccar kesimi SCF’nin devlet müdahalesine karşı özgür bir ekonomik ortamda düşük

²⁵¹ Erik Jan Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 52.

²⁵² Kemal Atatürk, *Nutuk 1919- 1927*, Zeynep Korkmaz (Haz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 601- 604.

vergi sözü ile kısa süre içerisinde yeni partinin saflarında yerlerini aldılar.²⁵³ Kahraman'a göre SCF örgütlenişi ve toplumsal tabanı ile çevrenin merkezde²⁵⁴ temsiline imkân sağlayan bir yöne sahipti. Bu da SCF'yi birinci mecliste yer alan II. Grup ile benzer bir konuma getirmiştir. 1946 sonrası kurulacak olan Demokrat Parti (DP) örgütlenişi ile benzer reflekslere sahip olması açısından dikkat çekicidir.²⁵⁵ Merkez- Çevre ilişkisinde merkez; merkezîyetçi devleti, çevre ise muhalefeti ifade etmektedir.²⁵⁶ İttihat ve Terakki'nin siyasal yaşamda hâkim olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde geniş halk kitlelerinin desteğini meclise taşıyan partilerde bu durumu görmek mümkündür. Bu durum cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve merkezîyetçi devlet, devletçi- seçkinlerce, muhalefet ise devletçi- seçkinlerin iktidarına ve uygulamalarına karşı olan taraflarca temsil edilmiştir. Bu anlamda cumhuriyet döneminde SCF ile devam eden kitlelerin desteğini meclise taşıma geleneği muhafazakâr bir kimlik ile gelişim göstermiş ve nihayet çok partili hayata geçiş ile birlikte DP'de ifadesini bulmuştur.

Türk siyasal yaşamında çok partili hayata geçiş yalnızca tek parti iktidarını sona erdirmemiş günümüze kadar sürecek olan milliyetçi-muhafazakârlığı siyasal yaşama eklemlenmiştir. Bu eklemlenmenin tarihsel arka planına baktığımızda tek parti döneminin otoriter yapısını görürüz. Savaş sonrası dönemde ulusal egemenlik temelinde gerçekleştirilen devrimlerin ciddi bir meşruiyet sorununu beraberinde getirmesi devletçi- seçkinlerin karşısına gelenekçi muhafazakârları taşıdı.²⁵⁷ Gelenekçi muhafazakârların DP ile başlayan yükselişi iktidarın düşüşünü ifade etmektedir. Bu düşüş ise siyasal yaşama popülist milliyetçi söylemi getirdi. DP'nin 1950 seçimleri öncesinde “yeter söz milletindir” sloganı ile başlayan, seçmen çoğunluğunu öne çıkartan, “milleğe gitmek”, “sandığa gitmek” söylemleri ile birleşen popülist söylemler, meclis temsilini örtülü de olsa arka plana atan sürecin yapı taşı oluşturmıştır.²⁵⁸ DP'nin seçmen çoğunluğunu iktidar için yeterli gören popülist söylemi aynı zamanda sağ siyasete vatandaş iktidara taşımanın söylemi olarak

²⁵³ Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 192-193.

²⁵⁴ Bkz. Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez- Çevre İlişkileri”, *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), Sentez Yayıncılık, Genişletilmiş 5. Basım, Ankara 2014, s. 115-147.

²⁵⁵ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010, s.25-26.

²⁵⁶ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 37.

²⁵⁷ Bora, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, s. 83.

²⁵⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2014, s. 147.

eklemlenmiştir. Özkanaç'a göre, DP iktidarı ile birlikte seçim sonuçları milli iradenin karşılığı haline gelmiştir. Çoğunluğu elde eden parti ulusal egemenliğin temsilcisi olarak görülmüştür.²⁵⁹ Öte yandan popülist söylem her ne kadar DP ile siyasal yaşama eklemlense de tek parti döneminin devrimlerin ve siyasetinin meşruiyetini yaratmak için giriştiği popülist eylemlere de değinmek gerekir. Çünkü DP, tek parti döneminin hazırladığı popülist zemini kendi meşruiyeti için kullanarak iktidara gelmiştir.²⁶⁰ Bu bağlamda Milli Mücadele döneminin milliyetçi önderleri ulusun tanımlanmasında Müslümanlık değerini öne çıkartarak imparatorluğun İslamcı- muhafazakâr kesimlerini mücadeleye katmış ancak cumhuriyetin ilanı ile devrimlerin “milliyetçi” karakteri ağırlık kazanmıştır. 1930'lara gelindiğinde devrimlerin toplumun tüm kesimlerinde kabul görmesi için siyasi anlamda “ulus” tanımı öne çıkarılmış, kültürel değerler dinin yerine popülist söylemin temelini oluşturmuştur. 1940'lara gelindiğinde ise “din” yeniden öne çıkarılan popülist söylem haline getirilmiştir.²⁶¹ Devletçi- seçkin iktidarın bu popülist söylemlerle meşruiyet arama yoluna gitmesi DP'yi cumhuriyete karşı bir tepki olarak değil doğrudan iktidara karşı gelişen bir birikimin sonucu olarak iktidara taşımıştır. DP, tek parti iktidarının halka rağmen halk için giriştiği devrimlerde halkı yanına çekmek için başvurduğu milliyetçi popüler söylemi geniş kitlelere ulaştırarak toplumsal destek bulabilmiştir. Öte yandan DP'yi kendinden önce gelişen muhalefet hareketlerinden ayırmak gerekir. Çünkü DP popülist milliyetçi söylemini cumhuriyetçi değerlere karşı değil cumhuriyetçi değerlerin aşınmasına karşı geliştirmiştir. Bu anlamda DP, eski rejimin savunusunu yapmamış, yeni rejimin bıçkın elitist uygulamalarına karşı gelişen bir muhalefeti ortaya çıkarmıştır.

1950'lerde DP, muhafazakâr popülist söylem ile cumhuriyetin muhafazakâr yorumunu inşa ederek ulus kimliğini yeniden tanımlama çabası içerisinde olmuştur. Batıcı devrimlerin materyalist yorumunun yarattığı manevi boşluk toplumu kimiksizleştirmiş ve devletine karşı yabancılaştırmıştır. Bu manevi buhran dini değerlerin öne çıkartılması ile aşılabildi. Çünkü cumhuriyetin modernleşme sürecinde öngördüğü ulusal kimlik modelinin toplumda geniş bir karşılık bulması

²⁵⁹ Alev Özkanaç, *Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, s. 177.

²⁶⁰ Tanıl Bora ve Nergis Canefe, “Türkiye'de Popülist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik C.4*, Tanıl Bora (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 637.

²⁶¹ Özkanaç, *Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ*, s. 171-172.

zordu. DP bu zorluğu alternatif ulus kimliğini; yerel, dini ve kültürel değer ve sembollerle barışık hale getirerek aşmaya çalıştı.²⁶² Arapça ezan yasağının kaldırılması, dini değerlerin popülist siyasete girişinin de örneğini teşkil etti. Öte yandan DP, cumhuriyetin ilk yıllarında hedeflenen merkez- çevre ilişkisinde çevreyi siyasete ekleme çabasını hayata geçirmiştir. DP'nin kırsal kesimi ekonomik ve siyasal olarak dönüştürme çabası popülist söyleminin bir ifadesi olarak hayat bulmuştur.²⁶³ Bu ise sürekli olarak kırsal kesimi içine alan politikaların sürdürülmesini zorunlu kılacaktır. DP ile başlayan politikaların sürekliliği arzu edilen toplumsal denge içinde iktisadi kalkınmanın sürekliliğini de zorunlu kılmıştır.²⁶⁴ Dolayısıyla iktisadi kalkınma popülist söylem içerisinde önemli bir yer tutmuştur.

Sonuç olarak milliyetçi- muhafazakâr popülist söylemin siyasal yaşama eklemlendiği DP döneminde toplum kurma düşüncesi kültürel alandan çıkarak ekonomik gerçeklik tabanına oturmuş ve ekonomik sınıf bilinci gelişmiştir. Kitleler siyaset ile buluşmuş cumhuriyetçi- seçkinlere karşı geniş halk kitlelerinin desteği alınabilmiştir. Popülist söylemlerin uç noktası olarak milli irade argümanı çoğunluk otoriterizmine dönüşmüştür. DP'nin toplumsal desteğinin azaldığını fark ettiği bir dönemde desteğini kaybettiği kesimlerin bu defa ideolojik desteğini alabilmek için Vatan Cephesi'ni kurması, muhalefet üzerinde baskısını arttırması 1960'a gelindiğinde toplumsal desteğinin erimesine yol açmıştır.²⁶⁵

1960 sonrası dönemde askeri müdahalenin getirdiği koşullar ordunun siyasal ve toplumsal yaşamı dönüştürme çabasının bir sonucu olarak cereyan etmişse de DP ile başlayan milliyetçi- muhafazakâr perspektifte vücut bulan popülist söylemi sona erdirmemi. Aksine milliyetçi- muhafazakârlık artık daha ihtiyatlı olarak AP ile keskin bir çizgiye kavuştu. DP ile başlayan “milletin gerçek temsilcileri” söylemi AP tarafından da sürdürüldü. Ancak AP, DP'nin modernleşme siyasasındaki Atatürkçülüğü siyasi söyleminin dışında bırakarak ekonomik alanda popülist söyleme yöneldi.²⁶⁶ DP'nin devamı olarak siyasal yaşamda kısa süre içerisinde örgütlenen AP'yi ihtiyatlı yapan paradigmanın temelini de bu siyasi popülist söylemin dönüşümü oluşturmuştur. Öte yandan 1960 sonrası dönem askeri elitlerin

²⁶² Nuray Mert, “Muhafazakârlık ve Laiklik” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık C. 5*, Ahmet Çiğdem (Ed.) , İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 315 ve 337.

²⁶³ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, s. 252 ve 256.

²⁶⁴ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 245.

²⁶⁵ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, s. 333-347.

²⁶⁶ Özkazanç, *Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ*, s. 181.

siyasal yaşam üzerindeki etkisinin yanı sıra siyasal ve toplumsal yaşamda yeni oluşumları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki zayıf bir temele sahip olan işçi sınıfının filizlenmeye başlaması olmuştur. Bu anlamda 1960'lar işçi sınıfının örgütsel ve ideolojik karakterinin şekillendiği süreci başlatmıştır. Diğer ise Necmettin Erbakan liderliğinde bir grubun bağımsız aday olarak 1969 seçimlerine girmesi ile olmuştur.²⁶⁷

Siyasal yaşamda Milli Görüş çizgisinin temellerinin atıldığı yıllar aynı zamanda siyasal İslamın siyasal yaşama eklemlenme çabasını da başlatmıştır. Siyasal İslamın bu atağı ilerleyen süreçte merkez sağda milliyetçi- muhafazakâr partilerin kıyasıya rekabetini başlatacaktır. Diğer bir oluşum ise Türkçülüğün siyasal yaşamdaki yerini alması ile ortaya çıktı. 1960'ların sonuna gelindiğinde Türkçülük artık örgütlü bir şekilde –MHP ile- siyasi yaşamdaki yerini aldı. Öte yandan iki darbe arası süreçte -27 Mayıs ve 12 Mart- sağ siyasi popülist söylemin karşısında ordunun DP'nin demokrasi karşıtlığı temelinde cereyan eden gerici uygulamalarına karşı “gerici” karşıtlığı söylemi yükseldi. 1961 anayasasının ilanı ile birlikte DP'nin siyasetini sürdüren partiler anayasa ilkeleri gereği “gericilik” söyleminin tekeline doğrusal bir zeminde kolaylıkla oturdu. 27 Mayıs'ın, siyasal ve toplumsal alanda kalıcı çözümler getirememesi partiler arasında ideolojik ayrılıkları arttırdı. 12 Mart Darbesi ile bu ayrılıkların giderilmesi istenmiş ancak bu sefer de darbenin geniş toplumsal ve siyasi destekten yoksun olması darbeyi “tanımlanmamış bir devrim” haline getirdi.²⁶⁸ 12 Mart'ın tanımlanmamış niteliği de 27 Mayıs'tan ayrılan yönünü ortaya koymaktadır. Çünkü 27 Mayıs en temelde anayasayı ihlal ettiği ileri sürülen DP kadrolarına karşı gelişen bir hareketti. 12 Mart'ın gerekçesi ise anayasanın ihlal edilmesi değil, etkin kullanılamaması yönünde oldu.²⁶⁹ Nikelim muhtıra anayasanın öngördüğü reformların uygulanmasını istiyordu.

Türk siyasal yaşamında 1970'den 1980 darbesine kadar olan dönem bir yanda milliyetçi- muhafazakâr söylemin merkez sağ içerisindeki mücadelesi ile geçerken bir yandan da sağ paradigma da ayrılıkları derinleştirdi. Bu ayrılık merkez sağın iki cereyanını siyasi programlarını dönüştürmeye itti. Bu anlamda Türkçü cereyan ırk temelli tarih görüşünü değiştirerek, siyasal İslam ise milliyetçi söyleme yönelerek

²⁶⁷ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 544.

²⁶⁸ Kemal H. Karpat, *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, Esin Soğancılar (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 294- 300.

²⁶⁹ Özkazanç, *Türkiye’de Siyasal İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ*, s. 186.

merkez sağı eklemlenme uğraşı verdi.²⁷⁰ Milliyetçi- muhafazakârlığın bu uğraşı 1970'lerde başlayan Doğu- Batı Sentezi furyasını ileri bir boyuta taşıyarak bir tür din- kültür projesine dönüştürdü. 1980'lerin sonunda milliyetçi- muhafazakârlığın baskın kültür ve ahlak felsefesini oluşturacak olan Türk- İslam Sentezi doğmuş oldu.²⁷¹ Öte yandan 1970'lerde filizlenen Türk- İslam Sentezi milliyetçi- muhafazakârlık popülist söylemi içerisinde kitleleri harekete geçiren süreci de başlatmıştır. Bunun ilk göstergesi 1977 seçimleri ile oldu ve Erbakan'ın MSP'si, yükselen MHP karşısında yenilgiye uğradı. Esasen siyasal İslamın yenilgisinin arkasında yatan temel Türk-İslam Sentezi 'nde aranmalıdır. Çünkü sentez milliyetçi harekete muhafazakâr bir nitelik katarak, siyasal İslama seslenebilmeyi ve muhafazakâr kitleleri kendisine çekebilmesinin önünü açmıştır. Bir anlamda Türk-İslam Sentezi Türkçülüğü, muhafazakârlığın rakibi haline getirmiştir.²⁷² Öte yandan 12 Eylül 1980 Darbesi ile sağ ve sol hareketler derinden etkilenmiştir. Darbenin getirdiği ortamda askeri elitin siyasal yaşamdan uzaklaştırmak için çaba sarf ettiği radikal olarak görülen sağ ve sol hareketlerin yeni temsilcileri güçlenerek çıkmıştır. Kimlik siyasetinin filizlenmeye başladığı 1980'ler milliyetçi popülizmin etkinliğini arttırmıştır. Bu etkinliğin en üretken kullanıcısı da milliyetçi- muhafazakâr söylemi baskın hale getirmeyi başaran İslamcılık olmuştur.²⁷³ İslamcılığın bu başarısının arkasındaki neden başta 12 Eylül'ün yarattığı koşulları milliyetçi- muhafazakâr söylemine eklemlenmesi olsa da sol söylemin etkisiz olduğu bir dönemde doğan boşluğu kullanması da etkili olmuştur. Zira 1990'ların başında SSCB'nin dağılması sol söylemi derinden etkileyecektir.²⁷⁴

12 Eylül sonrası dönemde DP ve AP'nin popülist söylemi ANAP ile devam etti. Ancak ANAP önceki iki partinin geleneğini sürdürmeye niyetli değildi. Bunu devletçi siyaseti söyleminin dışarısında tutarak göstermeye çalıştı. ANAP çıkar peşinde olan kesimlerin desteğini aramadı. Çünkü istediği tüm kesimlerin desteğini alabilmeyi. Bunun için siyasal araçlarla ekonomik çıkar peşinde olmayı meşrulaştırdı. Öte yandan ANAP, DP ve AP'nin kırsaldaki destekçisi olan toprak sahibi eşrafın desteğini aldı. Orta sınıf partisi olma iddiası tüm kesimleri

²⁷⁰Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 256.

²⁷¹Nazım İrem, "Türk Muhafazakâr Modernleşmesinin Sınırları: Kültürcü Özgünlük ve Eksik Liberalizm", *Doğu Batı*, S. 58, yıl 14, 2011, s. 34.

²⁷²Hasan Ufuk Aktaşlı, "Türk Muhafazakârlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki" *Doğu Batı*, S. 58, Yıl 14, 2011, s. 158.

²⁷³Bora ve Canefe, "Türkiye'de Popülist Milliyetçilik", s.660.

²⁷⁴Nuray Mert, *Türkiye'de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s.129.

kucaklamasının önünü açan bir süreci başlattı. Böylece ANAP 1920'lerden beri süren İslamcı- modernist çevreyi gerici olarak gören sosyal- siyasal argümanı yıkarak, İslamcı- modernistleri kucaklamayı başardı.²⁷⁵ Böylece ANAP milli popülizmin yeni yüzü oldu. Siyasal yaşama getirdiği “orta direk” söylemi ile sessiz kitleleri harekete geçirdi. Popülist söylemini kırsal kesimle sınırlı tutmayarak kente taşıdı. Bir anlamda popülist söylemini kentlileştirdi.²⁷⁶ Ancak ANAP'ın aşırıya kaçan serbest ekonomi politikaları, DP ve AP dönemlerinde olduğu gibi sürekli olmak zorundaydı. Çünkü milli popülizmde kalkınma söylemi istikrarın karşılığı idi. Dolayısıyla karşılık bulamaması halk desteğini eritebilirdi. Buna karşı ANAP, ekonomik değerleri muhafazakâr değerler ile kaynaştırma yoluna gitti. Modern muhafazakâr iktidar partisi olarak muhafazakârlığın; aile, din, gelenek gibi kurumsal değerlerini icraat söylemlerini kinkindiran mühendislik vasfı ile birleştirdi. Kısacası ANAP bir taraftan muhafazakâr değerleri muhtevasına katarken diğcr taraftan da mühendislik vasfı ile akılcı, gerçekçi Batıcı değerleri birleştirme uğraşında oldu.²⁷⁷ Öte yandan ANAP'ın sağın; liberal, milliyetçi ve İslamcı hallerinin yanı sıra solun demokratizmini bünyesinde tutma çabası dört eğilim popülizmini başarıya ulaştırmadı. Siyasal yaşamda her görüşün savunusu, ekonomik politikalardaki kuralısızlık ile birleşince ANAP'ın popülizmi azalmaya başladı. Ancak Doğru Yol Partisi (DYP)'nin alternatif bir merkez sağ partisi olarak siyasal yaşama girmesi ANAP'ın gerilemesini geciktirdi. Bu gecikme uzun sürmedi. 1990'ların başında Refah Partisi (RP)'nin yükseliş i DYP'yi merkez sağın başat gücü haline getirdiğinde ANAP için çöküş süreci başlamıştı.²⁷⁸

1960- 1980 arası dönemde milliyetçi- muhafazakârlığın sol ile olan kavgası ciddi bir dönüşüm geçirdi. 27 Mayıs ile anayasa ilkelerinin uygulayıcısı olarak düşünülen solun 1960'ların sonunda radikalleşmesi CHP ve AP'yi birbirine yakınlıştırdı. Bu durum ordu içerisinde parlamenterizmi savunan kesimi güçlendirdi. 27 Mayıs'ın nedenlerinden biri olan sağ- sol çatışması sonraki on yıla gelmeden birbirine yakınlılaşarak bir dönüşüm geçirdi. Bu dönüşümün sonucu ise ordunun milliyetçi- muhafazakâr karşıtlığını radikal sol karşıtlığı ile değıştirmesi şeklinde

²⁷⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*, Güneş Ayas (haz ve çev.), Timaş Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 149-150.

²⁷⁶ Bora ve Canefe, “Türkiye’de Popülist Milliyetçilik”, s. 660-661.

²⁷⁷ Nilüfer Göle, “80 Sonrası Politik Kültür”, *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), Sentez Yayıncılık, Genişletilmiş 5. Basım, Ankara 2014, s. 568- 569.

²⁷⁸ Mert, *Türkiye’de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 130.

oldu.²⁷⁹ 12 Mart sonrası bu yakınlaşmanın dağılması ile Erbakan hareketi yeniden siyasal yaşama girdi. Ancak bu sefer hem sağın hem solun rakibi olmuştu. Çünkü Erbakan, ahlakı öne çıkartan popülist söylemi ile milliyetçi- muhafazakârların, ağır sanayiye öne çıkartan popülist söylemi ile de solun rakibi haline geldi.²⁸⁰ Erbakan hareketi her şeyden önce toplumun İslami kimliği ve kültürünün tarihi birikimi ile birlikte kabul edilmesini isteyen imparatorluk ve hilafeti geri getirmek arzusu olmayan siyasi popülizmi önceleyen milliyetçi- muhafazakâr bir hareketti. Bu anlamda Erbakan'ın liderliğini üstlendiği Milli Görüş Hareketi'nin 1980'li yıllarda başlayan merkez sağ ve milliyetçi- muhafazakâr popülist söyleme eklemleme çabasının karşısında askeri elitleri bulması onu daha fazla popülist söyleme yöneltti. Milli Görüş, 1990'lara gelindiğinde halkın milliyetçi- muhafazakâr duygularının tercümanı haline geldi. ANAP'ın merkez sağ DYP'ye devrettiği dönemde milliyetçi- muhafazakâr ittifakın başını çeken RP'nin yükselmesine kaynaklık eden arka planda bu oldu. Öte yandan Milli Görüş Hareketi halkın İslami özlemlerini popülist söylemine eklemledi ve cumhuriyetin köktenci siyaseti ne ölçüde kabul edeceğinin farkına vardı. Bu da 1990'lı yıllara kadar beklediği ilgiyi görememesinin altında yatan nedeni ortaya çıkardı.²⁸¹ Öte yandan Milli Görüş Hareketi'nin bu yükselişinde bir etken de milliyetçi hareketin desteğini sağlaması olmuştur. Bu destek 1991 seçimleri öncesinde milliyetçi- muhafazakâr entelijansiyanın ittifak çabalarının bir sonucu olarak gelişti. Bu gelişme 1990'ların ilk yarısında siyasal İslamı, ikinci yarısında ise milliyetçi hareketi yükselten sürecin başlangıcı oldu. Siyasal yaşamda 28 Şubat Post- Modern Darbesi siyasal İslamın karşısına çıktığında bu defa milliyetçi hareket yükselişe geçti. MHP 1980 sonrası başlayan milliyetçi- muhafazakâr popülist söyleminin karşılığını 2000'lere ramak kala merkez sağın kulpunu kırarak almış oldu.²⁸²

Siyasal yaşamda 1990'lar milliyetçi- muhafazakârlığın İslamcı ve milliyetçi hallerine inişli çıkışlı bir süreci yaşatırken merkez sağın DYP kanadı da yenilenme

²⁷⁹ Özkazanç, *Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ*, s.186.

²⁸⁰ Çakır, "Milli Görüş Hareketi", s. 547.

²⁸¹ Karpaz, *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*, s. 192-194.

²⁸² MHP lideri Türkeş'in 1997'de vefatından sonra MHP'de yaşanan lider değişimi partiye 1999 seçimlerine gidilen süreçte yapısal bir dönüşüm getirmiştir. Parti politikası ve hedef kitle yeniden yapılandırılmış ve kırsal kesim ile temas kurulması için parti örgütleri aktif olarak çalışmıştır. Bilhassa MHP lideri Devlet Bahçeli ve parti yönetiminin yurt gezileri ile parti ve kitlesi arasındaki soğukluk kırılmaya çalışılmıştır. Nitekim parti bu çabasının karşılığını 1999 seçimleri ile almıştır. Alev Çınar and Burak Arıkan, "The Nationalist Action Party: Representing the State the Nation or the Nationalists?" *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, s. 30.

çabası içerisinde oldu. 1999 seçimleri öncesinde popülist söylemini “yeter, hak milletin” diyerek DP söylemini hatırlatan demokrasi vurgusunu öne çıkardı. Seçimden hemen önce ilan edilen II. Demokratik Program ile siyasal ve toplumsal yaşamda ciddi dönüşümler vadetti.²⁸³ Ancak bu dönüşüm arzusu milliyetçi-muhafazakâr söylem içerisinde bir şey ifade etmedi. Çünkü milliyetçi-muhafazakârlığın yükseleni siyasal İslam ve milliyetçi harekette çoktan ifadesini bulmuştu.

Milliyetçi- muhafazakârlığın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler siyasi popülizmin siyasal yaşama eklemlendiği 1950’lerden 2000’lere kadar çeşitli aşamalardan geçerek olgunlaşmıştır. Bir kere DP mirasını önceleyen merkez sağ yarışı her on yılda bir demokrasiyi kurtarma telaşında olan askeri elitlerden bağımsız gelişmemiştir. Merkez sağ milliyetçi- muhafazakâr popülist söylem ile bu eşiği aşmaya çalışmış ancak siyasal İslam ve milliyetçi hareketin milliyetçi-muhafazakârlığı kendisine çekme yarışından sivrilememiştir. Bu durum merkez sağ yarışında DP mirasını önceleyen ANAP ve DYP gibi başat güçleri saf dışı ederek muhafazakârlaşan milliyetçi hareketi ve siyasal İslamı yükseltmiştir. Milliyetçi hareket bu yükselişini sivrilterek 2000’lere girerken merkez sağda siyasal İslamsız koalisyon çabaları başladı. Bu çaba yükselen siyasal İslamın post- modern darbe ile kenara itilmesine kadar sürdü. Ancak bu itilme karşılıksız kalmadı siyasal İslamın yenilenen kanadı 2000’lerde modern argümanlarla yeniden siyasal yaşamdaki yerini aldı. Öte yandan merkez sağın “milleti iktidar yapmak” söylemi milliyetçi-muhafazakârların halk ile kurduğu duygusal bağı her dönemde popüler kıldı. Bu popülariteyi arkasına alma telaşı siyasal yaşamda merkez sağ yarışını başlattı. Bu yarış ardı arkası kesilmeyen popülist söylemi sürdürmek arzusunda olan milliyetçi-muhafazakâr partileri sürekli bir değişim ve yenilenme içerisine soktu. Bu değişimin kendisini gösterdiği en keskin çizgi 1990’larda oldu. Merkez sağın siyasal İslamı ve milliyetçi hareketinden sonra son bir çaba DYP’den geldi. Ancak milliyetçi muhafazakârlığın popülizmi merkez sağdan çoktan uzaklaşmıştı.

²⁸³ Bkz: 1946’dan 21. Yüzyıla II. Demokrasi Programı, DYP Genel Merkezi Yayını, Ankara.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ

A. I. Milliyetçi Cephe Hükümeti

1. Koalisyon Partileri

27 Mayıs Darbesi sonrası 13 Ocak 1961’de MBK’nin siyasi faaliyetleri serbest bırakmasının ardından başlayan partileşme sürecinde merkez sağda DP mirasını sürdürmek isteyen iki parti siyasal yaşamdaki yerini aldı. Bu partiler 11 Şubat’ta Ragıp Gümüşpala genel başkanlığında kurulan AP ile 13 Şubat’ta Ekrem Alican genel başkanlığında kurulan YTP’dir. AP kurulduktan kısa süre sonra DP tabanını kendisine çekmenin uğraşı içerisinde oldu. AP’nin bu uğraşı siyasal yaşama eklemlenen “DP’nin devamı” söyleminin başlangıcını teşkil etti. Nitekim bu durum DP tabanının partiye yönelmesine kaynaklık edecek bir söylem olarak partiyi güçlendirmiş ancak dönem içerisinde başta MBK olmak üzere ordunun dikkatini partiye yöneltmesini de beraberinde getirecektir. Öte yandan AP’nin kuruluşunda parti liderinin kim olacağı sorusu partiyi MBK’nin itiraz etmeyeceği kişilere yönlendirmiştir. Bu da eski Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala’nın genel başkanlığını gündeme getirir. Gümüşpala, parti genel başkanlığı teklifini aldıktan sonra Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ile görüşür ve onay aldıktan sonra teklifi kabul eder. Bu durum DP’nin mirasını üstlenen AP’nin ordu ile ters bir duruma düşmemesinin formülü olarak gerçekleşmiştir. Ancak parti genel sekreterliğinin oluşturulmayıp yerine dört genel başkan yardımcılığının oluşturulması Gümüşpala’nın parti içerisindeki konumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.²⁸⁴

AP, DP’nin devamı olarak siyasal yaşama eklemlenme uğraşında olmuştur. Ancak parti içerisindeki gruplaşma partinin daha kuruluş aşamasında belirmeye başlamıştır. Bu anlamda AP ile birlikte siyasal yaşama yeni katılanlar olduğu gibi eski DP milletvekilleri de AP çatısı altında toplanmıştır. Bu iki kesim AP içerisinde “İlımlılar” olarak adlandırılan grubu oluştururken başını Sadettin Bilgiç’in çektiği milliyetçi- muhafazakârlar da “Aşırılar” olarak adlandırılmıştır. Bu gruplaşma parti içerisinde Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç’in liderlik mücadelesinin temelini oluşturmuştur. Demirel’in 1965’te AP Genel Başkanlığı’na seçilmesinden sonra

²⁸⁴Seher Demirtaş, *Kuruluş Aşamasında Adalet Partisi’nin Fikri Yapısı (1961-1964)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 61.

parti içerisindeki hizip mücadelesi şiddetlenmiş ve AP'li 72 milletvekili tarafından Demirel'e verilen muhtıra ile sonuçlanmıştır.²⁸⁵ Partinin içinde bulunduğu duruma atfen iletişim yollarının kapalı olduğu gerekçesi ile hazırlanan muhtıra sonrasında muhtıra da ismi geçen milletvekilleri 11 Şubat 1970'de mecliste yapılan bütçe oylamasında ret oyu kullanmış ve hükümet düşmüştür. İzleyen süreçte parti içerisinde yaşanan istifa ve ihraçlar sonrasında Ferruh Bozbeyli, Yüksel Menderes ve Sadettin Bilgiç'in başını çektiği "Aşırılar" grubu Demokratik Parti (Dp)'yi kurmuştur.²⁸⁶ AP, kuruluşundan kısa süre sonra gerçekleşen 1961 seçimlerinde elde ettiği başarı ile siyasal yaşama merkez sağın başat gücü olarak eklenmiştir. Bu eklenme partiyi 1961-1965 arası dönemde koalisyon ortağı olarak iktidara taşımış ve siyasetin etkin bir gücü haline getirmiştir. 1965 seçimlerinden sonra tek başına iktidara gelen AP, 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar tek başına iktidarda kalmıştır. Muhtıra sonrası gidilen 1973 seçimlerinde başta muhtıranın etkisi olmak üzere Dp'nin AP ile siyasal mücadeleye girmesi sağ partilerin oylarında bölünmeye yol açmıştır. Bu bölünme dönem içerisinde başını AP'nin çektiği I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin kurulmasını getirecektir.

Milliyetçi Cephe'nin diğer partisi MSP ise siyasal yaşamdaki yerini 11 Ekim 1972'de alsa da partinin fikri ve düşünsel temellerinin ifadesini bulduğu "Milli Görüş" siyasal yaşamda, Necmettin Erbakan'ın Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanlığı'na seçildikten sonra gelişen olaylar dizgesi sonucunda karakterini kazanmıştır. Erbakan'ın AP'den aday adayı olduğu 1969 seçimleri öncesi TOBB içerisinde yaşanan krizin temelinde ise küçük- orta ölçekli sanayi ve ticaret kesimi ile büyük kentlerin sanayi ve ticaret kesiminin iktisadi ve ekonomik mücadelesi yatmaktadır.²⁸⁷ Bu durumun başlangıç noktası Erbakan'ın büyük sanayi ve ticaret kesiminin değil küçük ve orta ölçekli sanayi ve ticaret kesiminin desteği ile başkanlığa seçilmesi olmuştur. Erbakan'ın TOBB Başkanlığına seçilmesinden sonra geçen süreçte dönemin AP'li Ticaret Bakanı Ahmet Türkeli tarafından muhatap alınmamış ve AP'den milletvekili aday adaylığı da engellenmiştir. Bu gelişmelerden sonra Konya'dan bağımsız milletvekili seçilerek meclise giren Erbakan 26 Ocak 1969'da Milli Nizam Partisi (MNP)'ni kurmuştur. MNP'nin kuruluşu bir anlamda

²⁸⁵ Sadettin Bilgiç, *Hatıralarım*, Akasya Kitap, 3. Baskı, Ankara 2007, s. 207.

²⁸⁶ Sedat Turhan, *Adalet Partisi İçerisinde Bir Muhalif: Sadettin Bilgiç*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2015, s. 63.

²⁸⁷ Hüseyin Çavuşoğlu, "TOBB Siyaset İlişkisi Açısından Erbakan'ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 2009, s. 51.

AP'yi şekillendirme uğraşında olan Erbakan ve destekçilerinin partiden uzaklaştırılmasının bir sonucu olmuş ve AP içerisindeki aşırı muhafazakârların kendi görüşlerini taşıyan bir partiye geçebilmelerinin önü açılmıştır.²⁸⁸ Öte yandan MNP'nin siyasal yaşama girmesi Milli Görüş Hareketi'nin de siyasal başlangıcı olmuştur. Bu başlangıç 20 Mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi (AYM)'nin Siyasi Partiler Kanunu'nun 12, 94, 97 ve 101. Maddelerine dayanarak MNP'yi sistem üzerinde bir çatışmaya yöneldiği gerekçesiyle kapatması ile kesintiye uğramıştır. Bu kesinti uzun sürmemiş Milli Görüş Hareketi bu defa MSP ile devam etmiştir.²⁸⁹ MSP MNP'nin devamı olarak kurulmuş ancak MNP tecrübesi MSP'yi kuruluş aşamasında oldukça ihtiyatlı olmaya itmiştir. Bu durum Erbakan'ın parti kurucuları arasında yer almamasına yol açmış ve parti adına gerçekleştirilen konuşmalarda bu ihtiyatlılık kendisini göstermiştir. MNP tecrübesi ile kısa sürede örgütlenen MSP, 1973 seçimlerinde elde ettiği sonuç ile sağ siyasete yeni bir soluk getirmiştir. Bu anlamda MSP, 1973 seçimleri sonrası kurulan üç ayrı hükümette yer alarak dönemin kilit partisi konumuna gelecektir.²⁹⁰ MSP'nin siyasal sistem içerisinde doldurduğu yeri dikkate aldığımızda DP ile başlayan merkezi bürokrasiye karşı çıkış ve kır- kent ayrımını ortadan kaldırma temelli popülist söylemini sürdürmesi partiyi tıpkı AP gibi DP'nin devamı niteliğini vermiştir. Ancak MSP'yi AP'den, dolayısıyla DP çizgisinden ayıran nokta DP'nin demokratikleştirerek siyasal alana taşımak istediği dini cemaat ve tarikatların desteği ile kurulmuş olmasıdır. Bu anlamda MSP 1973-1980 arası dönemde yer aldığı üç ayrı hükümette ideolojik, düşünsel temellerini uygulama alanı bularak milliyetçi- muhafazakâr siyasette DP ve AP'nin siyasal popülist çizgisini sürdürmüştür. Nitekim Milli Görüş Hareketi'nin ideolojik temelleri dönem içerisindeki uygulamalarda AP ve DP'den farklı bir milliyetçi- muhafazakârlığı ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda dönemin ilk hükümetinde solcu olarak değerlendirdiği CHP'nin ortağı olan MSP sonraki hükümette liberal olarak değerlendirdiği AP'nin liderliğinde "Milliyetçi Cephe" içerisinde yer alabilmiştir.

Koalisyonun diğer partisi olan MHP ise 1969 seçimleri ile birlikte merkez sağa yeni bir dinamizm olarak eklenmiştir. Bu eklenmenin arka planında ise

²⁸⁸ Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce İslamcılık*, C.6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s.559.

²⁸⁹ Birol A Yeşilada, "The Virtue Party" *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, s. 65.

²⁹⁰ Ali Yaşar Sarıbay, "MNP'nin Kuruluşu ve Parti Programının İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s.579- 580.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'nin aynı yıl içerisinde gerçekleştirdiği Adana Kongresi'nde MHP'ye dönüşmesi yatmaktadır. MHP'nin Adana Kongresi ile başlayan siyasi yaşamı partiyi kısa süre içerisinde sağın temel dinamiklerinden biri haline getirerek Milliyetçi Cephe Hükümetleri'nin ortaklarından birisi yapacaktır. Alparslan Türkeş'in 1965'te CKMP Genel Başkanı olarak seçilmesi partinin MHP'ye dönüşümünü hızlandıran süreci başlatmıştır.²⁹¹ Bu anlamda partinin yeni bir amblem ve isim ile siyasal yaşamda yerini alması aynı zamanda partinin ideolojik yapısının da biçimlenmesini beraberinde getirmiştir. MHP siyasal yaşamda sağ parti olarak yorumlansa da Türkeş tarafından hazırlanan "Dokuz Işık" ile parti kendisini sağ ve sol siyasetin dışında bir "üçüncü yol" olarak karakterize etmiştir. Bu aynı zamanda CKMP'nin 1965'ten itibaren kurumsallaştırmaya çalıştığı ideolojik temelin MHP'de ifadesini bulmasını sağlamıştır.²⁹²

Dokuz Işık Doktrini'ne göre iki yüzyıldan fazladır süregelen Batı'yı taklit etme hezeyanı milli şuuru kopma noktasına getirmiştir. Dokuz Işık hem bu duruma son verecek hem de Marksizm'e ve Kapitalizm'e karşı koyacaktır.²⁹³ Türkeş'in doktriner niteliğini verdiği Dokuz Işık Doktrini; milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, toplumculuk, ilimcilik, hürriyetçilik, köycülük, gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçilik²⁹⁴ prensiplerinden oluşmaktadır. Öte yandan MHP'nin ideolojik yapısını tamamlayan kitlesi MHP'nin 1970'lerdeki milliyetçi- muhafazakâr söyleminin temel ifadesini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü MHP'nin AP ve MSP'den ayrılan sağ siyaseti bu temel üzerinde kendisini gösterecektir. Bu anlamda 1960'tan sonra başlayan köyden kente göç furyasında toplumsal ve siyasal kimlik arayışında olan -yeni kentli- muhafazakâr gençler siyasal alana MHP ile katılacaktır. Bu tıpkı MSP'nin siyasal alana -demokratik alana- taşıdığı İslamcı kesim gibi MHP'nin kitlesinin biçimlenmesinde ve sağın içerisinde kendisine yer bulmasında etkili olacaktır. Bu aynı zamanda muhafazakâr kitleler üzerinde MHP ve MSP mücadelesini başlatacaktır. Nitekim bu mücadelenin MHP içerisindeki yansıması CKMP'den MHP'ye geçişin ilk aşamasında -Adana Kongresi'nde- kendisini

²⁹¹ Çınar and Arıkan, "The Nationalist Action Party: Representing the State the Nation or the Nationalists?", s. 27.

²⁹² Zeki Özdemir, *1965- 1969 Yılları Arasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 104.

²⁹³ Tanıl Bora, "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik C.4*, Tanıl Bora (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 692.

²⁹⁴ Bkz: Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, Kutluğ Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 1975.

göstermiştir. MHP'nin doktriner ideolojik yapısı içerisinde İslam dininin temel bileşen olarak kabul edilmesi Türkeş'in "Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız" söyleminde ifadesini bulmuş ve bu da parti içerisinde bazı Türkçü kesimlerin partiden uzaklaşması ile sonuçlanmıştır. MHP- MSP mücadelesinin siyasetteki yansıması da dönem içerisinde liderlerin popülist söylemlerinde ve Milliyetçi Cephe Hükümetleri'nde kendisini göstermiştir. MHP, CKMP'nin 1965'ten itibaren popülist söylemine eklemlediği milliyetçilik söyleminin kurumsal ifadesini kazandığı ideoloji temelli sağ parti olarak siyasal yaşama girmiş ve kısa süre içerisinde kitleleşerek sağın temel dinamiklerinden birisi haline gelmeyi başarmıştır.

Milliyetçi Cephe'nin diğer partisi olan Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) 1973 Genel Seçimleri'nden hemen önce Milli Güven Partisi (MGP)'ne; CHP'den ayrılarak Cumhuriyetçi Parti (CP)'yi kuran kadrolar ile yine CHP'den ayrılıp mecliste "Bağımsız Halkçılar" grubunu oluşturan kadroların katılması ile gerçekleşen birleşme sonucunda siyasal yaşamdaki yerini almıştır. CGP'nin kökleri ise CHP içerisindeki muhalif bir grubun partiden ayrılarak kurdukları Güven Partisi (GP)'ne dayanmaktadır. Bu anlamda 1960'lı yıllardan itibaren siyasal ve toplumsal yaşamda belirmeye başlayan sağ- sol mücadelesi sol kaynaklı aşırıya kaçan akımlara karşı bir refleks ortaya çıkarmıştır. Bu refleks devletin bekasını tehdit eden tüm kesimlere bilhassa komünizme yönelik olarak gelişim göstermiştir. Bu gelişim sağ partilerde anti- komünizm, anti- kapitalizm gibi hallerde ifadesini bulduğu bir dönemde CHP'nin 27 Mayıs sonrası süreçte giderek sola kayan siyaseti parti içerisinde tepkilere yol açmıştır. Bu tepkilerin şiddetlendiği 28 Nisan 1967 tarihli IV. CHP Olağanüstü Kurultayı'nda partinin "ortanın solu" söylemine karşı olan başını Turhan Feyzioğlu'nun çektiği muhalif grup kurultay sonunda yayınlanan bildirimde partinin ortanın solunda yer aldığı ifadesinin yinelenmesi sonucunda partiden istifa etmiştir.²⁹⁵ İstifa eden muhalifler mevcut siyasi partilerin hiçbirine katılmak aruzunda değildi. Bu durum muhalifleri Atatürk ilkelerine sadık kalarak mücadelelerini sürdürecekleri yeni bir parti kurma düşüncesine itti²⁹⁶ ve Güven Partisi (GP),

²⁹⁵ Gürkan Bozkır, "Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6. (15), 2007, s. 276-277.

²⁹⁶ Müge Alaçam, *A Comparative Analysis of Republican Peoples Party and Republican Reliance Party: Similarities and Differences*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 30-31.

CHP'den istifa eden milletvekili ve senatörlerin katılımı ile Turhan Feyzioğlu Genel Başkanlığı'nda 12 Mayıs 1967'de kuruldu.

GP ortanın soluna karşı gelişen bir tepkinin sonucu olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. GP, CHP'yi Atatürkçü çizgiden uzaklaştığı gerekçesi ile eleştirmiş ve komünizmi yaymakla itham etmiştir. Bu anlamda GP'nin komünizm karşıtlığı parti ideolojisinin de biçimlenmesini sağlamıştır. Parti, sınıf çatışması yerine toplumsal iş bölümünü getirmeyi amaçlamış ve Atatürk milliyetçiliği ve halkçılık ilkelerini temel görüşü olarak kabul etmiştir.²⁹⁷ Öte yandan GP, milliyetçi sosyal adaletçiliği öne çıkartarak dayanışma ve fakirlikle mücadele olarak ifade ettiği sosyal tedbirleri komünizmle mücadelenin temel direği olarak görmüştür. Bu partinin komünizm karşıtlığını diğer sağ partilerden ayıran dinamiği de ortaya çıkarmaktadır. Çünkü GP'nin temel aldığı Atatürk'ün "karma ekonomi sistemi" bu esasları kapsamaktadır.²⁹⁸ GP, 1969 Genel Seçimleri'nde (%6.6) istediği başarıyı elde edememiştir. Bunda AP ve CHP'ye alternatif olamaması etkili olduğu kadar DP ve MNP'nin merkez sağa eklemelenme çabaları da etkili olmuştur.

GP'nin kitlesinin önemli bir bölümünü oluşturan kırsal kesimin milliyetçi-muhafazakâr kimliği partiyi etkilemiş ve parti dini ifadeleri popülist söylemine almaya başlamıştır. Bu durum partiyi hem seçmen kitlesini korumak hem de tabanını genişletmek için arayışa itmiştir. Bu arayış parti isminin değiştirilmesini gündeme getirmiştir. Nitekim 1970'lerin başından itibaren MP ve YTP'nin GP ile birleşeceği söylentisi filizlenmeye başlamıştı. Üç partinin yeni bir isim altında birleşmesi fikri GP'nin Milliyetçi Cephe oluşumuna yönelik çabasının bir sonucu olarak gelişim göstermiştir. Üç parti 16 Ekim 1970'de birleşme protokolünü imzalamış ve 29 Ocak 1971'de GP ismini Milli Güven Partisi olarak değiştirmiştir.²⁹⁹ Öte yandan 1972'de Bülent Ecevit'in CHP Genel Başkanı olarak seçilmesi partide bir hizip mücadelesini başlatır. Bu mücadele CHP'nin yeni yönetimine karşı olan partililerin istifası ile sonuçlanmıştır. İstifa eden partililerin bir kısmı mecliste "Bağımsız Halkçılar" olarak kalırken bir kısmı da parti kurma yoluna gitmiştir. Kemal Satır'ın başını çektiği bu

²⁹⁷ Gürkan Bozkır, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi- Milli Güven Partisi- Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967- 1980)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1996, s. 64-67 ve 76.

²⁹⁸ Bkz. *Güven Partisi Programı*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967.

²⁹⁹ Bozkır, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi- Milli Güven Partisi- Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967- 1980)*, s. 129-130.

grup 4 Eylül 1972’de Cumhuriyetçi Partiyi (CP) kurmuştur.³⁰⁰ Parti kurulduktan kısa süre sonra MGP ve CP’nin birleşmesi fikri çeşitli platformlarda dile getirilir. Bu düşünce Bağımsız Halkçılar grubunun yeni bir Atatürkçü partide birleşme isteklerini dile getirmesi ile olgunlaşır ve 2 Mart 1973’te MGP, CP ve “Bağımsız Halkçılar” grubu birleşir. Nihayet 3- 4 Mart 1973’te yapılan MGP Büyük Kongresi’nde parti Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) adını alır.³⁰¹ CGP, 1973 Genel Seçimleri’nde başarılı bir sonuç alamamış ancak 1973- 1980 arası dönemde iki koalisyon hükümetinde yer almayı başarmıştır. Bu anlamda CGP, siyasal yaşamda CHP ve AP’nin alternatifi haline gelemese de milliyetçi- muhafazakâr çizgisi ile siyasal yaşama eklenilebilmiştir.

2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri

Türk siyasal yaşamında sağ ve sol cereyanların çizgilerinin belirginleştiği 1970’ler toplumsal ve siyasal alanda kutuplaşmanın arttığı bir dönemi ifade etmektedir. Öğrenci ve işçi eylemlerinin radikal olarak görülmeye başlandığı dönemde sağ partiler arasındaki ayrılıklar siyasi belirsizliğin hâkim olduğu ortamda içinden çıkılmaz bir atmosfer yaratmıştır. Bu atmosferin değiştirilmesi ve toplumsal dinamiklerin harekete geçirilmesi; geleneksel milliyetçi- muhafazakâr söylemi hırçınlaştıran ve solun sarsılmaz düşmanı olmasını getiren süreci başlatmıştır. Bu anlamda Milliyetçi Cephe’yi oluşturan temel, sola olan karşı duruşun örgütlenmiş halinden başka bir şey değildir. Milliyetçi Cephe’yi ortaya çıkaran bu örgütlenişin harcı ise partilerin milliyetçi- muhafazakâr karakterinde ifadesini bulmuştur. Ancak Milliyetçi Cephe partilerinin kendilerini milliyetçi- muhafazakâr söyleme eklemleyen milliyetçilik anlayışları birbirinden farklılık göstermektedir. Bir kere AP lideri Demirel’in milliyetçilik anlayışı kalkınmanın getirdiği bir heyecandır. Milli Görüş’ün lideri Erbakan ise milliyetçilik anlayışında dini yadsınamaz bir yere koymuştur. CGP’nin Atatürk milliyetçiliği olarak tarif ettiği milliyetçilik anlayışı, MHP’nin örgütlü eylem gücüne meşruiyetini veren doktriner ideolojisinden ayrı bir anlam ifade etmektedir. Öte yandan sola karşı örgütlenen Milliyetçi Cephe soldan oy alma beklentisi içerisinde de değildi. Bu da Milliyetçi Cephe partilerini birbirleri ile rekabete sokacak süreci başlattı. Bu rekabet de koalisyonun dengesini popülizm

³⁰⁰ *Milliyet*, “CP’nin Lideri Satır Oldu”, 5 Eylül 1972, s. 1.

³⁰¹ Bozkır, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi- Milli Güven Partisi- Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967- 1980)*, s. 168-169.

cereyanına açık hale getirdi. Bu cereyanın yükseleni ise “hangi parti sola daha karşı olacak?” Popülizmi oldu.³⁰²

Solun kitlesini genişlettiği ve iktidara yaklaştığı bir dönemde Milliyetçi Cephe’nin sola karşı savurduğu “anti-komünizm” argümanı dışında oturduğu bir düşünsel zemini yoktu. Bu zeminsizlik Milliyetçi Cephe’yi ortaya çıkarsa da bir arada tutamayacaktır.³⁰³ Öte yandan Milliyetçi Cephe’yi oluşturan partilerin 1970’lerdeki siyasal söyleminde ifadesini bulan sol karşıtı milliyetçi- muhafazakâr paradigmanın geçirdiği dönüşüme değinmek yerinde olacaktır. Bu anlamda Milliyetçi Cephe’nin merkez sağ gücünü oluşturan AP daha kuruluşunda DP’nin mirasçısı olduğunu gösterme çabası içerisine girer. Parti bu çabayı DP kitlesine ulaşabilmenin gereği olarak görmüştür. Bu durumu 1961 seçimleri öncesi partinin seçim beyannamesinde görmek mümkündür. Parti, ilhamını Türk milliyetçiliğinden aldığını ve demokrasinin inşasında milli iradeyi salık verecek gücün halkın muhtevasında bulunduğunu ifade ederek “halkın gerçek temsilcisi” olarak kendisini görmektedir. Ayrıca milli iradeyi halkın “kayıtsız şartsız” yerine getireceğini ve milli irade karşısında hiçbir gücün duramayacağını vurgulamıştır.³⁰⁴

AP’nin DP söylemi üzerine milliyetçi- muhafazakârlığını eklemlene uğraşı 1965 seçimleri öncesinde de sürmüştür. Seçim beyannamesinde seçimler cumhuriyet tarihinin dönüm noktası olarak görülmüş ve ülkenin içinde bulunduğu şartlara atfen milletin kendi kaderini tayin etme fırsatının belirttiği vurgulanmıştır.³⁰⁵ Gerçekten de 1965 seçimleri siyasal yaşamda bir dönüm noktası olmuştur. 1965 seçimleri milliyetçi- muhafazakâr popülizmi yeniden iktidara taşımış ve yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu başlangıç AP’yi 1971 Muhtırası’na kadar iktidarda tutmuştur. Öte yandan AP’yi diğer sağ partilerden kolayca sıyıran ve 1965-1971 arası dönemde tek başına iktidara taşıyan lider vasfına ayrı bir parantez açmak gerekir. Çünkü Demirel, AP’nin milliyetçi- muhafazakâr popülizmi için biçilmiş bir kaftandı. Bir kere Demirel, cumhuriyet modernleşmesinin geleneksel lider tipinden ayrılan bir motivasyona sahipti. Bu motivasyon şüphesiz askeri bürokratik aydın kesime meyletmeyen kırsaldan göç eden yeni kentli nüfusun örnek alabileceği lider

³⁰² Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960- 1980)”, *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s. 242.

³⁰³ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, s. 184.

³⁰⁴ Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961), Ankara 1961, s. 40.

³⁰⁵ Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1965), Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı No: 21, Ankara 1965, s. 3.

olarak Demirel'i görmesinden ileri geliyordu. Demirel, CHP'nin İnönü'sü ve TİP'in Mehmet Ali Aybar'ına karşı halkın içinden gelen kendisini yetiştirmiş imajı ile kolaylıkla tüm Anadolu halkına ulaşabiliyordu. Demirel AP lideri olduktan sonra oluşan bu algıyı iyi yönetmeyi başardı. Başlangıçta 27 Mayıs'ın seçkinleri ile ters düşmeme siyasetini izledi. 1965'in popülist rüzgârı ise onu parti amblemine DP'nin kır atını almaya itti. Bu partiyi DP mirası ile özdeşleştiren popülizmin bir ifadesi olarak halkta karşılık buldu. 1965 seçimleri öncesi DP'nin önde gelen politikacılarının aile üyelerini milletvekili aday yapararak DP geleneğini kendi partisi için seçim çalışmalarına kattı.³⁰⁶ Artık AP'nin DP seçmeni ile özdeşlik kurma sorunu kalmamıştı. 1965 seçimlerinde milliyetçi- muhafazakâr popülizmin freni patlamıştı. Parti toplumun tüm kesimlerine vaatlerde bulunuyordu. Bu vaatler birlik ve beraberlik mesajları ile bütünleşince AP iktidarı kaçınılmaz bir hale gelmişti. Öte yandan 1965- 1971 arası dönemde Demirel halk ile olan iyi diyalogunu sürdürmeyi başarmıştır. Bunun altında yatan neden ise ekonomik gelişmede saklıdır. Toplumun tüm kesimlerinde temel tüketim ürünlerindeki artış hissedilebilir bir hale gelmiş kalkınma vaatleri karşılık bulmaya başlamıştı. Demirel'in halk ile kurduğu bu ilişki de sol söylemler halk nazarında dikkate alınmıyordu. Demirel halkın güvenini kazanmayı başarmıştı.

AP'nin iktidar başarısının dış uzamını da belirtmek gerekir. Çünkü 1965-1971 arası dönemde yumuşama döneminin getirdiği ekonomik genişleme imkânı Türkiye'yi de etkilemişti. Buna Batı Avrupa ülkelerine işçi olarak giden Türklerin ülkeye gönderdikleri döviz de eklenince AP'ye artık kalkınma vaatlerini yerine getirmek kalıyordu.³⁰⁷ Bu dönem aynı zamanda AP'nin milliyetçi- popülist söyleminde milliyetçiliğe bakış açısının şekillenmesi açısından önemlidir. AP artık millete hizmet etmeyi milliyetçiliğin tarifi olarak görmektedir. Bu anlamda halkın isteklerine en hızlı şekilde karşılık vermek AP'nin milliyetçi popülist söyleminin karşılığı olarak ifadesini bulmuştur. Öte yandan AP, 1970'lere gelindiğinde artık siyasal düzene karşı kitlelerin öfkesini temsil etme niteliğinden ciddi anlamda uzaklaşmış devleti ve rejimi korumayı partisinin görevi olarak görmeye başlamıştı. AP'nin başlangıçtaki niteliğinden uzaklaşması da AP'den uzaklaşan seçmeni milliyetçi- muhafazakârlığın aşırı cereyanlarına –MSP ve MHP- yakınlaştırdı. MSP

³⁰⁶ Bkz: Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, Refik Koraltan'ın oğlu Orhan Koraltan, Namık Gedik'in eşi Nebahat Gedik. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 298-299.

³⁰⁷ Özdemir, "Siyasal Tarih (1960- 1980)", s. 217-218.

ve MHP, AP'den uzaklaşan seçmen için bir alternatif olarak görülmeye başladı. Ancak AP kitlesi yalnızca MSP ve MHP'ye yakınlaşan seçmenlerden oluşmuyordu. Bir kere yoksul gecekondü kesimleri de AP'den uzaklaşarak CHP ile yakınlaşmaya başladı. Öte yandan MHP ve MSP'nin mevcut siyasal düzene olan eleştirisine alternatif düzen sunmalarına karşın AP'nin böyle bir savunusu yoktu. AP 1970'lere geldiğinde orta- üst kesimin partisi niteliği taşıyordu. Bunun farkında olan AP, 1973 seçimlerinden sonra komünizm karşıtlığını popülist söyleminde önceledi. Komünizm karşıtlığı ile hem MHP ve MSP'ye kayan kitle ile iletişiminin kopmasının önüne geçecek hem de orduya devlet ve rejimi tehdit eden aktörün kendilerinden değil komünizmden geldiği konusunda güvence verecekti. Bu strateji partiyi komünizme karşı olan tüm kesimlere birlik çağrısı yapmaya yöneltti. Artık rejimi tehdit eden komünizmin karşısında milliyetçi muhafazakârlığın tüm cereyanları bir araya gelebilirdi. 1973 seçimleri öncesinde AP sağı genişleyen milliyetçi- muhafazakâr partileri karşısında merkez sağı başat gücü olma vasfını kaybedebilirdi, bunun için komünizmle özdeşleştirebileceği bir güce ihtiyacı vardı. CHP de bunu sol parti olduğu için fazlası ile üzerine alabilirdi. Böylece AP, CHP'yi komünizm ile özdeşleştiren seçmen kitlesinin desteğini alabilecekti.³⁰⁸

1973 seçimleri sonrası iktidar ortağı olarak hükümete ideolojisini taşıma şansı bulan MSP'nin Milliyetçi Cephe ile örgütlenişinde partinin milliyetçi- muhafazakârlığa eklemleme çabasının izlerini görmek mümkündür. Bu anlamda MSP'nin siyasal yaşamda Milli Görüş Hareketi'nin ifadesini bulduğu MNP'nin devamı olduğuna ve AP içerisindeki aşırı muhafazakârları bir araya getirdiğine önceki bölümlerde değinmiştik. Bu noktada partiyi 1970'lerin ideolojik çizgilerinin belirginleştiği atmosferde Milliyetçi Cephe'ye eklemleyen popülizmin temellerine değinmek yerinde olacaktır. Şüphesiz bu temellerin başında düşünsel, ideolojik görüşünü siyasal yaşama taşıyan Erbakan'ın yeri yadsınamaz. Erbakan'ın parti kurma fikrini ortaya attıktan sonra Milli Görüş Hareketi'nin liderliğini üstlenmesinde cemaat ve tarikatların desteğini alması ve bu destek ile kendisine görevin verildiğini ifade etmesi partinin ideolojik yapısında lider vasfını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Erbakan, Nakşibendi Tarikatı, Süleymancılar ve Nur Cemaati gibi Hanefi mezhebinin ülkedeki önde gelen cemaat ve tarikat üyelerinden oluşan bir

³⁰⁸ Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 67-70.

şura da alınan karar ile görevi üzerine almıştır.³⁰⁹ Bu diğer sağ partilerde olduğu gibi parti içerisinde lidere bağlılığın meşruiyetini oluşturmuştur. Partililer ve milletvekilleri Erbakan'ın elini öpmeyi lidere bağlılığın dolayısıyla davanın gereği olarak görmüştür. Erbakan'ın parti üyelerini inananlar olarak gören söyleminin temelinde de davaya olan bu bağlılık yatmaktadır.³¹⁰

Milli Görüş'ün siyasal yaşama eklemleme sürecinin başında partinin dayandığı İslamcı kesim partinin söyleminde açıkça ifadesini buldu. Erbakan'ın 1969 seçimleri öncesinde hilafete ilişkin “millet isterse her şeyin olacağı”na yönelik söylemini partinin birinci kongresinde cemaat ve tarikatlara olan bağlılığını dile getirmesi izledi. Erbakan'ın bu popülist söylemi cemaatlerin devlete yön verme ve devlet adamına yol göstermesinin önünü açacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki Erbakan liderliğindeki Milli Görüş Hareketi, aşırıya kaçan bir paradigmayı söylemine eklemlemesine rağmen radikal İslamcı kesimlerden farklı olarak demokratik yollarla iktidara gelmenin uğraşı içerisinde olmuştur. Bu uğraş aynı zamanda İslamcı düşünce ve hareketlerin rejime ve siyasete uyum sağlamasının da önünü açmıştır. Milli Görüş partileri değişse bile hareketin misyonu her şeyin üzerinde tutulmuştur.

Milli Görüş'ün muhalefet ettiği ve değiştirmek istediği yapı esasen Tanzimat dönemi ile başlayan Batılılaşma sürecidir. Cumhuriyetçi- seçkinlerin Osmanlı'nın geri kalmışlığını sanayileşememe ve dine bağlı kalma olarak gören yorumuna karşı asıl geri kalmışlığın dini hayattan kopuşla geldiğini savunur. Cumhuriyet Batı'nın taklidinden öteye gidememiştir. Oysa asıl ihtiyaç Batılılaşma değil muasırlaşmadır.³¹¹ Erbakan'ın itiraz ettiği düzene karşı savunduğu “Adil Düzen” ise bunu karşılayan tek programdır. Bu anlamda sömürü ve düşmanlığın yerini alacak olan Adil Düzen; materyalizmin yerine maneviyatçılığı, çatışmanın yerine diyalogu, çifte standardın yerine adaleti, eşitsizliğin yerine eşitliği ve sömürünün yerine iş birliğini koyuyordu. Adil Düzen Milli Görüş'ün; toplum, ekonomi ve millet nosyonlarına bütüncül bir anlam katıyordu. Bu anlamda Batı'nın maneviyat ve değerlerden yoksun sistemine karşı muhtevasında gelenek ve değerleri koruyan dini

³⁰⁹ Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 562-563.

³¹⁰ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhallif ve Modernist Gelenek”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 592-593.

³¹¹ Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, s. 554 -561.

birliği temel alan alternatif bir sistem adil dñzenin bir gerekliliğiydi. Batı'nın sistematize ettiği kapitalist kurumlar bu dñzeni sağlayamazdı, bunun için alternatif kuruluşlar ile dñzen tesisi Erbakan'ın söyleminde popñlist bir yer buldu. Batı'nın Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kapitalist kuruluşlarına karşılık adil dñzeni sağlayacak yeni kurumlar insanlığa adil bir şekilde hizmet edebilirdi.³¹² Bu Milli Görüş'ün, II. Abdñlhamid'in İslam birliği ve İslam vahdeti fikrinin 1970'lerde yeniden yorumlanması bir ürünñ olarak MSP söyleminde popñlist bir hal almış ve Batı'ya karşı anti- emperyalist yaklaşımlı partiyi anti- semitizme kadar götürmüştür. Çünkü Milli Görüş'e göre II. Abdñlhamid'i tahtan indiren Siyonizm'in kendisidir. Ve Siyonizm'in “Bñyük İsrail” planı “Yeniden Bñyük Türkiye” planı ile bozulacaktır. Milli Görüş'ün bu söylemi anti-semitist muhalefeti İslam dñnyasına yaymanın kapısını aralamıştır.³¹³

Öte yandan 1970'lerde Erbakan'ın mevcut dñzen içerisinde üçñncñ yol olarak tarif ettiği Milli Görüş; sağ partileri yerli üretimi desteklemekten uzak oldukları için sol partileri de toplum değerlerinden uzak oldukları için eleştirdi. Milli Görüş, sağ ve soldan ayrı bir dinamik olarak Erbakan'ın söyleminde ifadesini buldu. Bu söylem Selçuklu ve Osmanlı tecrñbesini önceleyerek toplumsal değerlere vurgu yapan milliyetçi- muhafazakâr kalkınma, ekonomik gelişme, adil dñzen, adalet söylemlerini öne çıkartan İslam ve Müslñmanların birliği çağrısını yapan yenilikçi bir hareket olarak siyasal yaşama eklemelendi.³¹⁴ Milli Görüş Hareketi ağır sanayileşme ile adil bir toplum kurarak ekonomik bağımsızlığa ulaşmayı ve manevi kalkınma ile de İslam kimliğinin inşa edilerek korunmasını vadediyordu.³¹⁵ Bu Milli Görüş Hareketi'ni muhalif bir tepki olarak ortaya çıkartan yapısından daha kapsamlı bir programı muhtevasında barındırdığının bir göstergesidir. Bu aynı zamanda siyasetten dışlanan kitleleri siyasal alana taşımasının da bir uzamını oluşturur. Çünkü Milli Görüş Hareketi devletçi politikalara karşı olmanın siyasetten uzak bir iklimde sürdürñlemez olduğu bir dönemde inandığı değerlerin bñtñnsel bir savunusuna girişerek dışlanan kitleleri modernleştirmenin uğraşını verdi. Artık muhafazakâr- dindar çevrelerin yerel ve ulusal düzeyde siyasal yaşama katılmasının önñnde hiçbir engel kalmamıştı.

³¹² Necmettin Erbakan, *Davam*, MGV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2014, s. 197-212.

³¹³ Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, 556-557.

³¹⁴ Ebubekir Sıddık Uğuz, *Milli Görüş Gençliğinin Siyasal Toplumsallaşma Süreci*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s.32-35.

³¹⁵ Binnaz Toprak, “Dinci Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 250- 251.

Artık ötekinin sesini dile getiren Milli Görüş Hareketi vardı. MSP, 1973 seçimlerini bir tür Müslüman sayımı havasına bürüdü. Popülist söyleminde cemaat ve tarikatlarla bağlılığını gizleme gereği duymadı. Zaten MSP, hareketini meşru olmayan ve gizlenmesi gereken bir hareket olarak görmüyordu. Programında milleti maddi ve manevi alanda kalkındırarak selamete ulaştırmayı amaçladığını ilan etmesi de buradan ileri geliyordu. Öte yandan MSP ağır sanayi ve bağımsızlığı popülist söyleminin ayrılmaz şiarı haline getirdi. MSP hem sanayileşmenin toplumda yarattığı sorunları din temelli dayanışma ile aşmanın hem de kırdan kente gelen yeni kentli nüfusa yeni bir kimlik vermenin uğraşı içerisinde oldu. Bu anlamda Mili Görüş halkın sisteme olan tepkisinin bir dışa vurumu olarak kitleleri şehirleştirme ve modernleştirmeyi amaçladı. Ancak bunu yaparken yalnızca dini temelli bir söylem geliştirmede yeri geldiğinde anti- kapitalist, anti- Kemalist oldu. Hatta Atatürk'ün yaşasaydı Milli Görüşçü olacağını, AB'ye girmenin hedefleri arasında yer aldığını söylemine eklemleyecek kadar esnek bir popülizm yarattı.³¹⁶ Milli Görüş'ün bu popülizmi 1970 sonrası partiyi hem sol hem de sağ partiler ile koalisyon kurabilecek konuma getirdi. Bu durum üzerinde partinin düzen karşısında üçüncü bir yol olarak kendisini konumlandırmasının etkisi olsa da partinin ideolojisini iktidara taşıma amacının baskınlığının da etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Milliyetçi Cephe'nin Atatürk milliyetçiliğinin savunusunu yapan CGP ise AP ve MSP'den farklı bir milliyetçilik söylemi ile 1973 seçimlerine girmiştir. Bu anlamda 1960'ların sağ ve sol cereyanlarını karşı karşıya getiren atmosferinde CHP içerisinde başlayan hizip mücadelesinin kısa süre içerisinde geçirdiği dönüşümün bir ifadesi olarak milliyetçi-muhafazakârlığa eklemlenen CGP, Kemalizmin sağ yorumunu siyasal yaşama taşımıştır. Bu aynı zamanda cumhuriyetçi-muhafazakârlığın kurumsallaşmasının önünü açmıştır. Turhan Feyzioğlu liderliğinde CGP sağ partilerin komünizm karşıtlığına dayanan beka söylemini ileri bir boyuta taşıdı. Bu anlamda MSP ve MHP'nin mevcut düzene karşı kendilerinin getireceği yeni bir düzen söylemine karşılık CGP, komünizm karşıtlığını sürdürdü fakat rejim değişikliğine karşı çıkarak mevcut düzenin onarılmasını savundu.³¹⁷ Bu partinin GP ile başlayan cumhuriyetçi muhafazakâr çizgisini milliyetçi- muhafazakâr kesimlerle

³¹⁶ Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhafazakâr ve Modernist Gelenek", s. 591-596.

³¹⁷ Tanıl Bora ve Yüksel Taşkın, "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C.2, Ahmet İnsel (Ed.), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 534-535.

ideolojik olarak yakınlaştırdı.³¹⁸ Parti dönüşümünü tamamladığı yıl girdiği 1973 seçimlerinde CHP içerisindeki milliyetçileri kendi partisinde toplamayı başarmıştı. “Huzur, Hürriyet, Güven, Refah” parolası ile seçimlere giden parti, seçimlerde Atatürk milliyetçiliğini toplumsal birliğin dayanağı ve kalkınmanın ilhamı olarak görmüştür. Seçim beyannamesinde partinin sosyalist maceraya ve sınıf çatışmasına karşı olduğu; karma ekonomi ve serbest teşebbüse saygılı olunduğu ifade edilmiştir. Kendisini yapıcı olarak gören parti her türlü adaletsizlik ve yoksullukla mücadele edeceğini, komünizmle mücadelede kararlılığını sürdüreceğini ifade etmiştir.³¹⁹

CGP, milliyetçi- muhafazakârlığın örgütlendiği bir dönemde Atatürkçü milliyetçilik söylemi ile milliyetçi- muhafazakârlığa baskın gelmeyi amaçladı. Ancak bu amaç baskın güç olarak Milliyetçi Cephe’yi ortaya çıkarınca parti Atatürkçülüğü milliyetçi- muhafazakâr örgütlenişin içerisine taşıdı. CGP diğer Milliyetçi Cephe partileri gibi anti- komünizmi söyleminin ayrılmaz bir unsuru haline getirse de mücadelenin paramiliter şekilde yürütülmesine karşı çıktı. Öte yandan Atatürkçülüğün sağ yorumunu siyasal alana taşıyan CGP’nin Milliyetçi Cephe içerisinde yer alması Atatürkçü, cumhuriyetçi- seçkinlerin bir kısmını rejimin muhafazası gereği de olsa sağda konumlanmasını sağlamıştır.³²⁰

Milliyetçi Cephe’nin aşırı milliyetçi paradigmasını taşıyan partisi ise MHP’dir. CKMP’nin 1965’ten sonra anti-komünizm karşıtı söyleminin referansını ifade eden milliyetçilik Türkeş liderliğinde doktriner bir kimlik kazanmıştı. Bu anlamda CKMP’den MHP’ye geçiş partinin doktriner kimliğinin kurumsallaştığı bir eşik olmuştur. Bu eşik Türkeş liderliğinde değiştirilmek istenen düzende ifadesini bulmuştur. Bu anlamda değiştirilmek istenen düzenin savunusu milliyetçilik nosyonunun aşırı fakat doktriner bir kimlik kazanması ile sonuçlanmıştır. Öte yandan partiyi milliyetçi- muhafazakâr popülizme ekleme uğraşına iten toplumsal ve siyasi olguları 1960’ların şartlarında aramak doğru olacaktır. Bir kere 1960’lı yılların yeni kentli nüfusunun muhafazakâr duygularının karşısında günden güne artan sol hareketler 1950’lerde olduğu gibi cumhuriyetçi- seçkinlere karşı halkın temsilcilerinin yanında yer alma popülizminden uzaktı. Çünkü sağın tüm dinamikleri sola karşı bir refleks taşıyordu. Ancak bu refleks sol eylemlerin karşısında yer alacak

³¹⁸ Yüksel Taşkın, “Turhan Feyzioğlu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, Ahmet İnsel (Ed.), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s.537.

³¹⁹ *Huzur Güven Refah İçin CGP 1973 Seçim Beyannamesi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s. 1-3.

³²⁰ Bora ve Taşkın, “Sağ Kemalizm”, s. 537.

örgütlü bir hareketten de uzaktı. Dolayısıyla 1960'lar CKMP- MHP'nin fikri ve siyasi temellerini bu boşluğu dolduracak şekilde biçimlendirmeye itmiştir. Bu anlamda MHP'ye doktriner kimliğini veren “Dokuz Işık” toplumu bütün olarak gören anlayışı ile siyasal ve kamusal alanı birbirine yakınlaştırarak kitlelere ideolojisini taşıma çabası içerisinde olmuştur. Bu çabanın ifadesinin bulunduğu kitle ise yeni kentli nüfusun ortaya çıkmayı bekleyen duygularıydı. MHP bu duyguları yakından tanıyordu. CKMP'den MHP'ye geçişte amblemine üç hilali eklemleyerek İslam etkisini partisine taşıdı. Böylelikle İslam paradigması partinin bileşenleri arasına girdi.³²¹ Parti için artık tabanını genişletme vakti gelmişti. Nitekim parti hem yeni kentli nüfusun ortaya çıkmayı bekleyen duygularını örgütleme hem de milliyetçi- muhafazakâr popülizm ile İslamcı kesimi partisine eklemleme çabasına girmiştir. Bu ikinci uğraş 1970'lerde MHP ve MSP arasında kıyasıya bir popülizm mücadelesini başlatacaktır. Artık MHP için İslam ve Türklük birbirinden ayrı düşünülemez bir hayat sahasıdır. Bu saha aynı zamanda Dokuz Işık Doktrini'ne gerekçesini veren bir ifadeyi barındırmaktadır. Çünkü dokuz ışığı ortaya çıkaran motto Müslüman Türk milletinin gerçeklerinden uzak taklitten öteye geçemeyen yabancı ideolojilerin Türk milletinin ihtiyaçlarını karşılamadaki çaresizliğidir.³²² Bu çaresizlik ancak milli bir görüş olarak sistematize edilen Dokuz Işık Doktrini ile giderilebilirdi. Türkeş liderliğindeki MHP 1970'lerde “Müslüman Türk Milleti” söylemi ile kitlelere ideolojisini taşıma uğraşında oldu. Bu partiyi hem düzen değişikliği radikalizmine hem de düzenin muhafazasını aynı anda sürdürme ikilemine itti. Parti, Milliyetçi Cephe Hükümeti ile birlikte anti- komünizm söylemini sürdürse de 1975 sonrası dönemde düzeni koruyan bir kimliğe büründü. Milliyetçi Cephe içerisinde ideolojisini uygulama alanı bulması parti için egemen sınıflar ve devlet elitleri nezdinde kabul görme fırsatını sundu. Ancak 1970'lerin sonuna yaklaşırken partinin kutuplaşmayı arttıran şiddet hâkim siyaseti bu fırsattan olmasına yol açtı. MHP artık devletin gözünde rejimi tehdit eden bir partiydi.³²³

Öte yandan CKMP- MHP, sağ cereyanlara dayanak oluşturan; milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık sacayağının milliyetçilik odaklı başarılı bir bileşimini ortaya çıkarmıştır. Sağın liberalizm, batıcılık, sosyal adalet gibi söylemlerini kendi popülist söylemi içerisine eklemlemiş ve bunlara militan- politik bir vasıf yükleyerek

³²¹ Kemal Can, “Ülkücü Hareketin İdeolojisi”, s. 674.

³²² Alparslan Türkeş, *Milli Doktrin 9 Işık*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2017, s. 21- 25.

³²³ Tanıl Bora, “Alparslan Türkeş”, s. 691.

kendi çekim gücüne; sert, ülkücü, militan bir algı katabilmiştir. Bu da kendi tabanının mağduriyet duygularını harekete geçirmenin işlevini görmüştür. 1973 seçimlerine bu mağduriyeti popülist söyleminde yoğuran parti tıpkı MSP'nin siyasetten dışlanan İslamcı kesimlerin sesi olması gibi yeni kentli milliyetçi-muhafazakâr kesimin örnek alabileceği bir popülarite kazanmıştır. Zaten bu popülarite de partiyi hükümet ortağı olarak ideolojisini iktidara taşıma alanını açan Milliyetçi Cephe'ye eklemlemiştir.³²⁴

Siyasal yaşamda Milliyetçi Cephe Hükümeti, milliyetçi- muhafazakârlığı sola karşı örgütlenişte olmazsa olmaz olarak gören sağ partilerin, sağ paradigmanın tüm dinamiklerini muhtevasında barındıran ideolojik birlikteliğini ifade etmektedir. Sola karşı olmanın milliyetçi olmanın ilk şartı olarak görüldüğü bir dönemde sağ popülizmin anti- komünizm ile savaşı bir tür sağ- sol kutuplaşmasının gerekliliği üzerine kurulmuştur. Milliyetçi Cephe partileri anti- komünizm söylemini cephenin temeli olarak gösterme uğraşında olmuş ancak cephenin düşünsel temelden yoksun oluşu hükümetin kuruluşuna gidilen süreçte partiler arası rekabette kendisini göstermiştir. Milliyetçi Cephe ise bu durumu milliyetçi- muhafazakârlık şiarı ile aşmaya çalışacaktır.

3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam

12 Mart Muhtırası'nın yaşandığı 1971'den Ekim 1973 seçimlerine kadar geçen süreçte partiler üstü hükümetler ile hükümet bunalımının aşılmaya çalışıldığına önceki bölümlerde değinmiştik. Dönemin son partiler üstü hükümeti Naim Talu Başbakanlığında AP ve CGP'nin katılımı ile kurulmuştu. Bu hükümet ile gidilen seçimlerde hiçbir parti tek başına hükümeti kurabilecek çoğunluğu elde edememiş ve koalisyon arayışları başlamıştı. Bu arayış CHP- MSP koalisyonunun kurulması ile sonuçlanmış ancak hükümet kısa bir süre sonra dağılmıştı. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk hükümeti kurma görevini kontenjan senatörü Sadi Irmak'a vermiş, Irmak'da tarafsız isimlerden oluşan hükümeti kurmuş ancak güvenoyu alamamıştır. Öte yandan Ecevit'in CHP öncülüğünde kurulacak bir hükümet ile erken seçime gideceği düşüncesi diğer partileri CHP ile koalisyona girmekten alıkoymuştur. Hükümet krizinin şiddetlendiği bir dönemde CGP lideri Turhan Feyzioğlu tarafından çeşitli platformlarda dile getirilen Milliyetçi Cephe önerisi başta AP lideri Demirel ve MSP lideri Erbakan tarafından sıcak

³²⁴ Can, "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", s. 663-664.

karşılanmamıştır. Seçimlerin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen halen güvenoyu alamamış bir hükümetin görevde olması Cumhurbaşkanı Korutürk'ün milli bir koalisyon hükümeti ile seçimlere gidilmesi çağrısını yapması ile sonuçlandı. Ancak bu çağrı partilerde bir karşılık bulamadı.

3 Aralık 1974'te Cumhurbaşkanı Korutürk meclis desteğini alabilecek bir hükümetin kurulması için Milli Birlik Grubu (MBG) ve Cumhuriyet Senatosundaki grup üyeleri ile Sadi Irmak ise parti liderleri ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin ardından Erbakan kurulacak bir sağ koalisyona destek vereceklerini açıklamıştır. AP'nin sağ koalisyon içerisinde yer almasının kendisini parçalayacağını düşünen Dp bu girişime olumlu bir karşılık vermemiştir.³²⁵ Bu süreçte başta CHP olmak üzere AP ve diğer sağ partilerin beklentileri olası bir koalisyonu tıkayan durum yaratıyordu. CHP'nin kurulacak bir hükümet ile erken seçime gitme isteğine karşılık Demirel CHP'nin iktidara gelmesine engel olmak için sağ partilere koalisyon çağrısını yineliyordu. Demirel bu çağrı ile aynı zamanda sonraki seçimlerde oy oranını arttırma amacı güdüyordu. Öte yandan sağın diğer partileri - CGP, MSP, Dp, MHP- olası bir erken seçimde oylarının erime ihtimaline karşı AP ile oluşturacakları bir koalisyonda siyasal yaşamda parçalanma tehlikesine girebilirdi. Bu durumun farkında olan AP'nin sağ koalisyon ısrarı ise en çok Dp'yi tedirgin ediyordu. Dp'nin sağ partilerle bir koalisyona gitme konusunda isteksizliğinin arkasında yatan neden de buydu.³²⁶

Demirel, sağ koalisyon ısrarını 6 Aralık'ta yineleyerek CHP dışındaki sağ partilere koalisyon kurma çağrısında bulundu. Ertesi gün ise koalisyon teklifini içeren mektup partilere iletili.³²⁷ Demirel'in bu girişimi CGP kanadında olumsuz karşılanırken diğer partiler tarafından olumlu bulundu. Dp ise AP'ye karşı direncini korumaya çalıştı ve sağ koalisyonda yer alma teklifini meclis grubuna taşıdı. Parti grubunda yapılan oylamada; liderlerin yer almadığı bir hükümete girilebileceği ve bu hükümet ile seçimlere gidilebileceği önerilerek Demirel'in koalisyon teklifi reddedildi.³²⁸ Dp kanadı CHP ortağı olarak kurulacak bir koalisyon ile erken seçime gidilmesini istiyordu. AP ise Milliyetçi Cephe oluşumunda ısrarcıydı. AP'nin bu ısrarı 14 Aralık'ta MSP, CGP ve MHP'nin birlikte hareket etme kararı alması ile

³²⁵ *Milliyet*, "Korutürk Yeniden Temaslara Başladı", 4 Aralık 1974, s. 1. ; *Cumhuriyet*, "AP'nin Sağ Koalisyon Çağrısını DP Olumlu Bulmadı", 4 Aralık 1974, s. 1.

³²⁶ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 342.

³²⁷ *Cumhuriyet*, "Demirel Sağ Partilere Ortaklık Çağrısını Mektupla Bildirdi", 7 Aralık 1974, s. 1.

³²⁸ *Milliyet*, "DP, Demirel'i Reddetti, Erken Seçim İstedi", 13 Aralık 1974, s. 1.

sonuçlandı.³²⁹ Ancak bu birliktelik olası bir Milliyetçi Cephe koalisyonunun kurulması için gereken çoğunluğa ulaşamıyordu. Olası koalisyonun en güçlü adayı Milliyetçi Cephe'ydi ancak CHP kendisinin içinde bulunduğu bir koalisyon ile seçimlere gidilmesi için CHP- Dp koalisyon teklifini öne sürdü. Ecevit- Bozbeyli görüşmeleri sürse de CGP'nin bu koalisyonu kabul etmeyeceği açıktı. Ecevit ise kendi partisinin iktidarda olmadığı bir hükümet ile erken seçime gidilmesini istemediğinden erken seçim şartı ile Bozbeyli yönetiminde kurulacak tarafsız teknokratlardan oluşacak Dp hükümetine destek olacağını açıkladı.³³⁰ Bu teklif CGP kanadında beklenen karşılığı bulmadı. Bunun üzerine CHP ve CGP 1973 seçimlerinden önce kurulan Naim Talu hükümetine benzer bir hükümetin kurulması önerisinde bulundular ancak bu öneri Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından kabul görmedi. Koalisyon krizi devam ederken 1 Mart'ta Cumhurbaşkanı Korutürk milli bir koalisyon ile erken seçime gidilmesi çağrısını yineledi ve Sadi Irmak'ı yeniden hükümeti kurmakla görevlendirdi.³³¹ Ancak Irmak, liderlerle gerçekleştirdiği görüşmelerden bir sonuç alamayınca görevi iade etti.

Cumhurbaşkanı 19 Mart'ta hükümeti kurma görevini Ecevit'e vermiş ancak Ecevit teklifi reddetmiştir. Cumhurbaşkanı bu defa hükümeti kurma görevini Demirel'e verdi.³³² Demirel'in Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni kurabilmesi için Dp'nin desteğine ihtiyacı vardı. Ancak Dp böyle bir koalisyona destek vermeye yanaşmıyordu. Bu durum Dp'den istifa eden 9 milletvekilinin hükümeti destekleyeceklerini açıklamaları ile aşıldı ve Milliyetçi Cephe Koalisyonu güvenoyu için gerekli olan 228 oya ulaşmış oldu.³³³ 31 Mart'ta Milliyetçi Cephe Koalisyonu ilan edildi.³³⁴ Hükümette AP'den 15, MSP'den 8, CGP'den 4 ve MHP'den 2 bakan yer aldı. MHP'nin Millet Meclisi'nde 3 milletvekili bulunmasına karşın hükümette 2 bakanlık elde etmesi dikkat çekicidir. Bu anlamda MHP, 1970 öncesi giriştiği dönüşümünün ideolojik uygulama alanına kavuşmuş oldu.³³⁵ Demirel Başbakanlığında kurulan hükümette Erbakan, Feyzioğlu ve Türkeş Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev alırken Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı

³²⁹ *Cumhuriyet*, “DP Dışındaki 4 Sağcı Parti Güç Birliği Kurdu”, 14 Aralık 1974, s. 1.

³³⁰ *Milliyet*, “Ecevit: ‘Erken Seçim Şartıyla Her Türlü Kolaylığı Sağlarız’”, 18 Mart 1975, s. 1.

³³¹ *Cumhuriyet*, “‘Cumhurbaşkanı: Çare Milli Koalisyon ve Erken Seçimdir’”, 2 Mart 1975, s. 1.

³³² *Milliyet*, “Görev Demirel’de”, 20 Mart 1975, s. 1.

³³³ *Cumhuriyet*, “Dokuz Milletvekili DP’den İstifa Etti”, 29 Mart 1975, s. 1.

³³⁴ *Milliyet*, “Yeni Bakanlar Kurulu Belli Oldu”, 1 Nisan 1975, s. 1.

³³⁵ Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950- 1995)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 44.

“Köyişleri Bakanlığı” olarak değiştirilmiştir.³³⁶ Milliyetçi Cephe Hükümeti siyasal yaşamda en uzun süren hükümet krizi sonucunda kurulmuştu (213 gün) fakat koalisyon hassas dengeler üzerine oturmuştu. Bunun ilk göstergesi Milliyetçi Cephe’yi destekleyeceklerini açıklayan 4 bağımsız vekilin yaptığı açıklama ile oldu. Bağımsızlar hükümet programının Atatürk ilkelerine ters düşmesi halinde destek vermeyeceklerini açıkladı.³³⁷ Öte yandan Milliyetçi Cephe’yi ortaya çıkaran sürece baktığımızda küçük partilerin koalisyon üzerindeki etkin gücünü görürüz. Bu güç partilerin aldıkları oy oranında değil AP’nin CHP’yi iktidardan uzak tutarak erken seçimlere gidilmesini önleme siyasetine destek vermelerinin karşılığı olarak ortaya çıkmıştır. MSP’nin Adalet Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı gibi kabinenin öne çıkan bakanlıklarını elde etmesi AP’nin CHP’siz bir hükümetin kurulması için yaptığı fedakârlığın bir göstergesidir.³³⁸

Koalisyon protokolünde partileri koalisyon kurmaya iten neden olarak; ülkenin içinde bulunduğu ve giderek ağırlaşan iç ve dış şartlar görülmüştür. Protokolde partileri bir araya getiren ilhamın Türk milliyetçiliği olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: *“Türk Milletinin bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında toplayan; aziz ve büyük milletimizin, dünya milletler camiasının şerefli bir üyesi olarak, milli birlik ruhu içinde daima yüceltilmesini amaç bilen Türk milliyetçiliği ilham kaynağımızdır.”* Hükümetin milli ve manevi değerlere saygılı olduğu ve Atatürk’ün kurduğu cumhuriyeti anayasanın temel ilkeleri ile ayakta tutup güçlendirileceği ifade edilmiştir. Protokolde hükümetin *“milliyetçi; hızlı kalkınmayı, sosyal adalet ve sosyal güvenliği sağlayıcı; iç barış, huzur ve güveni kısa zamanda tesis etmeyi hedef bilen ve milli savunma gücümüzü hızla geliştirmeye kararlı bir politikayı”* esas alacağı ifade edilmiştir. Protokolde sosyal adalet ve sosyal güvenlik konusunda çalışmalar yapılacağı ise şu şekilde ifade edilmiştir.³³⁹

Bu alanda Türk Cemiyetini ileriye götüren önemli değişiklikler, gerçek hamleler yapılacaktır. Genel Sağlık Sigortası konusu önemle ele alınacak, köylü yurttaşlarımızın afetlere karşı korunması için Tarım Sigortası geliştirilip yaygınlaştırılacak; emekli işçilerin durumu süratle düzeltilecek; muhtaç duruma düşen yaşlı yurttaşların, kimsesiz

³³⁶ Dağlı ve Aktürk, *Hükümetler ve Programları 1960- 1980*, C. 2, s. 319.

³³⁷ *Milliyet*, “4 Bağımsız: ‘Program Atatürk İlkelerine Aykırı İse Güvenoyu Vermeyiz’”, 1 Nisan 1975, s. 1.

³³⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 227.

³³⁹ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. II, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s. 980- 981.

çocukların, sakatların ıstıraplarını dindirecek tedbirler alınacak, dar gelirli aile çocuklarının yetişme imkânlarını arttıracak şekilde burs ve yatılılık imkânları geliştirilecektir.

Öte yandan protokolde mesleki ve teknik eğitime önem verileceği, eğitim kurumlarının yurt geneline dengeli olarak dağıtılacağı, ilk ve orta düzey okullarda okutulan “Ahlak Dersleri”nin; İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam-Hatip mezunlarının okutacağı ifade edilmiştir. Ayrıca milli bir kültür politikasının esas alınacağı, güçlü bir milli kültür hareketi ile ülkenin içeriden ve dışarıdan gelebilecek zararlı etkilerden korunacağı belirtilmiştir. Protokolde başta komünizm olmak üzere milli bütünlüğü tehdit eden her türlü kanunsuz eylemlerle mücadele edileceği, TRT’nin tarafsızlığının sağlanacağı, seçmen yaşının 18’e indirilmesine taraf olunduğu, enerji ve boru hattı projelerinin üzerinde durulacağı, enerji kısıtlamalarını önceliyici tedbirler alınacağı, tarımsal üretimin arttırılacağı gübre fiyatları üzerinde durulacağı, tarım ve hayvancılıkta geri kalmış bölgelerde özel projeler uygulanacağı ifadelerine yer verilmiştir. Öte yandan teşebbüs hürriyeti ve mülkiyet hakkına saygılı bir ekonomik sistem ile ekonomik kalkınmanın sağlanacağı, kamu harcamalarında israfın önleneyeceği, ekonomik durgunluğu azaltacak dinamik bir para ve fiyat politikası izleneceği, hayat pahalılığı ile mücadele edileceği, dış ticarete çok yönlü olarak; ekonomik, ticari dengenin temel alınacağı bilhassa Ortadoğu, Asya ve Afrika ülkeleri ile karşılıklı ticari ilişkilere önem verileceği protokolde belirtilmiştir. Protokolde ayrıca Kıbrıs’ın mevcut durumunun muhafazası için her türlü girişimde bulunulacağı, ABD ile yakın ilişkilerin devam edeceği ve AET ile ekonomik işbirliğinin milli menfaatlere uygun olduğu ifade edilmiştir.³⁴⁰ Sözü edilen protokolün genişletilmiş şekli olan Hükümet Programı 6 Nisan 1975’te Başbakan Demirel tarafından mecliste okunmuş ve hükümet 12 Nisan’da güvenoyu alarak kurulmuştur.³⁴¹

4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür

Milliyetçi Cephe’yi oluşturan partilerin ideolojik, düşünsel temelleri göz önüne alındığında partilerin devlet aygıtına milliyetçi- muhafazakâr paradigmayı taşıma uğraşı kendisini toplumsal yaşamın üç sacayağında –bürokrasi, eğitim ve kültür- gösterir. Koalisyonun milliyetçi- muhafazakârlığın çeşitli reflekslerini taşıyan yapısı iktidar olmanın meşru zemininde partileri ilk olarak bürokraside bir kadrolaşma

³⁴⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. II, s. 982-992.

³⁴¹ *Tercüman*, “Hükümet Güven Oyu Aldı”, 13 Nisan 1975, s. 1.

yarışının içerisine sokmuştur. Kadrolaşma kendisini üst düzey kadrolardaki atamalarda gösterse de devlet kurumlarının en alt düzey memurluğuna kadar uzanan bir süreci başlatmıştır. Bu süreç Milliyetçi Cephe lideri Demirel'in TRT'yi dönüştürerek tüm medya üzerinde etkin duruma gelme çabasını getirmiştir. Ancak TRT Genel Müdürü İsmail Cem (İpekçi) bu dönüşüme uygun bir isim olarak görülüyor hatta iktidar ideolojisi ile ters bir gelenekten geliyordu.³⁴² 3 Mayıs 1975 tarihli bakanlar kurulu toplantısında bu ters düşme resmi bir nitelik kazandı. TRT Genel Müdürü Cem “milli güvenliğe aykırı tutumu” gerekçesi ile görevden alındı. Bu görevden alma Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin gündeminden düşmeyecek bir süreci de beraberinde getirdi. Bir kere Cumhurbaşkanı Korutürk, Cem'i görevden alan kararnameyi başta onaylamayı reddetmiş Demirel'in araya girmesi ile kararnameyi onaylamıştır. Bunun üzerine Cem, Danıştay'a kararnamenin iptali için dava açtı. Danıştay 30 Mayıs'ta dava sonuçlanana kadar yürütmeyi durdurma kararı vermesine rağmen hükümet karara uymayacağını açıkladı. Bu arada Cem'in yerine TRT Genel Müdürlüğüne atanan Nevzat Yalçıntaş hükümetin gayri resmi baskısı altında olduğunu gerekçe göstererek istifa etti. TRT Genel Müdürlüğü'ne vekâleten Şaban Karataş getirilmiş ancak sorun çözülememiştir. Bu sefer de Karataş'ın atamasına ilişkin kararname muhalefetin Anayasa Mahkemesi ve Danıştay kararlarına aykırı olduğu telkinleri ile cumhurbaşkanından döndü. Nihayet 1976 yılının Ocak ayında cumhurbaşkanı, Karataş'ın atama kararnamesini onayladı. 13 Şubat'ta Danıştay Karataş'ın TRT Genel Müdürlüğü'ne atanmasına ilişkin bakanlar kurulu kararını iptal etti ve yürütmenin durdurulması kararını verdi. Ancak Cem, Danıştay'ın bu kararına rağmen görevine dönemedi.³⁴³ Milliyetçi Cephe'nin bürokraside görevden almaları yalnızca TRT ile sınırlı değildi. Hükümetin ilk 10 günlük iktidarında 8 üst düzey yönetici görevinden alınmış 4 kamu görevlisi de istifa etmiştir.³⁴⁴

Milliyetçi Cephe'nin milliyetçi- muhafazakâr partilerinin bürokrasi üzerindeki ideolojik etkisi bilhassa MSP ve MHP' de derinden kendisini göstermiştir. Bu

³⁴² Milliyetçi Cephe'nin İsmail Cem'in TRT Genel Müdürü olarak görev yapmasına karşı çıkması daha Milliyetçi Cephe teşkil edilmeden kendisini göstermişti. 29 Ocak'ta Milliyetçi Cephe partileri yayınladıkları ortak bir bildiri ile Cem'in “milli güvenlik ve kamu düzeni” gerekçe gösterilerek görevden alınmasını Başbakan Sadi Irmak'dan istemişlerdi. İsmail Cem, *TRT'de 500 Gün*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 255-256.

³⁴³ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 3 (1961-1980), Yapı Kredi Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2003, s. 365.

³⁴⁴ *Milliyet*, “10 Günde 8 Yönetici Görevden Alındı”, 24 Nisan 1975, s. 1.

anlamda MSP, bürokraside istekleri doğrultusunda atamaların gerçekleşmemesi durumunda hükümetin işlerliğini yitireceğini biliyordu bu da MSP’li bakanlara atamalar konusunda özerk bir nitelik kazandırdı. MSP’nin bürokrasideki atamalara ilişkin ideolojisini yansıtan talepleri hükümeti aşan bir görüntü çiziyordu. Bunlar arasında müftülerin vali yapılması, Müslüman ülkelere atanacak elçilerin muhafazakâr kişilerden seçilmesi, imam hatip mezunlarına polis ve subay olma hakkının verilmesi gibi talepler yer alıyordu. Öte yandan Milliyetçi Cephe partilerinin hükümet programının dışına çıkması koalisyon içerisinde anlaşmazlıkları da beraberinde getiriyordu. MSP ve AP arasında vali ve elçi atamalarına ilişkin görüş farklılığını meclis başkanlığı için seçilecek aday konusu takip etti. Yine MSP’nin Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin ilan edilmesi ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)’nün Ankara’da şubesinin açılmasına ilişkin talepleri AP’de karşılık bulmadı. MSP politik duruşunda kararlıydı Milliyetçi Cephe ise partiyi hizmetten alıkoyuyordu. Nihayet MSP koalisyona devam edebilmesi için 11 şarttan oluşan bir bildiri yayınladı. Bildiride milli eğitim müfredatında milli kültüre uymayan kısımların değiştirilmesi, Devlet Sanayi ve Yatırım Bankası’nın kurulması, Sanayi Bakanlığı, Sümerbank, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE), Türkiye Demir Çelik İşletmeleri, Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları A.Ş (SEKA) için istenilen kadroların tesis edilmesi, Basın Yayın Genel Müdürlüğü’nün Başbakanlığa bağlanması ve MSP’ye ait olan devlet bakanlığına devredilmesi gibi istekler Başbakan Demirel tarafından koalisyon protokolünde mevcut konular olduğu ileri sürülerek kabul edilmiştir.³⁴⁵ İsteklerin kabul edilmesinin ardından MSP Milli Görüş Hareketi’nin gereği olan maddi ve manevi kalkınma alanındaki çalışmalarına yoğunlaşmıştır.³⁴⁶

Bürokraside kadrolaşma çabası MHP’de de sürmüştür. Sola karşı girişilen mücadele MHP’ye kamu kuruluşlarına ülküsünü taşıyacak kadroları yerleştirme fırsatı sunmuştur. Bu aynı zamanda partiye ihtiyaç duyduğu maddi kaynağı da beraberinde getirmiştir. Kendi partisinde olmamasına rağmen Milli Eğitim Bakanlığı üzerindeki etkisi milliyetçi paradigmayı müfredata taşımış ve Türk İslam Sentezi ile

³⁴⁵ Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 197-199.

³⁴⁶ Okullara din derslerinin getirilmesi, karayolu ile hacca gitmenin serbest bırakılması, müstehcen neşriyatla mücadele edilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nda görev yapan memurların Milli Eğitim Bakanlığı’nda görev alabilmelerinin önünün açılması gibi icraatlar MSP’nin manevi kalkınma söyleminin bir uzantısı olarak hayata geçmiştir. Maddi kalkınma alanını ise MSP’nin ağır sanayi hamlesi olarak popülist söylemine eklemlediği ve cumhuriyet tarihinin en büyük kalkınma hamlesi olarak tanıttığı 300 büyük sanayi tesisinin temelinin (1976) atılması oluşturur. Bkz: *1976 Sanayide Milli Hamle 300 Dev Tesis Ağır Sanayi*, MSP Neşriyatı, 1976, s. 4-5.

eğitimin dönüştürölme çabası ders kitaplarına “milli” sıfatını vazgeçilmez bir unsur olarak eklememiş; milli tarih, milli çağ, milli edebiyat olarak ifade bulmuştur. Kahraman’a göre bu dönemde eğitim kurumlarında 19. yüzyılda ortaya çıkan etnik temele dayanan romantik- milliyetçi tarihçilik anlayışını görmek mümkündür.³⁴⁷ Öte yandan MHP’nin kadrolaşma çabası Devlet İstatistik Enstitüsü, Toprak Reformu Müsteşarlığı, Tarih, Aliaga, Seydişehir İşletmelerinde yoğunlaşmıştır. Bu kurumlarda ölkücü kadroların görev alması partiye maddi kaynak sağlamasının yanında kitleleri partiye çekmenin de cazibesi haline getirmiştir. Artık anti- komünizmin karşısında kendi kaynağını üretebilen güçlü bir MHP vardı.³⁴⁸ MHP’nin bakanlık ve üst düzey kuruluşlar üzerindeki kadrolaşmasını polis ve güvenlik güçleri üzerindeki kadrolaşma çabası izledi. Sola karşı mücadelenin eylemsel zemini ölkücü kadrolar ile gayet doğal olarak sürdürülebilirdi. MSP’nin dindar kadrolarına karşı MHP’nin milliyetçi kadroları devlet kurumlarında yeterli kadro ile karşılık bulamıyordu. Bunun için yeni kadroların kurulması gerekliydi. Kadrolaşma arttıkça sürekli değişen vali ve kamu kuruluşlarındaki müdürler tarafsız devlet aygıtını tehdit eden bir nitelik kazandı. Bu da bürokrasiyi siyasal alanın içine taşıdı.³⁴⁹ Bu anlamda Milliyetçi Cephe bir buçuk yıllık iktidar süresince mevcut kadrolara ek olarak 79,085 yeni kadro teşkil etti. Milliyetçi Cephe Hükümeti’nin kadrolaşma sürecine ilişkin yapılan bir araştırmada AP’nin seçimlerde elde ettiğı %53.3 oy oranına karşılık % 51.2, MSP’nin 26.7 oy oranına karşılık % 25.7, CGP’nin %13 oy oranına karşılık %14.1 ve MHP’nin %6.7 oy oranına karşılık % 1.7 oranında kadro elde ettiğı ve kadrolaşmanın %7.3’nü üniversitelerin oluşturduğu önceki hükümet döneminden kalan 69.773 boş kadroyu da Milliyetçi Cephe Hükümeti tarafından gerçekleştirilen atamalar ile doldurulduğu ifade edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre hükümetin teşkil ettiğı ek kadroların 40.460’ı AP’ye bağıli bakanlık ve kamu kurum ve kuruluşlarında kullanılırken MSP’ye bağıli kurum ve kuruluşlarda 20.337 kadro kullanılmıştır. CGP ek kadroların 11.173’ünü kullanırken MHP’ye bağıli kurum ve kuruluşlarda 1300 kadro kullanılmıştır. Kadrolaşmanın yoğun olarak gerçekleştiğı

³⁴⁷ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Sağ ve AKP*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007. s. 91-92.

³⁴⁸ Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, s. 228-229.

³⁴⁹ Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, “Sonuç”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 391.

Milli Eğitim Bakanlığı'nı (15.710) ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı (6.249) ile Maliye Bakanlığı (6.249) izlemiştir.³⁵⁰

Milliyetçi Cephe'nin bürokrasinin her kademesine ideolojisini taşıma çabası üst düzey bürokraside ciddi tahribatlara yol açmıştı. Bu emniyet ve mülki idare teşkilatlarında içinden çıkılmaz bir ortam yaratıyordu. Milliyetçi Cephe rakip olarak gördüğü ve kendisini "halkın polisi" olarak gören Türkiye Polis Derneği (POL-DER)'ne karşı "devletin polisi" şiarı ile Polis Birliği (POL-BİR)'ni kurdu. Bürokrasinin siyasallaşması bununla sınırlı kalmadı. Milliyetçi Cephe tarafından atanan valiler devletin temsilcisi olarak görev yapmaktan çok siyasi liderlerin valileri görünümü kazandılar. Bu da bürokrasiyi devletten çok parti ve lidere hizmet etme noktasına getiren ayrı bir sorun ortaya çıkardı. Tarafsız bürokrasi yerini yanlı bürokrasiye terk etti.³⁵¹

Milliyetçi Cephe'nin bürokraside kadrolaşma çabası kendisini eğitim kurumlarında da göstermiştir. Dönem içerisindeki siyasi kutuplaşmanın kamu kurumlarına sıçraması ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın cephenin ideolojik uygulama merkezi haline gelmesi eğitim öğretim faaliyetlerini de etkilemiştir. Öte yandan Milliyetçi Cephe programına baktığımızda eğitim ve kültüre yönelik vaatlerin bir aradalığını görürüz. Bu bir aradalık milli eğitimde, toplumun tümünü kapsayacak şekilde programda yer almıştır. Bu anlamda programda milli eğitimin temel amacı şu şekilde saptanmıştır:³⁵²

Milli eğitimde temel amacımız; milletimizin bütün fertlerini, Türk milletinin millî, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; Atatürk inkılaplarına ve Türk milliyetçiliğine bağlı; insan haklarına ve millî, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş; büyük ve şanlı tarihimize iftihar eden, milletimizin geleceğine güvenle bakan, her türlü taklitçilikten uzak, millî şahsiyetini müdrik, ilim, teknik ve medeniyet yarışında insanlığa örnek olmayı hedef alan vatandaşlar olarak yetiştirmek.

Programda ayrıca öğretimin tüm kademelerinde fırsat eşitliğinin temel alınacağı ve öğrencilerin maddi imkânlarına göre değil yetenek ve isteklerine göre

³⁵⁰ Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin ilk 8 ayında devlet kadrolarına 143.838 atama gerçekleşmiştir. Yalçın Doğan, "MC Hükümeti Bir buçuk Yıl İçinde Devlet Kadrolarına Yaklaşık 150 Bin Kişi Atadı", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1976, s. 1 ve 9.

³⁵¹ Ahmad, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 355-356.

³⁵² Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. 2, s. 997.

eğitim görmelerine imkân verileceği ifade edilmiştir. Programda yükseköğretime ilişkin hedefler ise şu şekilde saptanmıştır.³⁵³

Üniversite girişinde, merkezî seçme ve yerleştirme sınavlarından önce, üniversite hazırlık kursları açılacak ve bu kurslarda ihtiyaç halinde büyük merkezlerdeki öğretmenlerden de faydalanılacaktır. Yükseköğretimde fırsat eşitliğini sağlamak, liselerdeki birikimi önlemek ve meslek okullarına rağbeti artırmak için, meslek okullarının ikinci döneminden mezun olanların üniversite ve yüksekokulların giriş imtihanlarına katılmaları ve imtihanında başarılı olanların lise mezunları gibi bütün üniversite ve yüksekokullara girebilmeleri sağlanacaktır.

Programda mesleki ve teknik eğitime yönelik olarak okul sayısının arttırılacağı ve öğrencilerin sanayi ve tarım alanlarında uygulamalı eğitim (staj) görmelerinin önünün açılacağı ifade edilmiştir. Programda ayrıca eğitim kurumlarının tüm ülkeye dengeli bir şekilde dağıtılacağı, eğitim kurumlarının eksiklerinin tamamlanacağı, bilimsel ve teknik gelişime önem verileceği ifade edilmiştir. Öğretmenlerin maddi manevi sorunlarının giderilmesi için çalışılacağı ve meslek içi eğitimlerini tamamlamaları için gerekli şartların yerine getirileceği ifadelerine yer verilmiştir. Programda ilk ve ortaokullarda okutulan ahlak derslerini, İlahiyat Fakültesi, İslami Bilimler Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam Hatip Okulu mezunlarının okutacağına yer verilmiştir. Ders kitaplarına ilişkin olarak ticari istismara son verileceği ve dar gelirli ailelere yönelik tedbirlerin alınacağı vurgulanmıştır. Öte yandan programda örgün eğitim dışında radyo ve televizyon yolu ile gerçekleştirilecek eğitim uygulaması ile milli eğitimin köylere kadar ulaştırılacağına yer verilmiştir. Programda kültüre ilişkin olarak milli bir kültür siyasetinin temel alınacağı ve güçlü bir milli hareketin ülkeyi dış etkilerden koruyacağı ifade edilmiştir. Programda ayrıca milli kültürün tanıtımı ve gelişimine katkı sağlayacak eserler için ödüllendirme ile teşvik sisteminin getirileceği, milli bir dil politikasının esas alınacağı Türk dilinin korunmasına önem verileceği ifade edilmiştir. Programda kapsamlı bir kültür programının benimsendiği şu şekilde ifade edilmiştir:³⁵⁴

Kültürümüzün gelişmesi, yeni nesillere aşılanması, sanatımızın millî köklerden kuvvet alarak ilerlemesi, kültürümüzün içte ve dışta tanıtılması, yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın millî kültürümüz ile bağlılıklarının devam ettirilmesi ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirler alınacaktır.

Milliyetçi Cephe'nin eğitim ve kültür politikalarına baktığımızda koalisyon partilerinin milliyetçi- muhafazakâr kitlenin beklentilerine göre şekillendiğini

³⁵³ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. 2, s. 997.

³⁵⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. 2, s. 997- 999.

görürüz. Mesleki ve teknik eğitimin iş süreçlerine katılması, ülke genelinde eğitim kurumlarının dengeli olarak dağıtılması milli bir kültür politikasının esas alınması gibi popülist söylemlerin programa girmesi bunun bir göstergesidir. Öte yandan Milliyetçi Cephe'nin eğitim ve kültür politikalarını şekillendiren bir etmen de ülkenin kutuplaşan yapısı içerisinde; hayat pahalılığı, işsizlik, dış politika gibi yapısal anlamda çözüm bekleyen alanların temelinde güçlü bir eğitim, kültür politikasının gerekliliği yatmaktadır. Nitekim programda hükümeti ortaya çıkaran neden olarak giderek artan iç ve dış şartların etkili olduğu vurgusu bu durumun aşılma çabasını göstermektedir.

Milliyetçi Cephe dönemi eğitim kurumlarının yapısı ve işleyişine baktığımızda ilk olarak okul ve öğrenci sayılarında yıllara göre niceliksel bir artış yaşandığını görürüz. Hükümetin ideolojik politikaları eğitim kurumlarına yansımaya rağmen eğitimin bazı kademelerinde somut adımlar atılması dikkat çekicidir. Ayrıca üniversitelere yönelik atılan adımlar dönem içerisinde yeni üniversitelerin ülkeye kazandırılması açısından önemlidir. Bu anlamda genel ilk ve ortaokulların yanı sıra mesleki ve teknik eğitim veren ortaokulları, teknik ve ziraat okulları ve imam hatip ortaokullarının açılması izlemiştir. Özel öğrencilere yönelik eğitim veren okullar da dönem içerisinde eğitim- öğretim hayatına başlamıştır.³⁵⁵ Ayrıca 1975/'76 eğitim öğretim yılında Akşam Sanat Liseleri 31'den 36'ya, Ticaret Liseleri 78'den 96'ya ve Sağlık Kolejleri sayısı 35'den 40'a yükselmiştir.³⁵⁶ 1977 yılında ise yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının milli kültürlerini kaybetmemeleri ve eğitimlerinden geri kalmamaları için "Eğitim Müsteşarlığı" kurulmuştur.³⁵⁷

Tablo 1:
1975- 1979 Yılları Arasında İlkokul ve İlköğretim; Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı³⁵⁸

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1975/'76	41981	171 032	5 463 684
1976/'77	42848	182 314	5 499 456
1977/'1978	43221	184 129	5 454 566
1978/'79	43957	187 363	5 570 935

³⁵⁵ Servet Arslan, *Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Eğitim Politikaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2018, s. 103

³⁵⁶ *Resmi Gazete*, "Tablo 234: Mesleki ve Teknik Öğretimde Gelişmeler", 11 Aralık 1976, S. 15786, s. 96.

³⁵⁷ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 188.

³⁵⁸ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010, s. 68.

Tablo 1’de görüldüğü üzere 1975- 1979 arası dönemde ilk ve ortaokul sayısındaki artışı öğretmen ve öğrenci sayısındaki artış izlemiştir. Eğitim kurumlarındaki artışta ayrı bir parantez açılması gereken alan ise mesleki ve teknik liseleridir. Bu anlamda hükümet programında bahsi geçen vaatlerin dönem içerisinde uygulamaya koyulduğunu görmekteyiz.

Tablo 2:
1975-1979 Yılları Arasında Mesleki ve Teknik Okul Sayısı ve Okullarda Görev Yapan Öğretmen ile Öğrenim Gören Öğrenci Sayısı³⁵⁹

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1975/’76	1237	21079	387748
1976/’77	1399	23233	435726
1977/’78	1558	24683	469430
1978/’79	1601	25851	482839

Tablo 2’de 1975-1979 arası dönemde mesleki ve teknik okul sayılarındaki artışı öğretmen ve öğrenci sayılarındaki artışın izlediğini görmekteyiz. Ayrıca mesleki ve teknik okullarda öğrenim gören öğrencilere 1977 yılında mesleki gelişimlerini uygulamalı olarak icra etmeleri amacı ile iş yerlerinde staj yapma hakkı getirilmiştir.³⁶⁰ Ancak Milliyetçi Cephe’nin eğitim alanındaki icraatlarında ekonomik şartlar ve eğitim kurumlarının fiziki kapasitesi; derslik ve öğretmen dağılımında dengesizliğe yol açmıştır. Bu da öğrenci başına düşen öğretmen sayısı ile okul başına düşen öğrenci sayısında olumlu bir sonuç vermemiştir.

Milliyetçi Cephe Hükümeti dönemi yükseköğretim kurumlarında da bir artış söz konusudur. Bu anlamda 1975/76 eğitim- öğretim yılında 288 olan yükseköğretim kurumu sayısı 1976/77 eğitim- öğretim yılında 334’e 1977/78 eğitim- öğretim yılında 349’a ve 1978/79 eğitim- öğretim yılında 361’e çıkmıştır.³⁶¹ Dönem içerisinde; İnönü Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Fırat Üniversitesi akademik hayatına başlamıştır. Ayrıca 6 yeni Devlet Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, 7 Yüksek İslam Enstitüsü ve 6 İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi eğitim hayatına başlamıştır.³⁶²

³⁵⁹ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010, s. 74.

³⁶⁰ Resmi Gazete, “Çırak, Kalfa ve Ustalık Kanunu”, 5 Temmuz 1977, S. 15987, s. 1-3.

³⁶¹ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010, s. 76.

³⁶² Adalet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, *Kervan Yürüyecektir*, TBMM Kütüphanesi, Yer No: 76-187, 1977, s. 21.

Öte yandan bu dönemde lise öğrenimi sonrası örgün eğitim veren yükseköğretim kurumlarına başlayamamış öğrencilere yönelik olarak yüksekokul ya da üniversite programlarında öğrenim görmeleri amacı ile Yaygın Yükseköğretim Kurumu (YAYKUR) kurulmuştur. Önceki yıllarda bu ihtiyacı karşılamak amacı ile kurulmuş olan Mektupla Öğrenim Merkezi’de YAYKUR’a bağlanmıştır. YAYKUR ile örgün ve açık öğretim olmak üzere öğrencilerin ihtiyacına göre eğitim uygulanması amaçlanmıştır. Ayrıca sanayi, ticaret ve turizm kesiminin büro ve tercüme elemanı ihtiyacını karşılamak amacı ile yine YAYKUR bünyesinde; İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde eğitim verilmeye başlanmıştır.³⁶³

Milliyetçi Cephe partilerinin milliyetçi- muhafazakârlığın çeşitli reflekslerini bünyesinde barındırması hükümetin eğitim ve kültür politikalarında kendisini göstermiştir. Eğitim kurumlarının dönüştürülme çabasının hat safhaya ulaştığı dönemde eğitim konusunda AP’nin milliyetçi- muhafazakâr söylemi baskın gelirken, MSP İslami değerleri önceleyen bir anlayış ile eğitim politikalarını gündeme getirmiştir. MHP Türkçü söylemini bu alana taşıma uğraşı verirken CGP ise Atatürk ilkelerini gündeme getirmiştir. Eğitim alanındaki muhtelif görüşlerin varlığı bilhassa AP ve MHP arasında bir düalliteye yol açmıştır. Bu anlamda MHP’nin bakanlık üzerindeki etkinliği ve ülkücü kadroları bakanlık bünyesine taşınması AP’yi hükümet içerisinde bir telaşa sürüklemiştir. Bu telaş AP’li Ali Naili Erdem’in bakanlık nezdinde üst düzey kadrolarda görev yapan milliyetçileri tasfiye kararı alması konusunu gündeme getirmiştir. MHP ise eğitim kurumlarında milliyetçi kadroların varlığını hükümetin devamı açısından zaruri görmüştür.³⁶⁴

Milliyetçi Cephe’nin ideolojik temellerinin tezahür ettiği eğitim kurumlarında cumhuriyetçi modernist paradigmaya olan tepkinin milliyetçi-muhafazakâr paradigmaya uygun olarak dönüştürülme çabasını görürüz. Bu çabanın ilk adımı eğitim kurumlarında okutulan ders kitaplarında geçen öz Türkçe kelimelerin atılarak Milliyetçi Cephe’nin popülist söyleminin uzantısı olan “milli dil”e uygun olarak yeniden düzenlenmesi ile olmuştur. Ders kitaplarının yeniden kaleme alınması da bunun bir sonucu olarak ifadesini bulmuştur. Öte yandan ders kitaplarını yeniden yazacak olan isimler modernist geleneğin uzağında geleneksel milliyetçi-muhafazakâr kesime yakın, dilin özelleştirilmesine karşı olan isimler arasından

³⁶³ Zeki Kaya, *Uzaktan Eğitim*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2002, s. 31.

³⁶⁴ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 239-240.

seçilmiştir. Bu anlamda Lise Dil Bilgisi ders kitabını Muharrem Engin, Türk Dili Edebiyatı ders kitabını ise Mehmet Kaplan yeniden kaleme almıştır.³⁶⁵

Milliyetçi Cephe'nin eğitim ve kültür politikalarının milliyetçi- muhafazakâr paradigması sosyo- kültürel yaşamda da kendisini hissettirmiştir. Sanat çevreleri bürokrasideki cepheleşmeye paralel bir şekilde Milliyetçi Cephe'yi destekleyenler ve desteklemeyenler şeklinde kutuplaşan siyasetten nasibini almıştır.³⁶⁶ Sol ile özdeş görülen; tiyatro, sinema, edebiyat vb. sosyo- kültürel alanlarının karşısına milliyetçi ideolojiyi taşıyan alternatif oluşumlar getirilme çabası dönem içerisinde Milliyetçi Cephe'nin güdümlü bir kültür politikası ile kültür- sanat alanını dönüştürerek toplumun sosyo- ekonomik yapısını biçimlendirme uğraşında olduğu söylemini muhalefete eklemiştir. Milliyetçi Cephe'nin ideolojine yakın görmediği tiyatro oyunlarını gösterimden kaldırması, gezici tiyatroların yersiz sıkı denetimlere maruz bırakılması, TRT'de Atatürk ilkelerine aykırı yayınlar yapılması, bazı devlet kurumlarında “Türk” kelimesinin kullanılmasından çekinildiği, eğitim kurumlarında milliyetçi olanlar ve olmayanlar şeklinde zuhur eden kayırma siyasetinin giderek artması Milliyetçi Cephe'nin karşı bir “kültür saldırısı” ile toplumu dönüştürme çabası olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca hükümetin “milli kültür” olarak sistematize etmeye çalıştığı politika faşist ideolojinin bir söylemi olduğu yönünde eleştirilmiştir.³⁶⁷

Milliyetçi Cephe'nin sosyo- kültürel yaşamı dönüştürme çabası esasen bürokrasi ve eğitim kurumlarındaki kadrolaşma çabası ile örtüşür bir nitelik göstermektedir. Milliyetçi- muhafazakâr paradigma ile toplumun dönüştürülmek istendiği söylemi partilerin ideolojik temellerinde yadsınamaz bir yer tutmaktadır. Bu anlamda partilerin popülist söyleminin uzantısını oluşturan kitlelere yönelik vaatlerin yerine getirilme çabası bunun en somut örneğidir. Bu durum partilerin elde ettiği bakanlık ve kamu kurum ve kuruluşlarında parti ideolojini etkin kılarken sosyo- kültürel yaşamda ise milliyetçi- muhafazakârlığın kapsayıcı, toplayıcı ideolojik etkisi ile ifadesini bulmuştur. Özetle anti- komünizm ve devletin korunması gerekliliği popülizmi Milliyetçi Cephe'ye sosyo- kültürel yaşamda ideolojik bir meşruiyet

³⁶⁵ Yılmaz Bingöl, “Kimlik Tartışmaları Işığında Türk Dil Politikası”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 59/1, 2004, s. 46.

³⁶⁶ Sanat çevrelerinde Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni destekleyen bazı sanatçıların açıklamaları için bkz: Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 189-190.

³⁶⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)*, D: 4, C:17, B:68, s. 277-279.

zemini sağlarken iktidar olmanın yasallığı da; bürokrasi, eğitim ve kültür politikalarında kendisini göstermiştir.

5. Dış Dinamikler: Geçmişin Muhafazası ve Çok Yönlü Dış Politika

Milliyetçi Cephe partilerinin ideolojik, düşünsel temelleri sağ paradigmanın milliyetçi- muhafazakâr uzamında bütünsellik kazanmıştır. Ancak bu durum koalisyonun kuruluş nedeni olarak gösterilen iç ve dış şartların giderek ağırlaşması söylemine partilerin anti- komünizmi koymasından öteye gidemezdi. Bir kere ülkenin kutuplaşan atmosferi içerisinde partilerin iktidarda kalma uğraşı milliyetçi- muhafazakârlık çatısı altında bir görüntü kazanmış ancak partiler bundan daha fazla bir beklenti içerisine girmiştir. Bu da kendisini bürokrasi, eğitim ve kültür politikaları ile toplumun dönüştürülme çabasında göstermiştir. Bu dönüşümün devamlılık kazanması en azından bir sonraki seçimde de sürmesi arzusu Milliyetçi Cephe'yi dış ilişkilerde bütüncül bir politika üretmekten alıkoymuştur.

Milliyetçi Cephe'nin dış politikadan beklentilerini şekillendiren temel partilerin dış politikaya bakışlarında anlam kazanır. Çünkü uluslararası sistemin Batı ve Doğu tezahürlerine karşı kendi disipliner anlayış ve kavrayışlarını üçüncü bir yol olarak sunan partilerin dış politikada tek bir programı takip etmesi beklenemezdi. Bu ilk olarak partilerin Batı'yı algılama biçiminde kendisini gösterir. Bu anlamda MHP ve MSP, Batı kurumları ile olan ilişkilerin komünizme karşı olmanın bir gereği olarak sürdürülmesinden yana olurken AP, Atatürk inkılaplarının bir gereği olarak Batı ile olan ilişkilerin sürdürülmesinden yana olmuştur. Öte yandan MHP ve MSP'nin Batı'yla ilişkilerin sürdürülmesinin meşru kaynağını oluşturan komünizm karşıtlığı aynı zamanda Türk- İslam Sentezi'nin de bir gereğidir. Dolayısıyla Batı ile ilişkiler komünizm karşıtlığında gayet doğal bir şekilde sürdürülebilirdi.³⁶⁸ CGP ise dış politikadaki esaslarını Atatürkçü paradigma ekseninde temellendirmiş ve uluslararası sistemde ülke menfaatlerini öne çıkartan bir anlayışa sahip olmuştur. Parti, uluslararası sistemde ideolojik yakınlık ve ayrılıkları bir dış politika prensibi olarak kabul etmemiş ve milli güvenliğin korunmasını esas almıştır.³⁶⁹

Milliyetçi Cephe partilerinin uluslararası sisteme olan yaklaşımlarındaki farklılığa önceki dönemin dış politika bakiyesinin eklenmesi hükümete oldukça

³⁶⁸ Özlem Demirtaş Bağdonas, "Türkiye'nin 'Vazgeçilmez' İki Davası: Kıbrıs ve 'Batı'/ Avrupa'ya Yönelim", *Uluslararası Hukuk ve Politik a Dergisi*, C. 3, S. 11, 2007, s. 27.

³⁶⁹ *Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı (1971)*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1971, s. 40.

karmaşık bir ilişkiler ağını getirmiştir. Bu ağın başını ise Kıbrıs Barış Harekâtı'nın bitmeyen etkileri oluşturmuştur. Bu anlamda Yunanistan, ABD, AET ve Batı ülkeleri ile olan ilişkilere seyrini veren Kıbrıs Sorunu Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin dış politikasına ana hatlarını vermiştir. Başta Batı ile olan ilişkilerin şiddetlenmesi olmak üzere petrol krizinin getirdiği ekonomik bunalımdan en az hasarla çıkma uğraşında olan Milliyetçi Cephe dış politikanın karmaşık yapısından çok yönlü dış politika ile çıkmaya çalışacaktır. Bu ise hükümeti Arap Ülkeleri ve SSCB gibi ülkelerle ilişkilerini iyileştirme çabasına sokacaktır.³⁷⁰

1970'li yılların dış politika bakiyesi Milliyetçi Cephe Hükümetini ardı ardına gelişen uluslararası şartlarla sarmalamıştır. Bu bilhassa ABD ile olan ikili ilişkilerde içinden çıkılmaz bir süreci başlatmıştır. Bu anlamda 1971 yılından itibaren haşhaş ekiminin yasaklanması konusunda ABD'nin Türkiye'ye yönelik yoğun baskıları Erim hükümeti döneminde üreticilerin uğrayacağı zararları ABD'nin karşılamayı taahhüt etmesi ile kabul edilmiştir. Ancak ABD bu taahhüdünü yerine getirmemiş ve haşhaş üreticilerinin büyük kayıplara uğramasına neden olmuştur. CHP- MSP koalisyonu döneminde bu tecrübeden ders çıkartan hükümet haşhaş ekimini yeniden serbest bırakmış ancak ABD'nin sert tepkisi ile karşılaşmıştır.³⁷¹

Öte yandan ABD ile ilişkilerin gerildiği bir dönemde Kıbrıs'ta yaşanan "Sampson Darbesi" sonrası Kıbrıs Barış Harekâtı ile karşılık verilmesi Amerikan kamuoyunda yoğun bir karşı duruş yaratır. Bu karşı duruşun temelinde Türkiye'nin adaya müdahalesi yatmasına karşı gerekçe olarak müdahale sırasında Amerikan silahlarının kullanılmış olması gösterilmiştir. Rum kökenli Amerikalıların (Rum Lobisi) öncülüğünde yürütülen -Türklerin adaya müdahalesine karşı- propaganda faaliyetleri kısa süre içerisinde kamuoyunda etkisini göstermiş ve konu ABD Kongresi'ne taşınmıştır.³⁷² Eylül 1974'de Amerika'nın Türkiye'ye yönelik askeri yardımlarının kesilmesi ve silah ambargosu uygulanmasına ilişkin yasa önerisi Senato (19 Eylül) ve Temsilciler Meclisi'nde (24 Eylül) kabul edilmiş ancak Başkan Gerald Ford tarafından veto edilmiştir. Nihayet Kongre'nin 5 Şubat 1975 tarihine kadar Türkiye'ye yönelik yaptırımların uygulanmasını isteyen kararı sonrası

³⁷⁰ Sevil Şahin, "1970'li Yıllarda Türk Dış Politikası", *Türk Dış Politikası (1830-1989)*, Serkan Kekevi, Yunus Emre Tekinsoy, İsmet Türkmen (Ed.), Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 622.

³⁷¹ Çağrı Erhan, "ABD ve Nato'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C. 1, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, s.703-704.

³⁷² Kamran İnan, *Dış Politika*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, s. 58-61.

Amerikan ambargosu başlamıştır.³⁷³ Ambargonun yürürlüğe girdiği tarihte Türkiye'ye sevk edilmesi gereken askeri malzeme ve silahların sevki gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte Türkiye, ücretini ödediği askeri teçhizatı dahi alamamıştır.³⁷⁴ Türkiye ambargo yaptırımı sonrası ABD ile süren ortak savunma anlaşması görüşmelerini sona erdirdiğini açıklayarak ABD'ye bir nota vermiştir.³⁷⁵ Bu sırada CHP- MSP hükümeti dağılmış Milliyetçi Cephe Hükümeti kuruluncaya kadar sürecek olan bir hükümet krizi başlamıştır. Milliyetçi Cephe Hükümeti teşkil edildiğinde ise hükümetin dış politika gündemini ABD ile olan ilişkiler belirlemiştir. Milliyetçi Cephe, Kıbrıs konusunda taviz vermeyen bir anlayış ile süreci yürütmek istemesi ABD ile olan ilişkilerde de kendisi göstermiştir. Öte yandan Demirel ve Ford, 30 Mayıs 1975'te Brüksel'de bir görüşme gerçekleştirir. Görüşmede Demirel, silah ambargosunun haksız bir karar olduğunu ikili ilişkilere zarar vereceğini bu nedenle derhal kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Ford ise Demirel'i haklı bulduğunu söyleyerek, ambargo kararının Amerikan tarihinin en büyük hatalarından biri olarak gördüğünü yönetiminin de bu hatayı düzeltme uğraşında olduğunu ancak nihai kararı Amerikan Kongresi'nin vereceğini ifade etmiştir.³⁷⁶

Hükümet 17 Haziran 1975'te ABD'ye bir nota vererek görüşme talebinde bulundu. 30 gün içerisinde karşılık verilmemesi halinde mevcut Amerikan üslerinin yeni bir durum ile karşılaşabileceğini ilan etti. Ayrıca somut bir adım atılmaması halinde 3 Temmuz 1969 tarihli Savunma İşbirliği Antlaşması'nı da tek taraflı olarak kaldıracağını bildirdi.³⁷⁷ Başbakan Demirel, attığı adımda son derece kararlıydı. Amerika ile işbirliği konusunda ambargo kalkana kadar hiçbir girişimde bulunmayacaktı.³⁷⁸ Ancak ABD, Türkiye'nin istediği süre içerisinde somut bir adım atmayıp Türkiye'nin 17 Temmuz'da verdiği ek süreyi de dikkate almayınca Türkiye, 25 Temmuz 1975'te 1969 tarihli Savunma İşbirliği Antlaşması'nı tek taraflı olarak

³⁷³ *Hürriyet 1975 Ansiklopedik Yıllığı*, Hür Ofset Matbaası, İstanbul 1975, s. 71 ve 648.

³⁷⁴ Fahir H. Armaoğlu, *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.286. ; Hüner Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 59.

³⁷⁵ *Cumhuriyet*, “ABD İle İkili İlişkiler Yeniden Ele Alınacak”, 5 Şubat 1975, s. 1.

³⁷⁶ Mehmet Ali Birand, *Diyet Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Uluslararası Pazarlıklar 1974- 1980*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s. 100. ; *Cumhuriyet*, “Başkan Ford Demirel ve Karamanlis ile Görüştü”, 30 Mayıs 1975, s. 1.

³⁷⁷ *Cumhuriyet*, “ABD'ye Karşı Alınacak Olan Tedbirler Saptandı”, 17 Haziran 1975, s.1.; *Cumhuriyet*, Hükümet ABD'yi Müzakereye Çağırdı”, 18 Haziran 1975, s. 1.

³⁷⁸ Hüner Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s. 61.

feshettiğini ilan etmiştir.³⁷⁹ Türkiye'nin bu adımı ile birlikte 21 Amerikan üssünün faaliyetleri durdurulmuştur. Bununla birlikte mevcut Amerikan personelinin ayrıcalıkları da sona ermiştir. Ayrıca üsler arasında Amerikan uçaklarının serbest dolaşımı kaldırılmış ve üsler tamamen Türk Silahlı Kuvvetleri'nin denetimine girmiştir.³⁸⁰ Öte yandan Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil alınan kararın NATO ile olan ilişkileri etkilemeyeceğini açıklamış ve Fransa'dan askeri teçhizatın alınabileceğini ifade etmiştir. Böylelikle Türkiye, ABD'ye karşı attığı adımda kararlılığını sürdürme amacıyla olduğunu göstermiştir.³⁸¹ Türkiye'nin kararlılığı kısa süre içerisinde Türk ve Amerikan kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır. Bilhassa üslerin stratejik açıdan SSCB'ye yakınlığı üslerin gerekliliğini Amerikan kamuoyunda gündeme getirmiştir.³⁸²

Eylül 1975'ten itibaren ABD yönetimi ve kamuoyunun çabaları ile Kongre'nin ambargoyu kaldırması gerekliliği gündemin ilk sırasına oturur. Türkiye'nin kararlılığını sürdürmesi ve Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in, NATO'da Türkiye için yeni durumların doğabileceğine yönelik açıklaması ABD'yi oldukça tedirgin etmiştir. Çünkü Türkiye'nin NATO'dan olası bir çıkışı ABD'nin Ortadoğu politikasını etkileyebilirdi.³⁸³ Bu tedirginlik ABD'ye silah ambargosuna ilişkin ilk somut adımı attırır. Nihayet Ekim 1975'te Temsilciler Meclisi silah ambargosunun kısmen kaldırılmasını içeren yasayı kabul eder.³⁸⁴ Ancak ambargonun kısmen kaldırılması bir takım şartlara bağlanmıştır. Türkiye'nin Kıbrıs'ta konuşlanmış kuvvetlerini arttırmaması ve haşhaş ekiminin kontrol altına alınması şartlar arasındaydı.³⁸⁵ ABD'nin bu adımı iki devlet arasında ilişkilerin iyileştirilmesi açısından önemlidir. Şubat 1976'da Türkiye de bir adım atmış ve 2000 kişilik bir kuvveti Kıbrıs'tan çekceğini açıklamıştır.³⁸⁶ İkili ilişkiler Mart ayında yeni bir süreci başlatmıştır. Bu anlamda ABD'nin Türkiye'deki askeri üs ve tesislerini güvence

³⁷⁹ *Cumhuriyet*, "Amerika'ya Yeni Bir Süre Daha Tanındı", 18 Temmuz 1975, s.1.; *Cumhuriyet*, "İncirlik Dışında Tüm ABD Üslerine El Kondu", 26 Temmuz 1975, s. 1.

³⁸⁰ Erhan, "ABD ve Nato'yla İlişkiler", s. 707.

³⁸¹ *Cumhuriyet*, "Çağlayangil: 'Ambargo NATO İle İlişkilerimizi Etkilemez, Mirage Almaya Hazırız.' Dedi" 3 Ağustos 1975, s. 1.

³⁸² Burcu Bostanoğlu, *Türkiye- ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 458.

³⁸³ Mehmet Hanifi Tiryaki, *1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Türk Dış Politikası 31 Mart 1975- 21 Haziran 1977*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 80.

³⁸⁴ *Cumhuriyet*, "ABD Temsilciler Meclisi Ambargoyu Kısmen Kaldırdı", 3 Ekim 1975, s. 1.

³⁸⁵ *Milliyet*, "Ambargo Kısmen Kaldırıldı", 3 Ekim 1975, s. 1.

³⁸⁶ Mehmet Gönübol ve Ömer Kürkcüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, Ankara 1987, s. 591.

altına almak istemesi yeni bir antlaşma yapılmasının önünü açmıştır. Nihayet 26 Mart 1976'da Washington'da Dışişleri Bakanı Çağlayangil ve Kissinger yeni bir Savunma İşbirliği Antlaşması imzaladı. Antlaşmanın ikinci maddesine göre tesisler Türkiye'nin izin verdiği faaliyetler dışında kullanılmayacaktı. Antlaşmada genel olarak Türkiye'nin denetim ve gözetiminde olmak kaydı ile üslerin faaliyete geçmesine izin verilmiştir. Bununla birlikte antlaşma Türkiye'ye uygulanan ambargo kalktığı zaman geçerlilik kazanacak ve Amerikan Kongresi tarafından antlaşma onaylanacaktı. Ayrıca antlaşmaya göre ABD, Türkiye'ye 4 yılda 1 milyar dolar yardım yapacak ve bu yardımın 200 milyonu hibe olarak Türkiye'ye verilecekti. Ancak antlaşma 1977 yılının sonlarında Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin dağılması sonrası kurulan Ecevit hükümeti tarafından imzalanmamıştır. 4 yıllık bir süre içerisinde ödenmesi planlanan yardımın miktarının az bulunması Ecevit'i antlaşmayı imzalamaktan alıkoyan neden olmuştur. Zaten Ocak 1977'de ABD Kongresi ikili antlaşmayı reddetmiştir. Böylelikle antlaşma yürürlüğe girmeden geçersiz kılınmıştır.³⁸⁷

Öte yandan Mayıs 1977'de Başbakan Demirel ve ABD başkanı Jimmy Carter NATO Zirve toplantısı sırasında Kıbrıs ve ikili ilişkilere dair bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Demirel, ikili ilişkilerin iyileşmesi için ambargonun kaldırılması gerektiğini dile getirmiş Carter ise, ambargonun kaldırılmasının Kıbrıs konusuna bağlı olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁸ Hükümetin dış politik gündeminden düşmeyen ambargo 12 Eylül 1978'te resmen kaldırılmıştır.³⁸⁹ Ancak Kongre, Kıbrıs konusunda tavrını sürdürmüş ve Türkiye'ye yapılacak olan askeri yardımın yalnızca savunma amaçlı kullanılabileceği, Türkiye ve Yunanistan'ın mevcut askeri güç (7/10) dengesinin korunacağı ifade edilmiştir. Ambargonun kaldırılması Türkiye tarafından olumlu karşılanmasına karşın 7/10 oranı tepkiyle karşılanmıştır. Öte yandan Türkiye- ABD ilişkilerini 3 yılı aşkın bir süredir meşgul eden ambargo konusunun gündemden düşmesi ile birlikte iki devlet arasında 1976'da imzalanan ancak geçerlilik kazanmayan Savunma İşbirliği Antlaşması'nın imzalanması için çalışmalar başlamıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ Armaoğlu, *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri*, s. 288-296.

³⁸⁸ *Milliyet*, "Görüş Birliğine Varılamadı", 11 Mayıs 1977, s. 1.

³⁸⁹ *Cumhuriyet*, "Ambargonun Kaldırılmasına İlişkin Komite Metnini Senato Onayladı", 12 Eylül 1978, s. 1.

³⁹⁰ Erhan, "ABD ve Nato'yla İlişkiler", s. 707.

Amerikan ambargosunun sürdüğü yıllarda Türkiye ve ABD arasında karşılıklı bağımlılığın önemi ortaya çıkmıştır. Bu durum Türkiye açısından askeri anlamda Amerikan askeri yardımları ve teçhizatına olan ihtiyaçta kendisini gösterirken ABD açısından Türkiye'nin stratejik olarak SSCB'ye yakınlığında kendisini göstermiştir. Amerikan askeri üslerinin Türkiye'de konumlanması ambargo sürecinin sona ermesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu anlamda Türkiye'nin çok yönlü diplomasi ile dış politikasını sürdürme kararlılığı ABD'ye, Türkiye ile olan müttefiklik ilişkilerini yeniden gözden geçirmesini gerektirmiştir. Öte yandan Türkiye ambargonun olumsuz etkileri tecrübe ettikten sonra benzer bir durumla karşılaşmamak için yerli askeri sanayinin kurulmasını gündemine almıştır.³⁹¹

Milliyetçi Cephe dış politikasında Kıbrıs Sorunu ABD ile olan ilişkilerde olduğu kadar Yunanistan ile olan ilişkilerde de şiddetli bir nitelik kazanmıştır. Bu anlamda geçmiş dönem bakiyesinin Yunanistan ile olan ilişkilere etkisi; – Kıbrıs Sorunu dışında- Ege denizinde Kıta Sahaneliği ve Hava Sahası Sorunu ile Karasuları Sorunu'nda kendisini göstermiştir.³⁹² Öte yandan Yunanistan, Türkiye- ABD ilişkilerinin seyrinden yararlanma politikasını izlemiş ve Türkiye ile olan ilişkilerinde kendi lehine olan statükoyu sürdürme amacı gütmüştür. Buna karşın Türkiye ikili görüşmeler yolu ile bir yol kat edemeyeceğini anlayınca bu defa Atina'yı zor durumda bırakma politikasına yönelmiştir. Yunanistan ve Türkiye arasındaki bu politik amaçların arkasında yatan sebep ise Ege Denizi'nin mevcut askeri statükosuydu. Yunanistan Ege'deki askeri statükoyu Türkiye'den yana olarak görmüş ve bu nedenle de ABD tarafından uygulanan ambargonun olumsuz etkilerini kendi lehine çevirmek istemiştir. Yunanistan'a göre, Ambargo devam ettiği sürece Türkiye askeri yardımdan mahrum kalacaktı bu da Türkiye'yi askeri bakımdan güçsüz durumda bırakabilirdi. Şüphesiz bu durum Ege Denizi'ndeki askeri statükonun değiştirilmesi için bir fırsattı. Yunanistan bu amaçla ambargonun kaldırılmasının şartları arasında olan 7/10 oranını Kongre'ye kabul ettirebilmiştir. Bu

³⁹¹ Bostanoğlu, *Türkiye- ABD İlişkilerinin Politikası*, s. 465-466. ; Çağrı Erhan, "ABD ve Nato'yla İlişkiler", s. 711.

³⁹² Tiryaki, *1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Türk Dış Politikası 31 Mart 1975- 21 Haziran 1977*, s. 101-103.

anlamda Türkiye'nin çok yönlü dış politika uğraşısının bir uzamını da Yunanistan'ın kararlı Ege politikası oluşturmuştur.³⁹³

Yunanistan ve Türkiye arasında süren Kıta Sahanlığı Sorunu'nda Yunanistan konuyu Milletlerarası Adalet Divanı'na taşımak isterken Türkiye, ikili görüşmeler yolu ile sorunun görüşülmesinden yana olmuştur. 19 Mayıs 1975'te Dışişleri Bakanları Roma'da, 31 Mayıs'ta da Başbakanlar Brüksel'de bir araya gelir. Gerçekleştirilen görüşmeler sonrasında konunun Milletlerarası Adalet Divanı'na götürülmesi konusunda bir ön anlaşmaya varılır. Ancak bu ön anlaşma iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulması ve Türkiye'nin Divan'a gitmekten vazgeçmesi üzerine gerçekleşmez.³⁹⁴ Yunanistan'ın Ege adalarını silahlandırması, Türkiye'nin de Dördüncü Ordu'yu İzmir'de kurması üzerine 1976 yılında iki devlet arasındaki ilişkiler gergin bir atmosfere girer. Muhalefetin Ege'de etkisiz kaldığı yönünde eleştirilerini arttırması üzerine Demirel, 6 Ağustos'ta Hora (SİSMİK-1) adlı geminin Ege Denizi'ne açıldığını duyurdu. Yunanistan 7 Ağustos'ta geminin kendilerine ait sulara girdiğini gerekçe göstererek Türkiye'ye bir nota verdi. Türkiye ise geminin bilimsel araştırma için Ege'de bulunduğunu dolayısıyla Yunanistan'ın silahsız bir gemiye müdahalede bulunması halinde sorumluluğun kendilerine ait olduğunu açıkladı. İki ülke arasındaki ilişkilerin gerginliği Yunanistan'ın 10 Ağustos'ta BMGK'ye başvurması ile sonuçlanmıştır. Yunanistan'ın gerekçesi Türkiye'nin egemenlik haklarını ihlal ettiği yönündeydi. BMGK 25 Ağustos'ta aldığı bir karar ile iki ülke arasındaki görüşmelerin yeniden başlamasını ve Divan'a başvurunun gözden geçirilmesini istedi. Öte yandan Yunanistan'ın Milletlerarası Adalet Divanı'na başvurusu Divan tarafından geminin bir zarara yol açmadığı gerekçesi ile reddedilmiştir. Artık iki ülke arasında görüşmelerin yeniden başlamasından başka seçenek kalmamıştı. Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları Bern'de bir araya gelerek görüşmeleri başlattı. 11 Kasım 1976'da Kıta Sahanlığı'nın sınırlandırılmasına ilişkin gerçekleştirilecek görüşmelerde takip edilecek yönteme ilişkin ortak bir bildiri yayınlandı. Buna göre görüşmeler gizlilik içerisinde gerçekleştirilecek ve taraflar görüşmeleri engelleyecek girişimlerden kaçınacaktı. Böylelikle iki ülke sürece yönelik ilk somut adımı atmış ancak sonraki süreçte ABD

³⁹³ Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C. 1, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, s. 750.

³⁹⁴ Gönübol ve Kürkcüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. 2, s. 582.

ile olan ilişkilerin gerilmesi ve Kıbrıs Sorunu'nun artan etkisi görüşmeleri kopma noktasına getirmiştir.³⁹⁵

Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde öne çıkan bir gelişme de Hava Sahası Sorunu'dur. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Yunanistan, Ege kara suları ile birlikte Hava Sahasını da 12 mil yüksekliğe kadar çıkarmak istemişti. Türkiye ise bunun gerçekleşmesinin savaş nedeni sayılacağını açıklamıştı. Yunanistan geri adım atmış ancak iki ülke arasında kara suları konusu kadar hava sahası konusu da etkili olmuştur. Öte yandan iki ülke arasındaki çözilemeyen Hava Sahası Sorunu Yunanistan ve Türkiye'yi ayrı ayrı ilgilendiren ve geçmişi 1952 yılına kadar uzanan Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) öncülüğünde Türkiye ve Yunanistan arasında İstanbul'da gerçekleştirilen bir toplantıyla karara bağlanan; Ege adaları üzerinde Yunanistan'ın hava sahası yüksekliği ve FIR (Flight Information Region) olarak adlandırılan uçuşların bilgilerinin hangi ülkeye aktarılacağı konusuydu. Toplantıda alınan karara göre Ege üzerinde gerçekleşen uçuşlar ve FIR sorumluluğu Yunanistan'a verilmiş Türkiye'ye ise uçuşların Türk kara sularına girdiği takdirde bilgisinin verilmesi kararı alınmıştı.³⁹⁶ Mayıs 1975'te Türkiye ve Yunanistan Başbakanları arasında gerçekleştirilen görüşmede ele alınan konularda biri de hava sahası konusu olmuştur. Ancak bu görüşmede bir sonuç alınamamıştır. Mart 1977'de Türkiye tarafından Ege hava sahasının ortak kontrol edilmesi yönünde yapılan teklif Yunanistan tarafından reddedilince ikili görüşmeler kesilmiş 1978'de çeşitli diplomatik temaslar yürütülmüş ancak bir sonuç alınamamıştır.³⁹⁷ Dönemin Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde öne çıkan diğer sorun da Ege Karasuları Sorunu olmuştur. İki ülke arasındaki sorunun temelleri Lozan Barış Antlaşmasına kadar uzanmaktadır. Ege karasuları Türkiye ve Yunanistan için 3 mil olarak belirlenmişti. Ancak 1936'da Yunanistan'ın tek taraflı olarak kara sularını 6 mile çıkarmış, Türkiye'de benzer şekilde 1964'te kara sularını 6 mile çıkartmıştır. Yunanistan'ın kara sularını 12 mile çıkartmak istemesi üzerine Türkiye kara sularının 6 mili geçtiği takdirde bunun bir savaş nedeni sayılacağını ilan etmiştir.³⁹⁸ Kara suları sorunu Milliyetçi Cephe Hükümeti dönemi Türkiye ve Yunanistan ilişkilerinde çözilemeyen konulardan birisi olarak kalmıştır.

³⁹⁵ Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", s. 755-757.

³⁹⁶ Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s. 77-78.

³⁹⁷ Gönübol, Kürkcüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. 2, s. 584- 585.

³⁹⁸ Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s.79-80.

Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde hükümetin gündemini meşgul eden konulardan biri de iki ülke arasında süren hali hazırda Kıbrıs Sorunu'na yönelik girişimler olmuştur. Türkiye'nin adaya müdahalesinin ardından yalnızca Yunanistan değil başta ABD olmak üzere batılı ülkelerin sürece dâhil olması konunun BM'ye taşınmasını getirmiştir. 1975 yılı içerisinde Viyana'da BM gözetiminde iki ülke arasında yürütülen görüşmelerde Kıbrıs konusunda alınan mübadele kararı ile adanın güneyindeki Türkler kuzeye, kuzeyindeki Rumlar da güneye geçerek yer değiştireceklerdi. İki ülke arasında alınan bu karar 1976 yılına kadar Kıbrıs Sorunu'na yönelik atılan ilk adım olmuştur. Öte yandan Milliyetçi Cephe Hükümeti olası bir toprak kaybına kesinlikle fırsat vermek istemiyordu. Bunun için Kıbrıs'ın bir haritasının çıkartılması ve sınırlarının belirlenmesi konusunda bir adım atılmamıştır. Bilhassa Demirel, iç politika da partisini olumsuz etkileyecek bir adımdan çekiniyordu. Çünkü adaya müdahale edildiği sırada kendisi muhalefetteydi ve elde edilen toprağı kaybetmek iç politikada ters tepebilirdi. 1976- 1977'de Türkiye ve Yunanistan ilişkilerinde başta ABD etkisi olmak üzere Batı etkisi şiddetlenir. Bu anlamda ABD Başkanı Carter, seçim kampanyası sırasında Kıbrıs Sorunu'nun Rumlardan yana çözülmesi gerekliliğini vurgularken, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonu Kıbrıs konusunda Türkiye'yi kınamıştır.³⁹⁹

Milliyetçi Cephe'nin Kıbrıs Sorunu eksenli gelişen dış politikasında ABD ve Yunanistan ile olan ilişkilerde hükümetin çok yönlü dış politika arayışına girişmesindeki temellerden birisi koalisyon partilerinin farklı dış politika beklentileri içerisinde olmasıydı. Başta AP olmak üzere MHP ve MSP'nin dış politikadaki beklentileri Birand'a göre olmayan bir dış politikanın varmış gibi gösterilme çabasından başka bir şey değildi.⁴⁰⁰ Öte yandan Milliyetçi Cephe'nin farklı dış politika beklentileri kendisini iç politikada göstermiştir. 1976 yılına gelindiğinde seçimler partilerin gündemine oturmuştu. Ahmad'ın bir tür yalıtılmışlık olarak değerlendirdiği bu durum Milliyetçi Cephe'yi, dış ilişkilerdeki yalnızlıktan kurtarmak ve destek bulabilmek için çok yönlü dış politikaya yöneltti. Artık hükümet yeni arayışların eşiğindeydi. Bu da Batı ile olan ilişkilerin korunup SSCB ve Arap ülkeleri ile olan ilişkilerin geliştirilme çabasını getirecekti.⁴⁰¹ Milliyetçi Cephe'nin çok yönlü dış politikasının uzamını oluşturan SSCB ve Arap ülkeleri ile olan

³⁹⁹ Fırat, , “Yunanistan’la İlişkiler”, s. 765-766.

⁴⁰⁰ Birand, *Diyet Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Uluslararası Pazarlıklar 1974- 1980*, s. 93.

⁴⁰¹ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 441.

ilişkilere geçmeden önce AET ile olan ilişkilere değinmek yerinde olacaktır. Çünkü Batı ile olan ilişkilerin bir uzamını da AET oluşturmaktadır.

Milliyetçi Cephe'nin dış politikasında AET ile olan ilişkiler ABD ve Yunanistan ilişkilerinde olduğu kadar gergin bir atmosferde sürmüştür. Dönem içerisinde Türkiye- AET ilişkilerini Kıbrıs Sorunu dışında; Türk işçilerin serbest dolaşımı konusu ve Yunanistan'ın topluluğa tam üyelik başvurusu yapması şekillendirmiştir. Bunların dışında Türkiye'nin 1974 yılına oranla 1975'te dış ticaret açığının artması AET ile ikili ilişkilerde etkili olmuştur. Yine ekonomik şartları iyileştirme uğraşında olan Milliyetçi Cephe'nin İngiltere ile 1975 yılında pamuk ipliği konusunda yaşadığı sorun da dönem içerisinde AET ile olan ilişkileri etkilemiştir.⁴⁰² Milliyetçi Cephe'nin AET ile ilişkilerinde yürüteceği politikada üç seçenek öne çıkmıştır. Birinci seçenek Yunanistan'ın tam üyelik başvurusunun engellenmesiydi. Ancak uluslararası şartlar Yunanistan'ın lehineydi ve AET ile bir mücadele göze alınamazdı. İkinci seçenek Türkiye'nin tam üyelik başvurusunda bulunmasıydı ancak bu da koalisyon içerisinde bir soruna yol açabilirdi. Geriye kalan seçenek ise Yunanistan'ın tam üyelik sürecinden en az etki ile kurtulmaktı. 1970'li yılların bakiyesi 1973 seçimleri sonrası kurulan iki hükümette de çetin bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu anlamda başta petrol krizi olmak üzere Kıbrıs müdahalesinin olumsuz etkileri Türkiye'ye, katma protokol ve tamamlayıcı protokolün revize edilmesi söylemini getirmiştir. Bu söylemin temelinde ise topluluk üyelerinin Türkiye'ye ihracatta rakip haline gelmesi yatmaktadır.⁴⁰³

1 Mart 1976'ta Dışişleri Bakanı Çağlayangil, AET Konseyi'nde Türkiye'nin AET'den beklentilerini ve revize edilmesini istediği konuları 4 madde ile Konsey'e sunmuştur. Bunlar; tarım alanında yeni imtiyazların sağlanması, Türk işçilerin sosyal güvenlik hakları ve serbest dolaşımının sağlanması⁴⁰⁴, ticaret açığının Türkiye aleyhine gelişen durumunun çözülmesi ve üçüncü mali protokolün gözden geçirilmesiydi. Konsey iki taraf arasında gergin bir ortamda geçmesine rağmen

⁴⁰² Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s. 50.

⁴⁰³ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C. 1, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, s. 848- 849.

⁴⁰⁴ Türk işçilerin serbest dolaşımı Katma Protokol'de (36. Madde) hüküm altına alınan ve Türkiye'nin üzerinde durduğu konulardan biriydi. Buna göre 1 Aralık 1976 ve 1 Aralık 1986 yılları arasında Türk işçilerin serbest dolaşımı aşamalı bir şekilde gerçekleştirilecekti. Hilmi Dursun, *Avrupa Topluluğu ve Türkiye- AET İlişkileri*, TBMM Basımevi, Ankara 1984, s.50.

toplantı sonucunda teknik görüşmelerin başlaması kararı alınabilmiştir.⁴⁰⁵ Türkiye'nin tarım alanlarına yönelik isteklerine karşı bir mali protokol önerisi hazırlandı. Ancak bu öneride tarım alanlarına yönelik istekler İtalya'nın engeline, Türk işçilerin serbest dolaşımı da Almanya'nın engeline takılmıştır. Türkiye'nin beklentileri karşılanmayınca 23 Temmuz'da yapılması planlanan Ortaklık Konseyi ancak 20 Aralık'ta Brüksel'de toplanabilmiştir. Toplantıda Türkiye'nin tarım ürünleri konusunda taviz istediği 65 üründen yalnızca 33 tanesine küçük tavizler verileceği, Türk işçilerin şartlarının ağırlaştırılmayacağı ve Türkiye'ye yeni bir kredi açılacağı yönünde karar alınmış ancak kısa bir süre sonra Türkiye, Katma Protokol'ün kendisine verdiği yetki ile Protokol'den doğan tüm yükümlülüklerini 1 yıl erteleme kararı almıştır.⁴⁰⁶

Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin AET ile olan ilişkilerinde izlenecek politikada başta koalisyon partilerinin tutum ve beklentileri olmak üzere dönemin uluslararası ortamı ve Kıbrıs Sorunu'nun yarattığı koşullar hükümeti etkin bir politika takip etmekten alıkoymuştur. İkili ilişkilerin giderek şiddetlenen ortamında Türkiye, beklentilerine ulaşamadığı gibi AET'ye tam üyelik konusunda da etkin bir politika izleyememiştir.⁴⁰⁷

Milliyetçi Cephe'nin Batı ile olan ilişkilerinde umduğunu bulamaması hükümeti Arap ülkeleri ile olan ilişkileri iyileştirme siyasetine yöneltir. Bu yönelişin ilk adımı 20 Ekim 1975'de Cidde'de gerçekleştirilen 6. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Zirvesi'ne ilk defa bakanlık nezdinde katılım sağlanması ile atılmıştır. Toplantıda bir sonraki zirvenin İstanbul'da gerçekleştirilmesi önerisinde bulunulmuş ve kabul edilmiştir. İstanbul'da 12 Mayıs 1976'da başlayan zirve İslam ülkeleri ile olan ilişkiler açısından oldukça önem taşımaktadır. İslam ülkeleri ile olan ilişkilerini geliştirmek isteyen hükümet zirvede Türkiye'nin İslami kimliğini öne çıkarmış ve Kıbrıs Türklerinin desteklenmesi çağrısını yapmıştır. Sonraki zirvede Kıbrıs Türklerinin katılımı kabul edilmiş ve Filistin konusunda birlikte hareket edileceği üzerinde durulmuştur. Zirvede ayrıca bilimsel ve kültürel işbirliği konusunda da adımlar atılmıştır. İstanbul'da; İslam Tarihi, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi ve

⁴⁰⁵ Tiryaki, *1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Türk Dış Politikası 31 Mart 1975- 21 Haziran 1977*, s. 191.

⁴⁰⁶ Erhan ve Arat, , "AET'yle İlişkiler", s. 850.

⁴⁰⁷ Tiryaki, *1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Türk Dış Politikası 31 Mart 1975- 21 Haziran 1977*, s. 204.; Fulya Kıp- Barnard, "Soğuk Savaş ve Sonrasında Türkiye- AB İlişkileri", Cem Karadeli (Der), *Soğuk Savaş Sonrasında Avrupa ve Türkiye içinde*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2003, s.227.

Ankara’da da İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi bu alandaki ilişkilerin geliştirilmesi için açılan kurumlar olmuştur.⁴⁰⁸

1970’li yıllar Arap ülkeleri ile sosyo- kültürel iletişimin iki ilişkiler yoluyla geliştirilmeye çalışıldığı yıllar olmuştur. Irak, Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt, Suriye, Mısır gibi ülkelerle kültürel iletişim için çeşitli programlar uygulanmıştır. Bu programlardan birisi de öğrenci, öğretim üyesi, sanatçı vb. hareketliliği olmuştur. Arap ülkeleri ile kurulan diyalog kendisini dış ticarete de göstermiştir. Batı ile olan ilişkilerin gerildiği bir dönemde geliştirilmeye başlanan ilişkiler Türkiye’nin ihracatında Arap ülkelerinin yerini etkilemiştir. Bu anlamda 1977’de %10.9 olan ihracat oranı 1982’de 37.6’ya kadar yükselmiştir. Dolayısıyla Milliyetçi Cephe’nin çok yönlü dış politikası sonraki dönemlerde de etkili olacak şekilde ikili ilişkilere yansımıştır.⁴⁰⁹ Öte yandan Türkiye’nin izlediği çok yönlü dış politika İran ile olan ilişkileri de etkilemiştir. Ancak karşılıklı beklenti temeline dayanan ilişkiler dostane bir seyrinde ilerlemekten öteye gidememiştir. 1975 yılında Cumhurbaşkanı Korutürk’ün İran ziyareti sonrasında bir dizi ticaret ve teknik antlaşmalar imzalanmış ve İran tarafından 1.2 milyar \$ kredi sağlanmıştır.⁴¹⁰ Bu da Türkiye’yi sonraki süreç için bir beklentiye sokmuştur. İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi, 28 Ekim’de Cumhuriyet Bayramı’nın onur konuğu olarak Türkiye’yi ziyaret etmesi bu beklentiye daha da arttırmıştır. Ancak Türkiye’nin beklentileri Şah’ın beklentileri ile uyuşmuyordu. Türkiye, sınai yatırımların arttırılması ve İran petrollerini Türkiye’ye taşıyacak bir boru hattı beklentisi içerisindeydi. İran ise kendisine rakip haline gelebilecek bir Türkiye’den çekiniyordu. Dolayısıyla Türkiye’nin bu beklentilerine karşın İran, Avrupa ürünlerinin kendi sanayisine taşınmasını kolaylaştıracak liman, yol, köprü vb. alanlar için kredi verme arzusundaydı. Bu durum Türkiye’nin uluslararası sistemde yalnızlaştığı bir dönemde Türkiye- İran ilişkilerini dostane ilişkilerden öteye götüremedi.⁴¹¹

Milliyetçi Cephe’nin çok yönlü dış politika çabalarının bir yönünü de SSCB ile olan ilişkiler oluşturmuştur. Kıbrıs Sorunu’nun gerginliğinin günden güne artan atmosferi içerisinde Demirel, ABD ile hali hazırda süren ambargonun olumsuz etkilerine karşı SSCB’yi bir uyarı mekanizması olarak kullanmak istemiştir. Nitekim

⁴⁰⁸ Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s. 90-91.

⁴⁰⁹ Gönlübol, Kürkcüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. 2, s. 597.

⁴¹⁰ Tuncer, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, s. 95.

⁴¹¹ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 440.

Demirel'in bu isteği Türkiye'nin yalnızlaştığı bir ortamda siyasi- askeri destek aradığı görünümünü verebilirdi. Bunun için Türkiye bu dönemde SSCB ile olan ilişkilerini ekonomik ve ticari alanda tutma politikası izlemiştir.⁴¹² İki ülke arasındaki ilişkiler 9 Haziran 1975'te SSCB'nin, Türkiye'ye 5 yıl için 700 milyon \$ sanayi yatırımını öngören İkinci Ekonomik- Teknolojik İşbirliği Antlaşması'nın imzalanması ile yeni bir boyut kazanır. Öte yandan 26 Aralık 1975'te Türkiye'yi ziyaret eden SSCB Başbakanı Aleksey Kosigin, SSCB kredileri ile finanse edilen İskenderun Demir- Çelik Fabrikasının açılışına katılmış ve iki ülke arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Türkiye- SSCB ilişkileri bu dönemde yalnızca ekonomik alanda sınırlı kalmamıştır. 1976'da SSCB'nin Gürcistan ve Ermenistan topraklarında gerçekleştirdiği Kafkas adlı askeri tatbikata Türk askeri uzmanlar davet edilmiştir. Bu davetin ardından uzman heyeti Moskova'da SSCB Savunma Bakanı ile görüşmüştür. Bu görüşmeyi izleyen aylarda Genelkurmay Başkan Yardımcısı Kenan Evren başkanlığında askeri heyet de SSCB'yi ziyaret etmiştir. Öte yandan Dışişleri Bakanı Çağlayangil Mart 1977'de SSCB'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyarete silah alımı gündeme getirilmiş ancak Türkiye buna sıcak bakmamıştır. İki ülke arasında bilimsel teknik antlaşma ile sivil hava gemisi kaçırma olaylarına ilişkin antlaşma imzalanmıştır.⁴¹³

Milliyetçi Cephe dönemi Türkiye- SSCB ilişkilerine karakterini veren temel başta Kıbrıs Sorunu'nun yarattığı olumsuz etkilerden en az hasarla etkilenme politikasından ibaretti. SSCB ile olan ilişkilerin ekonomik ve ticari yakınlaşmadan öteye geçmemesi başta Milliyetçi Cephe'nin ideolojik temellerine olan uzaklığı olmak üzere Batı ile ilişkilerin koparılmak istenmemesinden ileri geliyordu. Ancak Türkiye bu dönemde Kıbrıs konusunda kararlılığını sürdürmek amacı ile ABD'den bağımsız hareket edebileceğini Batı'ya gösterme uğraşında olmuştur. Bu da doğal olarak Arap Ülkeleri ve SSCB ile yakın ilişkilerin kurulmasını getirmiştir. Türkiye-SSCB ilişkilerinin ekonomik, ticari ve kültürel alanda ivme kazanması SSCB'yi Kıbrıs Sorunu'nda Türkiye'den yana olması anlamına gelmemektedir. Bu anlamda Amerikan ambargosunun kaldırılması SSCB tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Kıbrıs konusuna devletlerin müdahalesine karşı olan SSCB, Amerikan'nın

⁴¹² Şahin, "1970'li Yıllarda Türk Dış Politikası", s. 646.

⁴¹³ Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C. 1. Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, s. 780.

Türkiye'ye silah vermesinin Doğu Akdeniz ve Ege'de dengesizliğe yol açabileceği gibi Kıbrıs'ta barış ortamını bozabilecek bir tehlike olarak görmüştür.⁴¹⁴ Milliyetçi Cephe'nin SSCB ile yakınlaşan ilişkilerine yönelik eleştirilere karşı Demirel, ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi vurgusunu yaparak, ülkelerle kurulan ilişkilerde rejime göre karşıt bir konuma geçmenin doğru olmadığını, iç işlerine karışma arzusunda olmayan ülkelerle ilişkilerin geliştirilebileceği yorumunu yapmıştır. Ayrıca Demirel, SSCB ile olan ilişkide anti- komünist olduklarını vurguladıklarını ve iç işlerine müdahale etme durumunda ilişkilerin sona ereceğini, ideoloji ithalatına fırsat verilmeyeceğini ifade etmiştir.⁴¹⁵

6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum

Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin siyasi alanda uzun soluklu olup olmayacağı tartışmaları sürerken 12 Ekim'de gerçekleşecek olan Cumhuriyet Senatosu ve Milletvekili Ara Seçimleri iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Siyasi alandaki kutuplaşma miting meydanlarına taşınmış ve seçimler adeta CHP- Milliyetçi Cephe seçimlerine dönüşmüştür. Türkeş bu duruma resmi nitelik kazandırmak için 8 Ağustos'ta Milliyetçi Cephe partilerine seçimlerde birlikte hareket etme çağrısında bulunmuş⁴¹⁶ ancak beklediği karşılığı alamamıştır.⁴¹⁷ AP, merkez sağ da elde ettiği başat parti olma imajını korumak isterken MSP, CHP'nin seçimlerde başarısız olacağına dair inancından dolayı bu teklife olumlu bir karşılık vermemiştir.⁴¹⁸

CHP- Milliyetçi Cephe gerilimi Ecevit'in seçim çalışmalarını başlattığı 21 Haziran'da miting meydanında kendisini göstermiştir. Ecevit'in Bolu'nun Gerede ilçesine girerken otobüsünün taşlanması sonrası çıkan olaylarda taşlı-sopalı saldırılar askeri birliklerin müdahale etmesi ile yatıştırılabildi. 4 Eylül'de Elazığ'da bir grup MHP'linin taşlı saldırısı ile süren saldırılar 17 Eylül'de Bayburt'ta CHP mitinginde bir grup MHP'linin "Başbuğ Türkeş", "Katil Ecevit" sloganları atması ile şiddetlenmiştir. Ecevit'e yönelik saldırılar 18 Eylül'de Eynesil'de gerçekleşen CHP

⁴¹⁴ Gönülöbol ve Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 593.

⁴¹⁵ *MMTD*, D:4, C:15, B: 58, s. 273.

⁴¹⁶ *Milliyet*, "Türkeş: 'Seçimlerde koalisyon partileri İşbirliği Yapmalı' ", 9 Ağustos 1975

⁴¹⁷ Benzer bir çağrısı 27 Haziran'da milliyetçi partilerin birlikte hareket etmesi halinde CHP'yi geride bırakacağına yönelik açıklaması ile Dp'li Saadettin Bilgiç'te yapmıştı. *Milliyet*, "Bilgiç: 'Milliyetçi Partiler Birleşmeli' " 27 Haziran 1975, s. 1.

⁴¹⁸ Arif İlman, *Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. 103.

mitinginde de yaşanmıştır.⁴¹⁹ Benzer bir olay da Türkeş'in Diyarbakır mitinginde yaşanmıştır. MHP'liler ve karşıt görüşlü gruplar arasında çıkan kavga polis ve askeri birliklerin müdahalesi ile yatıştırılabılmıştır.⁴²⁰ CHP, yaşanan olaylardan AP'yi sorumlu tutmuş ve MHP'nin komandolarını AP'nin gizliden gizliye kontrol ettiğini ileri sürmüştür. Demirel'in seçim çalışmalarına hala başlamamış olmasını da bu duruma gerekçe olarak göstermiştir. MHP ise şiddet olaylarının sorumlusu olarak CHP'yi görmüştür.⁴²¹ İktidar ve muhalefet arasındaki gerilimin miting meydanlarına taşınması partilerin seçim propagandasından ziyade karşılıklı zıtlaşmalarla seçmene ulaşmaya çalışması sonucunu doğurmuştur. Öte yandan seçime kısa bir süre kala CHP-AP çekişmesi daha da şiddetlenmiştir. Ecevit'in, Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in adının geçtiği "Mobilya Yolsuzluğu" iddialarını gündeme taşıması Demirel'in CHP liderini ispata davet etmesi ile karşılık bulmuştur.⁴²² Nihayet 12 Ekim'de seçimler gerçekleşmiştir. 25 İl'de gerçekleşen Cumhuriyet Senatosu 3/1 yenileme seçimlerinde CHP %43.37 oy oranı ile (25 senatör) birinci parti çıkmasına karşın AP %40.81 oy oranı ile (27 senatör) daha fazla senatörlük elde etmiştir. Senato seçimlerinde, MSP %8.85 oy oranına ulaşırken MHP % 3.24 oy oranında kalmıştır. Dp ise %3.14 oranında oy alabilmiştir. TBP %0.54 oranında oy alırken bağımsızlar 0.05 oranında oy almıştır. 6 İl'de gerçekleşen Milletvekili Ara Seçimi'nde ise AP 48.62 oy oranı ile birinci parti olurken CHP, %37.98 oy oranı ile ikinci parti olmuştur. MSP, 7,86 oy oranı ile üçüncü, Dp 2.84 oy oranı ile dördüncü parti olmuştur. MHP % 2.31 oy oranında kalırken TBP 0.28 ve Bağımsızlar 0.11 oy alabilmiştir.⁴²³ Seçim sonuçlarına göre AP 1973 seçimlerine kıyasla kendi tabanından diğer sağ partilere kayan oyları toplamış gözükmektedir. Dp'nin ciddi anlamda oy kaybına uğramasına karşın MSP fazla bir oy kaybına uğramamıştır. CGP ise seçimlere katılmayıp AP'yi desteklemiş ve AP listesinden üyelerini aday göstererek 2 senatörlük kazanmıştır. AP ve CHP'nin ulaştığı oy oranı her iki parti de bir sonraki seçimde tek başına iktidara gelme umudunu arttırmıştır.⁴²⁴ Öte yandan Milliyetçi Cephe'nin iktidarda kalma, muhalefetinse erken seçim ısrarını sürdürdüğü bir ortamda gerçekleşen seçim sürecinde yaşanan şiddet olayları CHP'nin oy oranının artmasında oldukça etkili olmuştur. İpekçi'ye göre, normal şartlarda

⁴¹⁹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 1980*, C. 3 (1961- 1980), s. 370.

⁴²⁰ *Cumhuriyet*, "Diyarbakır'da Polis Halka Ateş Açtı", 24 Haziran 1975, s. 1.

⁴²¹ İlman, *Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 103- 107.

⁴²² *Milliyet*, "Demirel: 'Bizim Zamanımızda Mobilyaya Vergi İadesi Yapılmadı'", 9 Eylül 1975, s. 1.

⁴²³ *Resmi Gazete*, "Yüksek Seçim Kurulu Kararı", 25 Ekim 1975, S. 15394, s. 11-16.

⁴²⁴ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s.228.

CHP'nin ulaşamayacağı oyları almasında etkili olan temel cepheci siyaset olmuştur. Bu anlamda cepheci siyaset CHP'nin solunda ve karşısında olan seçmenleri CHP'yi desteklemeye itmiştir.⁴²⁵

İktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşmanın kendisini gösterdiği siyaset alanlarından birisi de Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı Seçimleri olmuştur. Bu süreçte siyasi kutuplaşma yalnızca iktidar ve muhalefet arasında değil koalisyon partileri arasında da kendisini göstermiştir. Partiler arası görüş ayrılıkları uzun bir süre meclis başkanının seçilememesine yol açmıştır. Milliyetçi Cephe partileri bir ön tavır olarak parlamento çoğunluğuna sahip oldukları için kendi adaylarının desteklenmesinden yana olmuştur. Ancak MSP bu tavrın dışında kalarak AP'nin adayını ya da bağımsız bir adayı desteklemeyeceklerini açıklamıştır. Başkanlık seçiminden uzun süre bir sonuç alınamayınca MSP bağımsız bir adayı destekleyeceğini açıklamış ve Milliyetçi Cephe, Kemal Ziya Öztürk isminde birleşmiştir. Ancak bu defa CHP ve Dp, bağımsız bir adayın meclis başkanı olması halinde AYM'ye başvuracaklarını açıklamalarının ardından bu formül de sonuçsuz kalmıştır.⁴²⁶ Milliyetçi Cephe partilerinin kendi içindeki anlaşmazlığına muhalefet tarafından yoğun eleştiriler gelmiştir. Bu anlamda Dp lideri Ferruh Bozbeyli, hükümeti içte ve dışta sözünün geçmediğini ifade ederek eleştirirken CHP lideri Ecevit ise hükümeti ülkeyi kargaşaya götürmekle itham etmiştir.⁴²⁷ Öte yandan Genelkurmay Başkanı Semih Sancar, Demirel ile gerçekleştirdiği bir görüşmede endişelerini ifade etmiştir. Başkanlık krizinin 47. Tur oylamada da sonuçsuz kalmasının ardından centilmenlik antlaşması ile CHP adayı Kemal Güven isminde görüş birliğine varıldı.⁴²⁸ Başkanlık krizi nihayet 24 Aralık 1975'te CHP adayının seçilmesi ile sona erdi.⁴²⁹ Cumhuriyet Senatosu Başkanı ise benzer şekilde -Millet Meclisi Başkanlığında olduğu gibi- centilmenlik antlaşması formülü ile çözüldü. 25 Aralık'ta, AP'li Tekin Arıburun CHP ve AP oyları ile Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı'na seçildi.⁴³⁰

Dönemin siyaset alanında öne çıkan bir diğer gelişmesi de gündemi uzun süre meşgul eden yolsuzluk olayları olmuştur. Bunlardan ilki Ecevit'in 12 Ekim

⁴²⁵ Abdi İpekçi, "Cephecilik Kime Yaradı?", *Milliyet*, 16 Ekim 1975, s. 1.

⁴²⁶ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 229-230.

⁴²⁷ *Milliyet*, "Bozbeyli: 'Hükümet ne içte, ne dışta söz geçiremiyor' ", "CHP: 'Cephe Hükümeti Ülkeyi Kargaşaya Sürükledi' ", 24 Kasım 1975, s. 1.

⁴²⁸ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 230.

⁴²⁹ *Cumhuriyet*, "CHP'li Güven 280 Oyla Meclis Başkanı Seçildi", 25 Aralık 1975, s.1.

⁴³⁰ *Milliyet*, "Arıburun Tekrar Senato Başkanlığına Seçildi" 26 Aralık 1975, s. 1.

seçimlerinde söyleminden eksik etmediği “Mobilya Yolsuzluğu” olayı, diğeri ise Amerikan Lockheed Uak Firması’nın Türkiye dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerde bağış adı altında dağıttığı rüşvet skandalıdır. Demirel’in yeğeni Yahya Demirel’in adının geçtiği mobilya yolsuzluğu olayında Yahya Demirel, yurt dışına mobilya satmış gibi göstererek hazine­den 20 milyon lira vergi iadesi almakla suçlanmıştır.⁴³¹ Olayın şiddetlenmesi 12 Temmuz 1975’te Milliyet Gazetesi’nde çıkan bir haber olmuştur. “*Yahya Demirel’in mobilya ihracına izin verilmedi*” Başlığı ile çıkan haber sonrası CHP’li Yüksel akmur, Yahya Demirel hakkında suç duyurusunda bulunmuştur. Olaylar karşısında CHP sert eleştirilerle AP’ye yüklenirken Demirel, bu iddiaların kendisini hedef aldığını ifade etmiştir.⁴³² Hayali mobilya satışı Yahya Demirel tarafından yalanlanmıştır. Nitekim 21 Ekim’de hayali mobilya satışı için soruşturma açılmıştır.⁴³³ CHP bu olayı Milliyetçi Cephe’yi düşürmek için kullanmak istemiştir. 1976 bütçe görüşmeleri sırasında gensoru önergesi vermiş ancak bir sonuç alamamıştır. Öte yandan mobilya yolsuzluğu olayı ile ilgili açılan meclis soruşturması gereği ile yerine getirilmemiş hatta soruşturma komisyonu başkanı dahi seçilememiştir. CHP ise mobilya yolsuzluğu olayı ile hükümeti düşürme çabası içerisinde olmuştur.⁴³⁴ CHP bunun için MSP ve CGP’nin desteğini aramış ancak bu partilerde karşılık bulmadığı gibi Milliyetçi Cephe Hükümeti içerisinde birlikte hareket etme gücünü pekiştirmiştir. CHP son koz olarak soruşturmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için gensoru önergesi vermiş ancak bir sonuç alamamıştır.⁴³⁵ Yahya Demirel 27 şubat 1976’da tutuklansada 18 Mayıs’ta tahliye edilmiştir. Siyasetin gündeminden düşmeyen mobilya yolsuzluğu olayı ancak 5 Haziran 1980’de Yahya Demirel’e gıyabında 4 sene hapis cezası verilmesi ile sonulanabilmiştir.⁴³⁶

Bir diğer yolsuzluk olayı Hava Kuvvetleri Komutanı Emin Alpkaya’nın adının karıştığı Lockheed Uak Firması’na bağlı İtalyan Aer İtalia şirketi’nin Lice’de 1975’te meydana gelen deprem sonrası yaptırılması planlanan bir okul için Alpkaya’ya 30 bin \$ vermesi ile gündeme oturmuştur. Alpkaya, aldığı paranın Genelkurmay Başkanı Semih Sancar’ın bilgisi dâhilinde olduğunu söylemiş ancak

⁴³¹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.3 (1961- 1980), s. 405

⁴³² Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 233.; *Milliyet*, “Yahya Demirel’in Mobilya İhracına İzin Verilmedi”, 12 Temmuz 1975, s. 1.

⁴³³ *Cumhuriyet*, “Hayali Mobilya Olayı İçin Soruşturma Açıldı”, 22 Ekim 1975, s. 1.

⁴³⁴ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir rnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 176.

⁴³⁵ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 234-235.

⁴³⁶ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.3 (1961- 1980), s. 405.

Sancar bunu reddetmiştir. Şubat ayı içerisinde CHP rüşvet dağıtım iddialarına ilişkin meclis soruşturması açılmasını istemiş, şirket yapmış olduğu açıklama ile 13 Milyon Lira'nın kimlere ne şekilde dağıtıldığının bilgisinin kendilerinde olmadığını açıklamıştır. Alpkaya ile birlikte başka generallerin de adının geçtiği rüşvet iddiaları sürerken Alpkaya istifa etmiş ve Genelkurmay Başkanı'nın bilgisi dâhilinde bağışı aldığını olayın kendileri tarafından unutulmuş olma ihtimalinin yüksel olduğunu, suçsuzluğunun ortaya çıkarılmasını istemiştir. Genelkurmay Askeri Mahkemesi Hava Kuvvetleri eski Komutanı Emin Alpkaya ve üç arkadaşının adının geçtiği rüşvet davasında 30 Nisan 1976'da beraat kararı verdi. Genelkurmay Başkanı'nın beraat kararının bozulmasına ilişkin temyiz davası reddedilince Alpkaya davadan beraat etmiş oldu.⁴³⁷

Muhalefetin Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni düşürme çabaları AP özelinde toplanmıştı. AP'yi zor durumda bırakan yolsuzluk olayı ve ardı arkası kesilmeyen gensoru önergeleri Milliyetçi Cephe tarafından bertaraf edilse de muhalefetin durmaya niyeti yoktu. Haziran ayında CHP'nin ardı ardına gelen gensoru önergelerini Temmuz ayında DP'nin gensoru önergesi izledi. Gensoru önergelerinin öznesi AP özelinde Demirel'di. Ancak muhalefetin esas amacı hükümeti düşürmekti. Muhalefetin tüm çabalarına rağmen Milliyetçi Cephe'nin güç birliği sonuç vermiş ve gensoru önergeleri savılabilmıştır.⁴³⁸ Öte yandan AYM, 28 Haziran'da MHP'nin yurt dışı örgütlerini 6 ay içerisinde kapatması kararını vermiştir. Karara uyulmaması halinde cumhuriyet başsavcılığı partiyi kapatma davası açabilecekti.⁴³⁹

İktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler AYM'nin Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM)'nin kuruluş kararını iptal etmesi ile bir kere daha gerilmiştir. İktidarın DGM'lerin yeniden açılması için verdiği mücadele muhalefet kanadında tepkiyle karşılanmıştır. DGM'lerin yeniden açılmasına bir tepki de DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu)'ten gelmiştir. DİSK yönetimi, DGM'lerin adil yargılanma hakkının ortadan kaldırdığını, demokratik hak ve özgürlükleri reddeden bir bütünlüğe sahip olduğunu ve işçi sınıfını etkisiz kılmak amacı ile Milliyetçi Cephe tarafından yeniden gündeme getirildiğini savunmuş ve 16 Eylül'de

⁴³⁷ *Tercüman*, 1900 Yılından 1990'a 20. Yüzyıl Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1990, s. 1055.; Lockheed rüşvet skandalı Türkiye ile sınırlı kalmamıştır. Muhtelif zamanlarda Hollanda, Batı Almanya, İtalya gibi ülkelerde benzer rüşvet olaylarının yaşandığı firma tarafından da kabul edilmiştir.

⁴³⁸ *Milliyet*, "Demirel Hakkındaki Gensoru 190'a Karşı 227 Oyla Reddedildi", 8 Temmuz 1976, s. 1.

⁴³⁹ *Cumhuriyet*, "MHP'nin Dış Örgütünü Kapatması İstendi", 15 Haziran 1976, s. 1. ; *Cumhuriyet*, "Anayasa Mahkemesi MHP'yi Suçlu Buldu", 29 Haziran 1976, s. 1.

yayınladığı bir bildiri ile Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin yasal yollarla düşürülmesi için “genel yas” kararı almıştır. Türkiye genelinde DİSK'e bağlı işyerlerinin eyleme katılması ile genel yas ilanı kısa süre içerisinde kapsamlı bir direniş hareketine dönüşmüştür. TÜRK- İŞ'e bağlı HARB- İŞ, YOL- İŞ gibi sendikaların mitinglerde verdiği destek sonrasında 21 Eylül'de DİSK Genel Merkezi'ne bir operasyon gerçekleştirildi. Yürütme Kurulu üyeleri tutuklansa da birkaç gün sonra serbest bırakılmıştır. DİSK'in DGM'lerin yeniden kurulmasını engelleme çabaları parlamentoda CHP'nin desteği ile birleşince başarılı olmuştur. Milliyetçi Cephe'nin DGM'lerin yeniden kurulmasına ilişkin yasa önerisi CHP tarafından engellenmesi ile çıkarılamamış ve DGM'ler 11 Ekim'de hukuken kaldırılmıştır.⁴⁴⁰ Öte yandan Milliyetçi Cephe DGM'lerin yeniden açılmasını engelleyen CHP'ye misilleme yapma yoluna gitmiştir. Bu anlamda Ankara Belediye Başkanı Vedat Dalokay'ın, temizlik işçilerini direnişe teşvik ettiği ve halkın hayatını tehlikeye attığı gerekçesi ile görevden almıştır. Benzer şekilde CHP'ye yakın olarak gördüğü TOB-DER' (Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği)'i de kapatmıştır. Danıştay hükümetin her iki uygulamasını da durdurma kararı almıştır. Hükümet itirazda bulunacağını açıklamış ancak karara uymak zorunda kalmıştır.⁴⁴¹

Milliyetçi Cephe'nin siyaset alanında karşılaştığı güçlükler karşısında güç birliği yoluna gitmesi muhalefet karşısında iktidarını koruması açısından önemlidir. Milliyetçi Cephe iç politikada karşılaştığı çoğu sorunu benzer şekilde güç birliği ile savma -ya da en azından öteleme- yoluna gitmiştir. Ancak benzer refleksi ekonomi alanında göstermekte zorlanmıştır. Dolayısıyla enflasyon, işsizlik, fiyat artışları gibi temel ekonomik olguların toplumda yarattığı etkileri azaltmakta başarılı olamamıştır. Bu anlamda Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin ekonomik alanda karşılaştığı güçlükler iç politikada karşılaştığı güçlüklerin yanında geçmiş dönem bakiyesini muhtevasında barındıran, hızlı olarak çözülmeyi bekleyen yapısı ile siyaset, ekonomi ve toplum üçlüsüne bir aradalığını veren bir mirasın ürünüydü. Bu miras 1970'lerin uluslararası konjonktüründe filizlenen ve Türkiye ekonomisine 10 yılda iki ayrı görüntü veren şartlarda kendisini göstermiştir. Siyasal yaşamda 27 Mayıs Darbesi sonrası dönemde ekonomik ve sosyal alandan tüm devlet yapısını iyileştirme amacı taşıyan planlı döneme geçilmesi 1970'li yılların ortalarına kadar geçen süreçte düzenli bir

⁴⁴⁰Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000, C.3 (1961- 1980), s. 392.

⁴⁴¹Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 240. Milliyet, “Danıştay, “Vedat Dalokay'ın Görevden Alınmasına İlişkin Kararı da Durdurdu”, 7 Ekim 1976, s. 1.

büyümeyi beraberinde getirmiştir. Bu anlamda 1971 Muhtırası'nın gerçekleştiği yıllarda ekonomi; tarım ve sanayi alanında belli bir ivme yakalamış durumdaydı.⁴⁴² Yurt dışından ülkeye giren döviz gelirleri ve dış borçlar ile birlikte ekonomi iyimser bir görüntü kazanmıştı. Bu görüntü Kıbrıs Barış Harekâtı ve Amerikan ambargosunun ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ile bozulmaya başlamıştır. Ancak 1974 ve 1975'te sınai kalkınma hızı azalsa da tarımsal üretimde beklenenin üzerinde bir artış yaşanması milli gelir artış hızının yükselmesini beraberinde getirmiştir.⁴⁴³ Milli gelirdeki bu yükseliş 1976'ya gelindiğinde hizmet sektörünün ivme kazanması ile devam etse de Kıbrıs Sorunu ve Amerikan ambargosuna direnen ekonomi 1977'den sonra ülkeye fiyat artışları, enflasyon ve darboğaz kasvetini getirecek olan süreci başlatacaktır. Bu anlamda 1977'den sonra sınai üretim ve hizmet sektöründeki gelişmenin yavaşlaması tarımsal üretimdeki gerileme ile birleşince GSMH'yi geriletmiştir.⁴⁴⁴

Tablo 3:
1973- 1977 Yılları Arasında GSYİH, GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları⁴⁴⁵
(Sabit Fiyatlarla- Milyon TL)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmet	GSYİH	GSMH
1973	-8.1	12.0	6.5	3.3	4.9
1974	6.2	7.1	4.7	5.6	3.3
1975	3.0	9.1	8.5	7.2	6.1
1976	6.9	8.9	12.8	10.5	9.0
1977	-2.1	6.6	4.7	3.4	3.0

Yukarıda bahsedilen durumu tablo 3'te görmek mümkündür. 1973'ten sonra sınai kalkınma hızı azalmış ancak tarımsal üretimdeki gelişme ile birlikte tarımsal üretim yükselişe geçmiştir. Bu da 1973-1975 arası dönemde GSYİH ve GSMH'de artışı beraberinde getirmiştir. Ancak tarımsal üretimdeki büyüme hızının azalmasına hizmet ve sınai alandaki büyüme hızlarının düşmesi eşlik edince 1977'ye gelindiğinde GSMH'yi %3'e kadar geriletmiştir. 1973- 1977 arası dönemde tarımsal üretim içindeki buğday ve bitkisel yağ gibi ürünlerde dış alım ihtiyacı hissedilmişse

⁴⁴² Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 284.

⁴⁴³ Koray Başol, *Türkiye Ekonomisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:2, İzmir 1983, s. 68.

⁴⁴⁴ TUSİAD, *1979 Yılına Girenken Türk Ekonomisi*, Yayın No: TUSİAD- / 79. 1.58, İstanbul, 1979, s. 125.

⁴⁴⁵ TC Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950- 2014*, 2015, s. 11.; TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010, s. 647.

de hane halkı tarım ürünlerinde darboğaz ile karşılaşmamıştır. Ancak tarım ürünlerinin dışsatımında beklenen ivme sağlanamamıştır.⁴⁴⁶

Öte yandan birbirinin yerine ikame edilebilen büyüme hızları Amerikan ambargosu ve petrol krizinin etkilerine daha fazla direnemezdi. Bu ilk olarak kendisini ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3'e düşmesi ile gösterdi. 1973 seçimleri sonrası siyasi yaşama eklemlenen erken seçim söyleminin getirdiği siyasi kutuplaşma etkin ekonomik politikaların uygulanmasına engel oluyordu. Bu anlamda istikrar ve refah vadinde bulunan Milliyetçi Cephe için 1977 yılı bunalımın ortaya çıktığı yıl olacaktır.⁴⁴⁷ Öte yandan 1970'lerin başından itibaren hissedilmeye başlayan küresel ekonomik şartlar ülke ekonomisinde döviz ve rezerv birikiminin artmasını getirmiş bu da fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Fiyat artışları ile mücadelede dış alım yoluna gidilmişse de 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ekonomiyi derinden etkileyecek olan döviz yokluğu giderek artan ve ekonomiye keskin bir bıçak gibi eklemlenen dış kredi bağımlılığı ile aşılmaya çalışılmıştır. Ülke ekonomisinin kendi dinamikleri ile kaynak yaratacak kapasiteden yoksun olması kamu kesiminin sorumluluklarını ağırlaştırmıştır. Dolayısıyla dış alım politikası ve döviz kuru politikası artık işlerliğini yitirmiştir.⁴⁴⁸

Milliyetçi Cephe ekonominin bu açmazını geçmiş dönem birikimi –dış borç olarak- ile aşmak istiyor ancak Kıbrıs Sorunu ve hali hazırda süren Amerikan ambargosunun etkileri buna engel oluyordu. Milliyetçi Cephe ekonominin gün geçtikçe fenalaşan yapısının farkındaydı. Bunun için en azından bir sonraki seçime kadar darboğazın hissedilmemesi için çareler arıyordu. Bu çareyi ise Döviz Çevrilebilir Mevduat (Faizli kısa vadeli borçlanma) ile bulmuştu.⁴⁴⁹ Bu yaklaşan ekonomik krizi ortadan kaldırmasa da öteleyecek bir adımdı fakat 1977 seçimleri sonrası kurulacak hükümetlere ağır bir ekonomik miras bırakacaktı.⁴⁵⁰ 1970'lerin sonuna yaklaşırken ülke ekonomisi sürekli artan fiyatların doğurduğu rant piyasası

⁴⁴⁶ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979- 1983*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1979, s. 331.

⁴⁴⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 1985*, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1993, s. 104.

⁴⁴⁸ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979- 1983*, s. 202-203.

⁴⁴⁹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 1985*, s. 104.

⁴⁵⁰ DÇM'den doğan borçlanma ülke ekonomisinin giderek şişen dış borçlarından dolayı geri ödeme konusunda sorun yaratmıştır. 1980'de yapılan bir anlaşma ile DÇM'den doğan borç ödemeleri ertelenmiş ve borçların ödenmesini Merkez Bankası üstlenmiştir. Merkez Bankası ise DÇM ödemelerini orta vadeli borca dönüştürerek ödemiştir. Cem Alpar, "Dış Borç Sorunu –Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden Bir Değerlendirme", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C 1, S. 3, 1980, s. 161-162.

ile karşılaşacak ve ülkede ikili bir fiyat yapısı kendisini gösterecektir.⁴⁵¹ Bu anlamda enflasyon 1977’de % 24, 1978’de % 52, 1979’da % 63’e kadar yükselecektir. 12 Eylül Darbesi sonrası ise enflasyon üç haneli rakamlara ulaşarak %107’yi görecektir.⁴⁵²

Tablo 4:
1973- 1978 Yılları Arasında (Seçilmiş) Gıda Ürünlerinin Ortalama Fiyatları⁴⁵³
(İstanbul İli İçin)- (TL/ Kg)

Yıl	Ekmek	Toz Şeker	Buğday Unu	Yumurta (Adet)	Çay
1973	2.11	3.95	2.92	0.80	35.00
1974	2.71	5.49	4.82	1.10	35.00
1975	3.86	7.72	6.36	1.34	48.75
1976	4.46	8.15	6.81	1.53	65.00
1977	5.19	8.26	7.19	1.67	70.00
1978	6.63	9.92	8.98	2.50	90.00

Tablo 5:
1973- 1978 Yılları Arasında (Seçilmiş) Döviz Kurları⁴⁵⁴
(1 Türk Lirası Karşılığı)

Yıl	Amerikan Doları	Federal Almanya Markı	İngiliz Sterlini
1973	14,00	5,25	32,30
1974	19,85	5,65	31,82
1975	15,00	5,95	31,05
1976	16,50	6,85	26,40
1977	19,25	8,60	34,70
1978	25,00	13,87	50,10

Tablo 4 ve 5’de 1973- 1978 yılları arası dönemde gıda ürünlerindeki sürekli fiyat artışını döviz kurlarındaki sürekli artışın izlediği görülmektedir. Bilhassa 1973-1975 arasında görece olarak artan fiyatlar bu tarihten sonra sürekli artan bir seyir izlemiştir. Öte yandan 1975 sonrası giderek yükselen fiyat artışları; Amerikan ambargosu ve petrol krizinin ülke ekonomisinde kendisini hissettirmeye başladığını göstermektedir. Milliyetçi Cephe iktidara geldiği 31 Mart’tan 27 Ekim tarihine kadar bütçe açığını kapatmak ve ithalat ihracat dengesini sağlamak amacı ile Türk Lirası’nın Dolar karşısındaki değerini beş defa düşürme (devalüe) yoluna gitmiştir.

⁴⁵¹ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979- 1984*, s. 203.

⁴⁵² İlhan Özer, *Türkiye’de 1970- 1983 Dönemi Enflasyonu*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma, Geliştirme, Planlama ve Koordinasyon Kurulu, Ankara 1984, s. 58.

⁴⁵³ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, s. 496-497.

⁴⁵⁴ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, s. 572- 575.

DÇM ile birlikte uygulanmaya konan bu iki adım bütçe açığını kapatmamakla kalmamış dış ticaret dengesini de bozmuştur.⁴⁵⁵

Ekonominin yapısal alanındaki iyimser olmayan gidişatına karşın Milliyetçi Cephe'nin ekonominin bir diğer alanını oluşturan kalkınma alanına yönelik milliyetçi- muhafazakâr söyleminin uzamını oluşturan vaatlerini yerine getirme çabası içerisinde olduğunu görmekteyiz. Dönem içerisinde MSP lideri Erbakan'a yönelik olarak yersiz temel atma törenleri konusunda eleştiriler gelse de Milliyetçi Cephe'nin bu alanı seçim sürecinde popülizmine eklemek istemesi önemli yatırımların yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bu anlamda hükümetin ilk aylarında Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB AŞ) ülkede karşılığı olan bir yatırım bankası olarak kurulmuştur. Benzer şekilde hükümetin ilk yılında SSCB kredileri ile finanse edilen İskenderun Demir- Çelik Fabrikası'nın biten kısımlarının açılması önemli bir kalkınma adımı olmuştur. Hükümetin bu yatırımlarını 1976 yılında Suat Uğurlu Barajı'nın temelini atılması ve 1977'de Türkiye- Irak Petrol Boru Hattı'nın açılışı izlemiştir.⁴⁵⁶

Milliyetçi Cephe milliyetçi- muhafazakâr popülist söyleminin önemli bir alanını oluşturan kalkınma ve yatırımlarına muhtelif üretim alanlarına yönelik irili ufaklı birçok fabrika açılışını da eklemiştir. Öte yandan Milliyetçi Cephe içerisinde anlaşmazlıkların en belirgin olduğu alan ekonomi alanı olmuştur. AP ve MSP'nin adeta rekabetine dönen popülist kalkınma söylemleri koalisyon içerisinde AP- MSP yarışını perçinlemiştir. Koalisyonun diğer partileri ise -MHP ve CGP- ekonomik alanda etkisiz bir konumda kalmıştır. Bu anlamda AP montaj sanayi yatırımlarına yönelik girişimlerini arttırma uğraşında olurken, MSP ekonomik yatırımlar yolu ile millileşmeden yana olmuştur. Nitekim MSP'nin yerli otomotiv sanayi ve ara malı üreten sanayi yatırımlarını söylemine almasının gereği de budur. AP'yi yabancı sermayeden yana olarak eleştiren MSP, yerli sermayeyi öne çıkaran bir ekonomi politikası izleme uğraşında olmuştur. İki parti arasındaki bu görüş farklılığı hükümetin ekonomik kurumlarla olan ilişkilerinde de kendisini göstermiştir. Erbakan, 1977 yılı içerisinde Türkiye'yi ziyarete gelen Dünya Bankası heyeti ile görüşmek istemiş fakat bu istek heyet tarafından kabul edilmemiştir. Teamül gereği Maliye Bakanlığı'nın yönetiminde gerçekleşmesi gereken görüşmede

⁴⁵⁵ İlman, *Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 234.

⁴⁵⁶ *Cumhuriyet*, “Başbakan Demirel'in de Katıldığı Bir Törenle Türk- Irak Petrol Boru Hattı Açıldı”, 4 Ocak 1977, s. 1.; *Milliyet*, “Suat Uğurlu Barajının Temeli Atıldı”, 28 Mart 1976, s. 1.

Erbakan'ın kendi partisinin projeleri hakkında görüşmek istemesi Başbakan Demirel tarafından da olumlu karşılanmamıştır.⁴⁵⁷

1977 seçimleri yaklaşırken Türkiye ekonomisi, 1970'lerin ilk yarısındaki görüntüsünden ayrı bir görüntü çiziyordu. İktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşma dış politikanın çözülmeyi bekleyen sorunlarına rağmen giderek derinleşti. Dış politikanın ekonomi üzerindeki etkisi yadsınamazdı. Buna rağmen siyasal yaşamda 1977 yılı seçim popülizmi ile ekonomi ve dış politika sorunlarının önüne geçmiştir. Artan enflasyon, fiyat artışları ve döviz sıkıntısı 1973'ten sonra işçi dövizlerinin sürekli artan girdisi ile ötelenebiliyordu. Bu tarihten sonra yurt dışına göç eden işçi sayısının sürekli olarak azalması ile dolaylı da olsa döviz kaybı kendisini hissettirmeye başlamıştır.

Tablo 6:
1967-1977 Yılları Arasında Yurt Dışına Giden İşçi Sayısı ve İşçi Dövizleri⁴⁵⁸
(Nitelikli- Niteliksiz İşçi Toplamı)- (Milyon Dolar)

Yıllar	Giden İşçi (Bin)	İşçi Döviz
1967	8 947	93 030
1968	43 204	107 318
1969	103 975	140 612
1970	129 575	273 120
1971	88 442	471 362
1972	85 229	740 155
1973	135 820	1 183 352
1974	20 211	1 426 211
1975	4.419	1 312
1976	10.558	982
1977	19.084	983

Tablo 6'da görüldüğü üzere 1967- 1970 yılları arası dönemde yurt dışına giden işçi sayısı sürekli bir artış içerisindeydi. Bu tarihten sonra yurt dışına giden işçi sayısı azalmış olsa da ülkeye giren işçi dövizleri sürekli bir artış içerisindeydi. Bu artış 1975 yılına gelindiğinde ciddi anlamda bir gerilemeye başlamıştır. 1973 sonrası dönemde başta petrol krizinin küresel etkileri olmak üzere Türk işçilere olan işgücü talebinin azalması ekonomiyi etkilemeye başlamıştır. Döviz sıkıntısının baş gösterdiği bir

⁴⁵⁷ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 246-247.

⁴⁵⁸ Nermin Abadan, Ruşen Keleş, Rinus Penninx vd., *Uluslararası İşçi Göçünün Boğazhyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme Göç ve Gelişme, (Türkçesi: Ünsal Oskay)* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 13 ve 108.; Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 502.; TÜSİAD, *1979 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul 1979, s. 122.

dönemde Amerikan ambargosu ve Kıbrıs müdahalesinin yarattığı dış etkiler ile Batı ile ilişkilerin gerginliği ekonomik ilişkilere de yansımıştır. Bu anlamda Avrupa'dan gelen ekonomik yardımların durması hükümeti dış yardım konusunda yeni arayışlara sokmuştur. Dolayısıyla Milliyetçi Cephe'nin çok yönlü dış politikaya yönelmesi tesadüfî değildi. Ekonominin zora girdiği bir dönemde çözümsüz kalan Kıbrıs Sorunu'nun adanın idamesinden kaynaklı masraflarının Türkiye'ye olan maliyeti de bu durumu gün geçtikçe perçinlemiştir. Öte yandan 1973 seçimlerinden 1977 seçimlerine kadar olan dönemde siyasal yaşamda sürekli bir seçim popülizmi gündemde kalmıştır. Partilerin ekonomiye ilişkin vaatleri neredeyse seçimlerde karşılık bulmasına bağlı hale gelmişti. Milliyetçi Cephe'nin iktidar günlerinde ilk icraat olarak 1973'ten sonra ithal gübre fiyatlarının yükselmesi nedeniyle hayli rahatsız durumda olan çiftçiye yönelik attığı adımla gübre fiyatlarını düşürüp çiftçiye 5 milyar lira destek sağlaması bu durumun bir sonucuydu. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde genişleme politikası işgücünün gün geçtikçe artan seyrine daha fazla direnemedi. İşsizlik arttıkça sağ ve sol görüşlü gruplar üye kazanmaya başladı. Böylelikle nüfusun en dinamik kesimi kendisini sağ ve sol gruplar içerisinde ifade etme uğraşında oldu.⁴⁵⁹

Milliyetçi Cephe iktidarında siyasetin kutuplaşan yapısı içerisinde ekonominin gün geçtikçe kötüye giden yapısı sağ ve sol cereyanların toplumsal çatışmasını da beraberinde getiriyordu. 1977 yılına gelindiğinde şiddet olaylarının ardı arkası kesilmeyen niteliği can güvenliğini ortadan kaldırmıştı. Sağ ve sol cereyanların başlangıçta hak arama olarak başlayan masum eylemleri artık geride kalmıştı. Bu anlamda siyaset ve ekonominin kötüye giden yapısının toplumda ifadesini bulması kaçınılmazdı. Siyasal yaşamda 12 Mart sonrası dönemde sağ ve sol gruplu öğrenciler arasında başta üniversite kampüsü ve öğrenci yurtlarında beliren şiddet olayları 1973 seçimleri sonrası çözülmemiş aksine daha da artmıştır. Bu anlamda sağın anti-komünist, milliyetçi partisi MHP'nin disiplinli örgüt yapısını muhtıra sonrası muhafaza etmiş olması gençlik örgütlenmelerinde kendisini göstermiştir. "Komandolar" adı verilen partili gençler karşısında bölünmüş bir sol kitlesi vardı. Çeşitli partilerden oluşan solun kendi içerisindeki partiler aşırı uç görüşlere kadar uzanan geniş bir ideolojik tabana dayanmaktaydı.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 365-366.

⁴⁶⁰ Bkz. Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Sosyalist Parti (SP).

Siyasal alandaki kutuplaşmanın toplumsal alanda çeşitli ideolojik grupları karşı karşıya getiren yapısı 1974'e kadar İstanbul ve Ankara gibi şehirlerde öğrenci olayları olarak tezahür etmiş bu tarihten sonra şiddet olayları ülke geneline yayılmaya başlamıştır. Siyasetçilerin birbirlerini suçlayan söylemleri şiddet olaylarını bastırmamakla kalmamış daha da tırmandırmıştır. Bu anlamda Türkeş'in komandoları güvenlik güçlerinin yardımcısı olarak değerlendirdiği açıklaması Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin şiddet olaylarında tarafsız kalmasının önüne geçtiğinin bir göstergesi olmuştur.⁴⁶¹ 1975'ten sonra; üniversiteler, fakülteler hatta derslikler dahi sağ ve sol gruplar arasında egemenlik yarışına sahne olmuştur. Şiddetin üniversitelere taşınmış olmasına rağmen güvenlik güçlerinin etkisiz kalması hükümetin yeterli önlemleri al(a)maması ile birleşince üniversiteler şiddetin yuvası haline gelmiştir.⁴⁶² Öte yandan 1970'lerin ikinci yarısından itibaren baş gösteren şiddet olayları tıpkı ekonomide olduğu gibi dönemin ilk yarısından farklı bir görüntü kazanmıştır. Bu anlamda 1970'lerin başında; anti-batı, anti- emperyalizm gibi eylemlerle işçi kesimini ayaklandırmayı amaçlayan sol cereyan; ideolojik, fikri temellerini kitlelere yayma amacı taşıyordu. Ancak 1975'ten sonra şiddet ve kargaşa yaratma stratejisi ile yeni bir düzene ihtiyaç duyulduğunu topluma hissettirerek ideolojiyi halkın kurtuluş yolu olarak sarılacağı bir seyirde kullanmak istemiştir. Solun uç cereyanlarının nihai hedefi olan karşı devrim sağın uç cereyanlarında da hâkim durumdaydı. Bu anlamda Milliyetçi Cephe'ye yakın medya kuruluşları "parlamentoda Demirel, sokakta Türkeş" sloganını kitlelere eklemlene uğraşında oldu. Milliyetçi Cephe'nin şiddetin kaynağı olarak gördüğü CHP ve kitlesini yıldırma görevi de MHP'nin gençlik teşkilatlarına düşüyordu. Sol örgütler karşısında eylemlerini arttırarak CHP'nin seçim potansiyelini zayıflatma amacı da Dev- Sol, Dev- Yol gibi sol örgütler ile olan mücadelesini getirdi. Milliyetçi Cephe'nin bu mücadeleyi siyasi alanda söylemine eklemlemesi de kutuplaşmanın şiddetini daha da arttırdı.⁴⁶³

Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin ilk 15 günlük iktidarında meydana gelen şiddet olaylarının bilançosu şiddet olaylarının daha da tırmanacağını göstergesi olmuştur. 1 Nisan'da Ankara Mimarlık Akademisi'nde karşıt görüşlü öğrenciler arasında çıkan

⁴⁶¹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.3 (1961- 1980), s. 398- 399.

⁴⁶² Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 25. Basım, İstanbul 2018, s. 271.

⁴⁶³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 229- 232.

çatışmayı 3 Nisan'da TOB-DER Erzurum Şubesi Başkanı'nın komandoların saldırısı sonrası yaşamını yitirmesi olayı izledi. 7 Nisan'da Karadeniz Teknik Üniversitesi (KATÜ)'nde benzer şekilde karşıt gruplu öğrenciler arasında çıkan çatışmada onlarca gencin yaralandığı olayları 11 Nisan'da Eskişehir ve Erzurum'da yaşanan öğrenci olayları izledi.⁴⁶⁴ Şiddet olaylarının ülkenin her yanına yayılması siyasi alanda olası bir askeri müdahale korkusunu perçinlemiştir. Nitekim bu durumdan en çok çekinen parti CHP olmuştur. Bu anlamda Ecevit'in 12 Ekim seçimleri için başlattığı yurt gezilerinde muhtelif zamanlarda karşılaştığı şiddet olaylarında çoğu mitingini yarıda kesmesi bu durumun bir sonucudur. Buna karşın 12 Ekim seçimleri sağ ve sol açısından bir dönüm noktası olmuştur. CHP iktidarın kendisine yaklaştığının farkına varırken Milliyetçi Cephe'nin küçük partileri olası bir seçimde siyasi yaşamdan silineceğinin farkına vardı. Dolayısıyla cephenin bir aradalığı CHP'ye karşı kullanılabilecek en etkili silah durumuna geldi.⁴⁶⁵

Ülkede artan şiddet olayları toplumun çeşitli kesimlerinden tepkilerle karşılaşıyordu. Bu tepkilerin ilki Ocak ayında "Evlat Acısına Son" mitingi ile "anneler"den geldi. Annelerin bu tepkisi siyasal yaşamda ilk defa "annelik" kimliğini siyasal katılma aracı haline getirmiştir.⁴⁶⁶ Benzer bir tepki Nisan ayı içerisinde Avukatlar tarafından "Kan Dökmeye Son" yürüyüşü ile geldi. İstanbul Barosu tarafından düzenlenen yürüyüşte hukukun üstünlüğü vurgusu yapılarak kan dökülmesine son verilmesi çağrısı yapıldı.⁴⁶⁷ Öte yandan 1976'da yüzbinlerin katılımıyla gerçekleşen görkemli 1 Mayıs kutlamaları solun gövde gösterisi olarak algılandı. Ancak 1977 yılında Taksim'de gerçekleşen 1 Mayıs kutlamalarında yaşanan terör olayları sonrası 34 kişinin öldürüldüğü yüzlerce kişinin yaralandığı saldırılarda terör bir kere daha toplumda derin yaralar açmıştı. Olayın aydınlatılamaması kimliksiz terör olaylarının sayısının gün geçtikçe artması ile sağ ve sol gruplar arasındaki nefreti daha da perçinledi. Terör toplumsal yaşama nefret bağları ile eklemlenme uğraşını sürdürürken şiddet olaylarını soygun, yağma ve suikast olayları takip etti. Bu anlamda 1973- 1975 yılları arasında gerçekleşen 17 banka soygununu 1976'da 38, 1977'de 84 banka soygunu izledi. Anarşi ve terör olaylarında yaşamını yitirenlerin sayısı da artarak devam etti. 1973- 1975 yılları

⁴⁶⁴ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 3 (1961- 1980), s. 384- 385.

⁴⁶⁵ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 233- 234.

⁴⁶⁶ *Milliyet*, "Anaların Mitinginden Sonra Çatışma Çıktı", 1 Şubat 1976, s. 1.

⁴⁶⁷ *Milliyet*, "İstanbullu Avukatlar Yürüdü", 18 Nisan 1976, s. 1.

arasında şiddet olaylarında öldürülen 33 kişiyi 1976'da 66, 1977'de 262 kişinin öldürülmesi izledi.⁴⁶⁸ Öte yandan 1 Mayıs katliamının toplumda yarattığı infialin üzerinden çok geçmeden terör bu defa öğretim üyelerini hedef aldı. 15 Haziran'da Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Orhan Yavuz'un sağ görüşlü saldırganlar tarafından öldürülmesi terörü bir kere daha üniversitelere taşımış oldu. Suikastlar 1977 seçimlerinden sonra daha da şiddetlenecek ve başta sağ ve sol görüşlü yazar, gazeteci, akademisyen olmak üzere topluma mal olmuş kişileri hedef alacaktır.⁴⁶⁹

Şiddet olaylarının gün geçtikçe artan seyri karşısında partilerin birbirlerini suçlayan söylemleri uzlaşmanın imkânsız olduğunun habercisiydi. Siyasal alandan toplumsal alana taşınan kutuplaşma; dış politika ve ekonomik alandaki sorunlarla birleştiğinde daha da şiddetleniyordu. 1977 yılına gelindiğinde partili gazete ve dergilerin giderek artması toplumsal uzlaşmayı ortadan kaldırmıştı. Bu anlamda siyasal yaşamda 1977 yılı dış politika ve ekonomide çözülmeyi bekleyen sorunların varlığına rağmen seçim popülizmini getirmiştir.

Ülkenin kutuplaşan yapısı içerisinde liderlerin uzlaşmadan uzak tavrı Ocak ayı ile birlikte erken seçim tartışmalarını gündeme getirmiştir. Bilhassa AP, erken seçim yoluyla tek başına iktidara geleceğine yönelik söylemi ile seçmene mesaj vermeye başlamıştır. Ancak AP'nin erken seçim kararı alabilmesi için desteğe ihtiyacı vardı. Bu destek de CHP'den gelmiştir. Öte yandan erken seçim kararı MSP dışında tüm kesimlerde olumlu karşılanmıştır. Bilhassa iş çevreleri tek bir partinin kuracağı hükümeti ülke ekonomisi için elzem görmüştür.⁴⁷⁰ MSP'nin erken bir seçime karşı olmasının temelinde yatan neden ise yaz aylarına kadar geçecek olan süreçte çalışmaları devam eden yatırım projelerinin tamamlanmasını beklemektir. Böylece yatırımları tamamlanmış projeler ile seçmen karşısına çıkabilecekti.⁴⁷¹ Bu anlamda 1 Nisan'da yapılması düşünülen seçimler için -MSP'nin isteksizliğine rağmen- bir

⁴⁶⁸ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*, C:37, B:54, T:17, s.422. Bu rakamlar resmi makamlarca açıklanan rakamlardır. Muhtelif çalışmalarda farklı rakamlara ulaşmak mümkündür. Bkz: Ruşen Keleş ve Artun Unsal, *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 35. Çalışmada 1973- 1975 yılları arasında şiddet olaylarında öldürülenlerin sayısı 79, 1976'da 108 ve 1977'de 316 olarak verilmiştir.

⁴⁶⁹ Sağ görüşlü gazeteci İlhan Egemen Darandelioglu, sağ politikacı Hamit Fendoğlu, 12 Eylül öncesi Gümrük ve Tekel Bakanı olarak görev yapan Gün Sazak suikastlarını sol görüşlü gazeteci- yazar Ümit Kaftancıoğlu, Akademisyen Bedrettin Cömert, Gazeteci Abdi İpekçi suikastları izlemiştir. Necati Alkan, *Gençlik ve Terörizm*, Terörle Mücadele ve Harekât Dairesi Başkanlığı Yayınları No:9, Ankara 2002, s. 62.

⁴⁷⁰ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 356- 357.

⁴⁷¹ Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası "Milli Selamet Partisi Örnek Olayı"*, s.203.

sonraki meclis toplantısında erken seçim kararı alınabilmiştir.⁴⁷² CHP seçim kampanyası sürecinde faşizm tehlikesine vurgu yaparak şiddetin sorumlusunun Milliyetçi Cephe olduğunu söylemine eklemledi. AP ve MHP ise seçimleri ülkenin kaderinin tayin edileceği milli bir karar olarak söylemine aldı.⁴⁷³ MSP ülkenin içinde bulunduğu şartlarda sol ve liberal ideolojilerin etkisi olduğunu söylemine alarak Milli Görüş'ü tek kurtuluş yolu olarak kitlelere anlatma uğraşı içerisinde oldu.⁴⁷⁴ Seçim sürecinde DİSK'in CHP'yi destekleyeceğini açıklaması sağ partilerde solun bir cephe arayışı içerisinde olduğu düşüncesini getirmiştir. Nitekim Ecevit'in sol yapılanmalarla ihtiyatlı bir ilişki kurması sonucunda solda iş birliği gerçekleşmemiştir.⁴⁷⁵

Nisan ayında Ecevit'in seçim çalışmaları için çıktığı yurt gezileri oldukça gergin bir atmosferde gerçekleşmiştir. Sırası ile Niksar, Silvan ve Erzincan'da gerçekleşen CHP mitinglerinde silahlı saldırılar yaşansada CHP seçim kampanyasına ara vermeden 5 Haziran seçimlerine odaklanmıştır.⁴⁷⁶ Şiddet ve terör olaylarının eksik olmadığı seçim sürecinde halk %72.4 gibi yüksek bir oranla sandığa gitmiştir.⁴⁷⁷ Seçimin galibi CHP %41.38 oy oranı ile tarihi bir orana ulaşmasına rağmen tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu sağlayamamıştır. Tek başına iktidara geleceğine emin olan AP ise 36.87 oy oranı ile ikinci parti olmuştur. MSP'nin oy oranında (%8.56) azalma olsada seçimden üçüncü parti olarak çıkmayı başarmıştır. MHP ise oy oranını neredeyse iki katına çıkartarak % 6.42 oy oranına ulaşmıştır. Sağın diğer partileri ise -CGP ve Dp- silinme noktasına gelmiştir.⁴⁷⁸ CHP'nin oy oranındaki başarı tek başına hükümet kurmasını getirmemesine rağmen Ecevit,

⁴⁷² *Milliyet*, "Meclis İçtüzüğü Değiştirildi", 5 Nisan 1977, s. 1.; "Millet Meclisi Erken Seçim Kararı Aldı", *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1977, s. 1.

⁴⁷³ Adalet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, *Kervan Yürüyecektir*, s. 5. ; Milliyetçi Hareket Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, *Türk Milleti Uyan!*, Ankara 1977, s. 7-12.

⁴⁷⁴ Milli Selamet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi, 1977, s. 7-9.

⁴⁷⁵ Sol partilerin Milliyetçi Cephe'ye karşı birlik kurması düşüncesi ilk olarak 1976 Nisan ayında gerçekleşen "Özgürlük ve Barış" mitingine CHP lideri Ecevit ve TSİP lideri Mehmet Ali Aybar'ın katılımıyla ortaya çıkmıştır. Fakat sonraki süreçte CHP'nin sol partilerle gerçekleştirdiği görüşmelerden bir sonuç alamaması solun birlik kurması düşüncesini gündem dışına itmiştir. Yasin Kuş, *Milliyetçilik ve Türkiye'de Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Kurulma ve Dağılma Süreçleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 156.

⁴⁷⁶ *Cumhuriyet*, "Ecevit Niksar'da MHP ve AP'lilerin Saldırısına Uğradı", 27 Nisan 1977, s.1.; *Cumhuriyet*, "Şiran'da Silahlı Saldırı Yinelendi", 28 Nisan 1977, s.1.; *Cumhuriyet*, "Erzincan'da Ecevit'e Ateş Açıldı, 10 Komando Gözaltında", 29 Nisan 1977, s. 1.

⁴⁷⁷ Ahmad, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 356-357.

⁴⁷⁸ 5 Haziran'da Milletvekili Genel Seçimleri ile birlikte Cumhuriyet Senatosu 1/3 Yenileme Seçimleri de yapılmıştır. Senato seçimlerinde CHP %42.35 oy oranı ile birinci parti olurken AP, %38.28 oy oranı ile ikinci parti olmuştur. *Resmi Gazete*, "Yüksek Seçim Kurulu Kararı", 19 Haziran 1977, S.15971, s. 48.

hükümeti kurmaya hazır olduklarını duyurmuş, AP ve MHP dışındaki partilere göz kırpmıştır.⁴⁷⁹ Ancak AP, CHP'nin tek başına hükümet kurmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Demirel, halkın CHP'yi tek başına iktidar yapmadığını buna rağmen CHP'yi iktidar için destekleyecek partilerin büyük bir vebal altına gireceğini açıklayarak Milliyetçi Cephe partilerine birlik çağrısı yapmıştır.⁴⁸⁰ MSP ise oy oranındaki azalmaya rağmen olası bir koalisyonda kilit parti olduğu vurgusunu yaparak MSP'nin kurulacak olan hükümette olması gerektiğini söylemine almıştır.⁴⁸¹ MHP ise AP-MSP-MHP koalisyonunu gündeme getirmiştir.⁴⁸²

Siyasal yaşamda 1973 seçimleri sonrası baş gösteren siyasi istikrarsızlık 1977 seçimlerine kadar olan dönemde başta dış politikanın yarattığı olumsuz atmosfer olmak üzere ekonomik alanda çözülmeyi bekleyen sorunlarla birlikte kendisini ekseriyetle toplumsal alanda hissettirmiştir. Artan şiddet ve terör olaylarının karşılıklı hoş görüyü siyasal ve toplumsal alanda ortadan kaldıran etkinliği halkın siyasi partilerden olan beklentisini arttırmıştır. Bu anlamda halkın seçime katılım oranının artması bu durumun bir göstergesi olmuştur. Ancak 1973 seçimleri sonrasında olduğu gibi siyasi istikrarı getirecek bir sonucun sandıktan çıkmaması siyasal yaşama bir kere daha koalisyon hükümetini getirecektir.

B. II. Milliyetçi Cephe Hükümeti

5 Haziran seçimleri sonrası Cumhurbaşkanı Korutürk 14 Haziran'da hükümeti kurma görevini seçimlerde en yüksek oyu alan parti lideri Ecevit'e vermiştir.⁴⁸³ Ancak yeni bir hükümet kurulana kadar geçen sürede Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin görevde kalmasını istemiştir. CHP'nin tek başına hükümet kurmak istemesine karşılık AP ve MHP'nin CHP ile bir koalisyonu reddetmesi sonrasında Ecevit, AP ve MHP dışındaki partilerle görüşme gerçekleştirmiş ancak bir sonuç alamamıştır. Kurulacak olan hükümette partisini kilit parti olarak gören Erbakan ise Ecevit ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında CHP-AP koalisyonunu önermiştir.⁴⁸⁴ CHP, partilerle gerçekleştirdiği görüşmelerden sonuç alamazken tek başına hükümeti kurması için gerekli olan milletvekili sayısına ulaşması için de girişimlerde

⁴⁷⁹ *Cumhuriyet*, "Ecevit: 'AP ve MHP Dışında Her Türlü Koalisyona Açığız'", 9 Haziran 1977, s. 1.

⁴⁸⁰ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s.249.; *Milliyet*, "Demirel: 'Milliyetçiler Bir Araya Gelin, Çağrısı Bugün De Geçerlidir' ", 10 Haziran 1977, s.7.

⁴⁸¹ *Milliyet*, "Erbakan: 'Çözüm Bizdedir' ", 9 Haziran 1977, s. 1.

⁴⁸² *Milliyet*, "Türkes: En Uygun Hükümet AP-MSP- MHP Koalisyonudur' ", 10 Haziran 1977, s. 7.

⁴⁸³ *Tercüman*, "Korutürk Hükümeti Kurmak Görevini Ecevit'e Verdi", 15 Haziran 1977, s.1.

⁴⁸⁴ *Cumhuriyet*, "Erbakan, Ecevit'in Önerilerini Reddetti", 18 Haziran 1977, s.1.

bulunmuş ancak bu partilerde karşılık bulmamıştır. Ecevit partilerle gerçekleştirdiği görüşmelerden bir sonuç alamayınca CHP “Azınlık Hükümeti” cumhurbaşkanı tarafından 21 Haziran’da onaylanmıştır.⁴⁸⁵ Ancak CHP’nin güvenoyu alabilecek parlamento çoğunluğuna sahip olmaması hükümetin kısa süreli olacağının işaretini veriyordu. Hükümet programının mecliste okunmasının üzerinden çok geçmeden AP-MSP ve MHP liderleri tarafından hazırlanan bir bildiride CHP’nin hukuksuz bir şekilde hükümet teşkil ettiğini ve güvenoyu almasının imkânsız olduğunu AP-MSP ve MHP’nin hükümeti kurmak için hazır olduğunu ilan etmiştir.⁴⁸⁶ Gerçekten de 3 Temmuz’da yapılan güven oylamasında CHP Azınlık Hükümeti güvenoyu alamamıştır.⁴⁸⁷ Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Korutürk, hükümeti kurma görevini 4 Temmuz’da AP lideri Demirel’e vermiştir.⁴⁸⁸ Hükümeti kurma çalışmalarına başlayan Demirel, teamül gereği Ecevit ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Ecevit, Demirel’e iki parti arasında bir “büyük koalisyon” kurulması teklifini sunmuş ancak Demirel bu teklifi kabul etmemiştir. Esasen büyük koalisyon düşüncesi 1973 seçimlerinden beri başta Cumhurbaşkanı Korutürk olmak üzere iş çevrelerinin dile getirdiği bir öneriydi.⁴⁸⁹ Ancak siyasi konjonktür ve AP’nin Milliyetçi Cephe’yi devam ettirme uğraşı buna engel olmuştur. Demirel, 7 Temmuz’da MSP ve MHP liderleri ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında üç partinin koalisyon konusunda ilke olarak antlaşmaya vardıklarını açıklamıştır.⁴⁹⁰ AP, MSP ve MHP arasında kurulan II. Milliyetçi Cephe Koalisyonu’nun hükümet listesi cumhurbaşkanı tarafından 21 Temmuz’da onaylanmış ve hükümet 1 Ağustos’ta güvenoyu alarak çalışmalarına başlamıştır.⁴⁹¹ Üç parti arasında bakanlıkların paylaşımında AP’nin fedakârlığı dikkat çekicidir. Bu anlamda 1973 seçimlerine oranla oylarında gerileme olmasına karşın MSP, bir önceki hükümette olduğu gibi 8 bakanlık elde etmiştir. MHP’nin 5 bakanlık elde ettiği hükümette AP ise 1973 seçimlerine oranla oy oranını arttırmasına rağmen yalnızca 15 bakanlık elde edebilmiştir.⁴⁹² AP’nin bir önceki hükümete kıyasla 1 bakanlık elde etmesi, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile İçişleri Bakanlıklarını

⁴⁸⁵ *Cumhuriyet*, “Korutürk Ecevit Kabinesini Onayladı”, 21 Haziran 1977, s.1.

⁴⁸⁶ *Cumhuriyet*, “Cephe Liderleri Ortak Bir Bildiri Yayınladılar”, 1 Temmuz 1977, s. 1.

⁴⁸⁷ Güven oylamasında 217 evet, 229 hayır, 2’de çekimser oy çıkmıştır. *Cumhuriyet*, “Hükümet Güven Alamadı”, 4 Temmuz 1977, s. 1.

⁴⁸⁸ *Milliyet*, “Sıra Demirel’de”, 5 Temmuz 1977, s.1.

⁴⁸⁹ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 252.

⁴⁹⁰ *Milliyet*, “Erbakan ve Türkeş Demirel’e İlke Olarak ‘Evet’ Dedi”, 8 Temmuz 1977, s.1.

⁴⁹¹ *Cumhuriyet*, “İkinci MC Hükümeti Açıklandı”, 22 Temmuz 1977, s.1.; *Milliyet*, “Koalisyon Onaylandı”, 2 Ağustos 1977, s.1.

⁴⁹² Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. II, s. 1323- 1325.

MSP'ye bırakması AP içerisinde rahatsızlık yaratmıştır. Ancak ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve AP'nin hükümeti sola teslim etmemek istemesi bu fedakârlık üzerinde etkili olmuştur.⁴⁹³

Siyasal alandaki kutuplaşmanın toplumsal alana taşındığı seçim sürecinin ardından halkın değişim isteğinin sonuçsuz kalması ile kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti ülkenin giderek artan ekonomik ve toplumsal sorunlarına karşı bir önceki dönemden farklı bir etkinliğe hazır olup olmadığı tartışıldığı sıralarda AP içindeki anlaşmazlıkların baş göstermesi hükümetin uzun ömürlü olmayacağını işaretini vermektedir. Daha hükümet listesinin açıklandığı sıralarda Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olarak görev verilen Kamran İnan'ın görevinden istifa etmesi ülkenin giderek ağırlaşan ekonomik şartlar altında hükümetin zam ve ekonomik tedbirleri karşısında sorumluluk almak istememesinin bir sonucuydu.⁴⁹⁴ AP içerisindeki parti içi anlaşmazlık Demirel'in çabalarıyla aşılmıştır. Nitekim hükümetin güven oylamasından sonra ilk iş olarak Türk lirasının değerini Alman Markı karşısında 4,5 oranında düşürmesi ve işçi döviz kurunu yeniden düzenlemesi ekonominin gidişatının habercisi olmuştur.⁴⁹⁵

Artan fiyatlar ve hayat pahalılığının gün geçtikçe artan seyri Eylül ayına gelindiğinde hükümetin açıkladığı “Ekonomik İstikrar Önlemleri Paketi” ile bir kere ardı arkası kesilmeyen zam furyasını beraberinde getirdi. İhracatın arttırılması, ödemeler dengesi, yatırımların arttırılması, finansman sağlanması, pahalılık ve enflasyonla mücadele gibi geniş bir kapsama sahip olan paket ile birlikte; demir, çimento, kâğıt, elektrik, akaryakıt gibi temel tüketim gruplarının yanı sıra PTT ve THY fiyatlarına yüksek oranda zam yapıldı. Elektrik ve akaryakıttaki fiyat artışları tepki ile karşılanırken baş gösteren tüpgaz sıkıntısı hükümete yoğun tepkiler gelmesi ile sonuçlandı. İstanbul'da karaborsaya kadar uzanan tüpgaz sorunu karşısında tüp kuyruklarına giren vatandaşların tepkileri üzerine Başbakan Demirel'in “kim bulamıyorsa ben göndereyim” şeklindeki açıklaması tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁹⁶ Öte yandan 20 Eylül'de %10 oranında devalüasyona gidilmesi sonucunda Dolar 17.50 Kuruş'tan 19.25 Kuruş'a yükselmiştir. İktidarın bu kararı muhalefet ve iş

⁴⁹³ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 275.

⁴⁹⁴ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 278.

⁴⁹⁵ *Cumhuriyet*, “Türk Lirasının Değeri Alman Markına Göre 4,5 Düşürüldü, İşçi Döviz Kuru Yeniden Ayarlandı”, 4 Ağustos 1977, s.1.

⁴⁹⁶ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.3 (1961- 1980), s. 421.

çevrelerinin tepkisi ile karşılanmış, fiyat artışlarının önünü açacağı yönünde eleştiriler almıştır.⁴⁹⁷

Ekonomik alandaki gelişmeler karşısında siyasetteki kutuplaşma Ecevit Başbakanlığında kurulan azınlık hükümeti sırasında başlayan Millet Meclisi Başkanlığı sorunu ile eş zamanlı olarak devam etmiştir. Milliyetçi Cephe kurulduktan sonra da devam eden sorun AP ve MHP'nin AP'li bir ismin meclis başkanı olmasını istemesine karşın MSP'nin kendi adayının Milliyetçi Cephe partileri tarafından desteklenmesini istemesi ile krize neden olmuştur.⁴⁹⁸ Ecevit, başkanlık krizinin seçimlerin üzerinden 2 ay geçmiş olmasına rağmen halen çözülememiş olmasının sorumlusu olarak Milliyetçi Cephe partilerini işaret ederken⁴⁹⁹ Demirel, milletin menfaati için CHP ile görüşmeye hazır olduklarını açıklamıştır.⁵⁰⁰ Uzun uğraşlar sonucunda sonuçsuz kalan başkanlık seçimi AP- MHP ve CHP heyetlerinin Aralık ayı içerisinde gerçekleştirdiği toplantılar sonrasında MHP'nin CHP'den isim önerileri istemesi ile sonuçlanmış ve 17 Kasım'da 38. Tur oylamada MHP'nin açık desteği ile CHP'li Cahit Karakaş Meclis Başkanı seçilmiştir.⁵⁰¹

11 Aralık'ta gerçekleşecek olan yerel seçim bir önceki seçimde olduğu gibi iktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşma miting meydanlarına yansımıştır. Şiddet ve protesto olaylarının eksik olmadığı süreçte Ecevit, iktidarın seçimlerden sonra partisine geçeceğine yönelik söylemi Milliyetçi Cephe'de tepkiyle karşılanmış, iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkilerde bir kere daha gerilmiştir. 11 Aralık'ta gerçekleşen yerel seçimlerde CHP %41. 8 oy oranı ile 42 il merkezi başkanlığını alarak genel seçimlerdeki başarısını pekiştirmiştir. AP'nin %37.1 oy oranı ile 15 il merkezi başkanlığı elde ettiği yerel seçimlerde MHP %6.7 oy oranı ile 5 başkanlık elde ederken MSP %6.9 oy oranı 3 başkanlık elde edebilmiştir.⁵⁰² Seçimlerin ardından AP'de ardı ardına yaşanan istifalar hükümetin kurulduğu günden beri süren parti içi anlaşmazlıkların göstergesi olmuştur. Bu anlamda seçim günü 3 AP'li

⁴⁹⁷ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, 261.

⁴⁹⁸ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, 256.

⁴⁹⁹ *Milliyet*, "Ecevit MC'yi Meclis Başkanını Seçmeye Çağırıyor", 12 Ağustos 1977, s.1.

⁵⁰⁰ *Milliyet*, "AP: 'CHP İle Her Konuyu Görüşmeye Hazırız'", 17 Ağustos 1977, s.1.

⁵⁰¹ Uçar, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, s. 302.

⁵⁰² *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961- 1980*, s. 444.

vekilin istifasını 14 ve 15 Aralıkta yaşanan istifalar izlemiştir.⁵⁰³ İstifaların gerekçesi olarak hükümetin sorumluluklarını yerine getiremediğini öne süren vekiller ağırlaşan şartlarda hükümetin ortağı olmak istemediklerini açıklamıştır. Yaşanan istifaların sonucunda AP'den ayrılan milletvekili sayısı 9 olmuş ve Milliyetçi Cephe'nin parlamentodaki sandalye sayısı 220'ye kadar düşmüştür. AP içerisindeki bu istifalar hükümetin sona yaklaştığının da bir işareti olmuştur. AP'den istifa eden milletvekilleri 18 Aralık'ta yayınladıkları bir bildiri ile 1977 seçimleri sonrası CHP-AP koalisyonunun kurulmasına engel olanların hatasına atfen örtülü olarak CHP hükümetinin destekleyeceklerini açıklamıştır.⁵⁰⁴ AP içerisindeki bu çözülme 20 Aralık'ta 2 milletvekilinin daha istifa etmesi ile iyice derinleşmiştir. Bu istifalar ile birlikte Milliyetçi Cephe'nin sandalye sayısı 218'e düşmüş ve parlamento çoğunluğunu kaybetmiştir.⁵⁰⁵

Siyasal yaşamda “Güneş Motel” olayı olarak anılacak olan süreçte CHP lideri Ecevit, AP'den ayrılan milletvekillerinin yanı sıra Turhan Feyzioğlu ve Ferruh Bozbeyli ile gerçekleştirdiği görüşmeler sonrasında Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni düşürmek için çalışmalara başlamıştır.⁵⁰⁶ CHP'nin 26 Aralık'ta hükümete verdiği gensorunun gündeme alınmasının ardından AP, 29 Aralık'ta güven oylaması istemiş CHP'de güvensizlik istemiyle karşılık vermiştir. Nihayet 31 Aralık'ta gerçekleştirilen güven oylaması sonucunda II. Milliyetçi Cephe Hükümeti 218 güvenoyuna karşılık 228 güvensizlik oyu alarak iktidardan düşmüştür. Aynı gün Demirel'in istifasını Cumhurbaşkanı Korutürk'e vermesi ile II. Milliyetçi Cephe Hükümeti sona ermiştir.⁵⁰⁷

5 Haziran seçimleri sonrası AP'nin iktidarı sola teslim etmemek için Milliyetçi Cephe'nin yeniden teşkil edilmesi söylemi MSP ve MHP'de karşılık bulmuştur. Ancak daha hükümet göreve başlamadan AP içerisinde baş gösteren parti içi anlaşmazlıklar MSP'nin hükümetten beklediği adımların karşılık bulmaması ile birleşince koalisyonun sona ermesi gündemden eksik olmamıştır.⁵⁰⁸ MSP'nin ekonomik alanda atılmasını beklediği adımların atılmaması ve IMF'nin ekonomiye

⁵⁰³ *Cumhuriyet*, “AP'den 3 Milletvekili İstifa Etti”, 12 Aralık 1977, s. 1.; *Milliyet*, “AP'den İstifa Eden 3 Milletvekili Meclis'e Gelmedi”, 14 Aralık 1977, s.1; *Cumhuriyet*, “2 AP'li Daha Dün İstifa Etti”, 16 Aralık 1977, s. 1.

⁵⁰⁴ *Cumhuriyet*, “Grup Oluşturan 10'lar MC'ye Karşı Olduklarını Açıkladılar”, 19 Aralık 1977, s.1.

⁵⁰⁵ *Milliyet*, “AP'den Dün İki İstifa Daha Oldu”, 21 Aralık 1977, s. 1.

⁵⁰⁶ Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, s. 267.

⁵⁰⁷ *Cumhuriyet*, “Demirel İstifasını Korutürk'e Sundu”, 1 Ocak 1977, s.1.

⁵⁰⁸ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 185.

yönelik önerilerine karşı olmasına rağmen AP'nin kabul etmesi Milliyetçi Cephe içerisindeki anlaşmazlıkların derinliğine işaret etmekteydi. Koalisyon içi anlaşmazlıklar bununla sınırlı kalmamıştır. Bilhassa Dışişleri Bakanı Çağlayangil 'in Mısır ziyareti MSP kanadında tepkiyle karşılanmış ve Milletçi Cephe içerisindeki sürtüşmeleri arttırmıştır. Milliyetçi Cephe içerisindeki anlaşmazlıklar TSK komuta kademesinde yapılacak atamalar ve Kıbrıs Sorunu'nda toplumlararası görüşmelerin sürdürülmesi konularında da kendisini göstermiştir. 1978 mali yıl bütçesinin yine koalisyon içi anlaşmazlıklarla bir türlü kabul edilmemesi 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasına da engel olmuştur. MSP'nin plana bilhassa “manevi kalkınma” bölümünün eklenmesi talebi bir kere daha anlaşmazlığa yol açmıştır. Bu anlamda Demirel'in çabaları ile krizler kısa süreli çözümler ile aşılmaya çalışılmış ancak koalisyon içi anlaşmazlıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır.⁵⁰⁹ Giderek artan anlaşmazlıklar karşısında koalisyonun hangi parti tarafından bozulacağı tartışılmaya başlanmıştır. AP'nin hükümeti ne olursa olsun iktidarda tutma uğraşı MSP' de ardı arkası kesilmeyen istekleri ile karşılık bulmuş bu da AP içerisinde yaşanan parti içi anlaşmazlıkları daha da şiddetlendirmiştir. Yerel seçimlerden sonra giderek artan hoşnutsuzluğun AP'de bir dizi istifa ile sonuçlanması bu durumun bir sonucu olarak tezahür etmiştir. Bu anlamda ekonomik alanda sorunların kısa vadede çözümden uzak bir görüntü çizmesi artan enflasyon ve fiyat artışlarını beraberinde getirmiştir. Siyasal alandaki kutuplaşma toplumsal alana taşınmış ve kutuplaşma karşılıklı hoş görüyü ortadan kaldırmıştır. Nitekim Milliyetçi Cephe'nin sorunlar karşısında çözüm üretmekten uzak söylemi 5 Haziran seçimleri sonrasında CHP'nin iktidara gelmek için dur durak bilmeyen uğraşı ile birleşince II. Milliyetçi Cephe Hükümeti gensoru önergesi ile düşürülen ilk hükümet olmuştur.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası “Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, s. 203-204.

⁵¹⁰ Oğuz Bilge Güngördü, “Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, *Kuruluş Yıllarından 12 Eylül'e Cumhuriyet Dönemi Türk Siyasal Hayatı*, Öner Çubukçu (Ed.), Bibliyotek Yayınları, Ankara 2017, s. 276.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANAYOL KOALİSYON HÜKÜMETİ

1. Koalisyon Partileri

ANAYOL koalisyonunu oluşturan ANAP ve DYP'nin siyasi kökenlerini 12 Eylül sonrası dönemde partileşme sürecine kadar götürmemiz mümkündür. Bu anlamda ANAP Turgut Özal liderliğinde siyasal yaşama eklenirken, DYP 12 Eylül sonrası partileşme sürecinde AP geleneğinin devamı olarak kurulan ancak kısa süre sonra Milli Güvenlik Kurulu (MGK) tarafından kapatılan Büyük Türkiye Partisi (BTP)'nin devamı olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır. Siyasal yaşamda 12 Eylül Darbesi sonrası MGK tarafından meclis feshedilmiş, siyasi faaliyetler yasaklanmış, siyasi parti liderleri gözaltına alınmış ve yeni bir anayasa hazırlanması için Danışma Meclisi teşkil edilmiştir. Askeri yönetimin güdümünde Bülent Ulusu Başbakanlığında kurulan hükümet MGK ile birlikte neredeyse 3 yıl süre ile ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. 7 Kasım 1982 Anayasası'nın kabul edilmesi ile birlikte MGK Başkanı Kenan Evren Cumhurbaşkanı olmuş ve 24 Nisan 1983'te Siyasal Partiler Kanunu kabul edilerek 76 sayılı kanun ile siyasi partilerin kurulmasına izin verilmiştir.

Siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesinin ardından başlayan partileşme sürecinde askeri yönetimin iki büyük parti ile seçimlere gidilmesi arzusu kendisini 16 Mayıs'ta Turgut Sunalp liderliğinde kurulan Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve 20 Mayıs'ta Necdet Calp liderliğinde kurulan Halkçı Parti (HP)'de göstermiştir. HP, siyasi yelpazede orta, sol çizgiyi temsil etmesi açısından MGK tarafından kabul görmüş, MDP ise Cumhurbaşkanı Evren'in açık desteğini alan merkez sağ eğilimleri bünyesinde toplama uğraşında olmuştur.⁵¹¹ HP ile aynı gün, AP'nin devamı olarak Ali Fethi Esener liderliğinde Büyük Türkiye Partisi (BTP) ve 12 Eylül sonrası Bülent Ulusu Başbakanlığında kurulan hükümetin Başbakan Yardımcılığı görevini üstelenen Turgut Özal liderliğindeki ANAP kurulmuştur.⁵¹²

ANAYOL koalisyonunu oluşturan –ANAP ve DYP- partilerin siyasi temellerinin atıldığı 12 Eylül sonrası partileşme sürecinde AP'nin devam partisi olarak kurulan BTP, Demirel'in siyasi yasaklı olmasına rağmen kısa süre içerisinde

⁵¹¹ Muhammet Ali Köse, *Anavatan Partisinin Siyasal İdeolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010, s. 69-70.

⁵¹² *Cumhuriyet*, “Siyasal Yaşama Üç Parti Daha Katıldı”, 21 Mayıs 1983, s. 1.

örgütlenmesini tamamlayabilmiştir. Bu durumda etkili olan temel ise 12 Eylül sonrası AP parti örgütünün dağılmamış olması ve Demirel'in merkez sağıın başat partisi olan AP geleneğini herhangi bir parti ya da siyasetçiye bırakmak istememesiydi. Bu durumu MDP'nin kuruluş sürecinde parti genel başkanı olması istenen Bülent Ulusu'nun partinin başına geçme durumuna karşı Demirel'in "tapulu arazime gecekondurum kondurmam" söyleminde görmek mümkündür. Öyle ki Demirel'in bu çıkışından sonra Ulusu, MDP genel başkanlığından vazgeçmiş yerine Turgut Sunalp genel başkan olmuştur. BTP' nin kurucu listesinde ağırlıklı olarak asker kökenli isimlere yer verilmiştir. Ancak Demirel'in eski baş müşaviri Mehmet Dülger ve AP'nin ileri gelen siyasetçilerinden Necmettin Cevheri, Nahit Mentese gibi isimler de kurucu listede yer almıştır. Parti kuruluktan yalnızca 1 gün sonra ağırlıklı olarak AP tabanından oluşan 143 siyasetçi toplu olarak BTP'ne katılmıştır.⁵¹³ Aralarında İhsan Sabri Çağlayangil de dâhil olmak üzere 26 eski bakanın yer aldığı bu katılım MGK tarafından bir meydan okuma olarak algılanmış ve 31 Mayıs 1983'te MGK'nın 79 sayılı kararı ile kapatılmıştır.⁵¹⁴ Bu karar ile birlikte 16 siyasetçi de Zincirbozan'da zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Ancak Demirel ve AP tabanı AP geleneğini sürdürmekte kararlıydı. Demirel, Zincirbozan'a zorunlu ikamete gitmeden önce İsmet Sezgin ve Necmettin Cevheri'yle yaptığı bir görüşme sırasında yeni bir parti kurulması için çalışmalara başlanması talimatını vermiştir.⁵¹⁵

Yeni parti DP ve AP geleneğinin devamı olarak DYP adı ile 23 Haziran 1983'te kuruldu. Ancak parti MGK'nın engellemeleri ile karşılaşmıştır. Bu anlamda parti kurucu listesindeki 30 ismin MGK tarafından onaylanması şartı partiyi ardı arkası gelmeyen veto sürecine sokmuştur. DYP'nin ilk kurucu (34) listesinden 30 isim 7 Temmuz 1983'te MGK tarafından veto edilmiştir.⁵¹⁶ Partilerin 6 Kasım seçimlerine katılabilmeleri için 30 kişilik kurucu listenin 24 Ağustos'a kadar MGK tarafından onaylanması gerekiyordu. DYP'nin dördüncü kurucu listesinden üç ismin de 8 Eylül'de MGK tarafından veto edilmesinin ardından parti 6 Kasım 1983

⁵¹³ *Cumhuriyet*, "Çağlayangil ve 143 Parlamenter BTP'ye Katıldı", 22 Mayıs 1983, s.1.

⁵¹⁴ Hüseyin Çavuşoğlu, "Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 12, S. 22, 2009, s. 172.

⁵¹⁵ Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 18 ve 25- 30.

⁵¹⁶ *Milliyet*, "Doğru Yol Partisi'nin 34 Kurucu Üyesinden 30'u Veto Edildi", 8 Temmuz 1983, s. 1.

seçimlerine katılamamıştır.⁵¹⁷ Nitekim parti 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri'ne katılabılmıştır. Parti 6 Eylöl 1987 Referandumu ile siyasi yasakların kaldırılmasının ardından Demirel'in genel başkanlığında girdiği 1987 seçimlerinde ANAP ve SHP'nin ardından üçüncü parti olmuştur. Siyasal yaşamda DP- AP geleneğinin devamı olan parti 1991 seçimleri ile ANAP'ı tahtından ederek birinci parti olmayı başarmıştır.

Turgut Özal liderliğinde kurulan ANAP ise, geçmiş dönemdeki siyasi partilerin devamı olmadığını ancak geçmiş dönemdeki partilerin ideolojik eğilimlerini muhtevasında barındırdığını söylemine eklemiştir. Bu söylem partinin kurucular listesinin MGK tarafından onaylanmasında etkili olmuştur. Buna rağmen parti 1983 seçimlerine kadar olan dönemde olası bir MGK engeli ile karşılaşmamak için oldukça çaba harcamıştır. 37 kişiden oluşan kurucular listesinden 7 isim MGK tarafından veto edilse de bu durumu kurucu listede yer verilen isimlerin ağırlıklı olarak; mühendis, bürokrat ve önceki dönemde geri planda siyaset yapan isimlerden seçilmesinde görmek mümkündür.⁵¹⁸ Ayrıca ANAP'ın askeri yönetim tarafından iktidara gelebilme şansının görölmemesi de partinin siyasal yaşama eklenmesinde etkili olmuştur.

Özal'ın 12 Eylöl öncesi dönemde 24 Ocak Kararları'nın uygulanması konusundaki çabası ve darbe sonrası kurulan hükümette başbakan yardımcılığı görevlerinde bulunması ANAP'ın kuruluşuna izin verilmesinde etkili olmuştur.⁵¹⁹ Buna rağmen Cumhurbaşkanı Evren, Özal'ın parti kuruluşu için kendisi ile gerçekleştirdiği görüşmede MDP'de Bülent Ulusu ile birlikte çalışmaları teklifinde bulunmuştur.⁵²⁰ Ancak Özal'ın partinin siyasal yaşama atılması kararlılığı sürmüştür. Özal'ın bu kararlılığı YSK (Yüksek Seçim Kurulu)'nın 24 Ağustos'ta 6 Kasım seçimlerine katılabilecek partileri açıklaması ile kendisini göstermiştir. ANAP, MDP ve HP ile birlikte 6 Kasım 1983 Genel Seçimleri'ne katılan üç partiden biri

⁵¹⁷ DYP bu liste ile birlikte 30 kurucu üye barajını geçmesine rağmen seçimlere katılamamıştır. Bkz: avuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 28.

⁵¹⁸ Seyda Belhan, *Anavatan Partisinin Kuruluşu ve İktidara Gelişi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, s. 72.

⁵¹⁹ Ersin Kalaycıoğlu, "The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party", *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, s. 41- 42.

⁵²⁰ Süleyman Aşık, *Türkiye'de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2018, s. 40.

olmuştur.⁵²¹ Seçimlere katılma izni verilen partilere baktığımızda geçmiş dönem partilerini siyasal yaşamdan uzak tutma uğraşının etkili olduğunu görürüz. Askeri yönetim tarafından sağda MDP solda HP'nin temsil edilmesi uğraşı da bu durumun bir sonucudur. Öte yandan Özal'ın tepeden tırnağa ülke sorunlarına eğildiği seçim çalışmaları karşısında HP'nin uzlaş, istikrar söylemleri halk nazarında etkisiz kalmıştı. MDP ise halk nazarında darbenin temsilcisi olarak görülüyordu.⁵²² Siyasal yaşamda 6 Kasım 1983 seçimleri MGK'nın tüm uğraşlarına rağmen ANAP'ı tek başına iktidara getirmiştir. Seçimlerde HP ikinci parti olurken MGK'nın açık desteğini alan MDP üçüncü parti olmuştur.⁵²³ ANAP 6 Kasım'da elde ettiği başarısını 25 Mart 1984'de gerçekleştirilen yerel seçimlerde de göstermiş ve zaferini perçinlemiştir. Erdal İnönü'nün 1983 seçimlerine katılamayan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ile birlikte DYP'nin ilk üç sıraya yerleşmesi MDP ve HP'nin de belli bir tabandan yoksun olduğu ve siyasal yaşamda uzun soluklu partiler olmayacağını göstergesi olmuştur.⁵²⁴

ANAP, 1983 Genel Seçimleri'nde elde ettiği başarısını 1987 Genel Seçimleri'nde de göstermiş ve 1991 Genel Seçimleri'ne kadar iktidarda kalmıştır. ANAP lideri Özal'ın 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından merkez sağdaki etkinliğini yitirmeye başlamış ve partide genel başkanlık sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorun sırası ile genel başkanlık yapan Yıldırım Akbulut ve Mesut Yılmaz ile aşılmaya çalışılmıştır. Ancak Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasına rağmen ANAP üzerindeki etkinliğini sürdürmesi dönem içerisinde tartışmalara yol açmıştır.⁵²⁵ Parti, 1991 Genel Seçimleri ile birlikte iktidarı yitirse de siyasal yaşamda etkinliğini korumuş ve 1995 Genel Seçimleri sonrası DYP'nin ortağı olarak ANAYOL koalisyonunda yer almıştır.

2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri

ANAYOL koalisyonunu oluşturan partilerin siyasi temelleri her ne kadar 12 Eylül sonrası partileşme sürecinde atılmış olsa da partilerin düşünsel temelleri siyasal yaşamda DP ile başlayan ve AP ile devam eden geleneğin bir ürünüydü. Bu gelenek

⁵²¹ *Cumhuriyet*, "SODEP ve Doğru Yol Seçimde Yok", 25 Ağustos 1983, s.1.

⁵²² Köse, *Anavatan Partisinin Siyasal İdeolojisi*, s. 79.

⁵²³ *Cumhuriyet*, "ANAP Kazandı", s. 1.

⁵²⁴ *Milliyet*, "ANAP'ın Zaferi", 26 Mart 1984, s. 1.

⁵²⁵ Feride Acar, "Turgut Özal", *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Zuhâl Bilgin (Çev.), Metin Heper ve Sabri Sayarı (Ed.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 199- 200.

12 Eylül sonrası dönemde DYP ile devam etmiştir.⁵²⁶ Ancak 12 Eylül sonrası dönem siyasal yaşamda daha önce görülmedik bir düşünsel temelde toplumun tümünü kapsayacağı düşünülen cereyanlardan biri olarak ANAP ile merkez sağa yeni bir geleneği de beraberinde getirmiştir. Bu gelenek DP geleneğini de muhtevasında barındıran, 12 Eylül öncesi dönemde merkez sağ ve sol partilere karakterini veren ideolojilerin tek bir partide bir bütün olarak toplanmasını ifade etmektedir. Dört eğilim olarak da anılan ve sağın; milliyetçi, muhafazakâr, liberal hallerinin yanı sıra solun demokratizmini muhtevasında barındırma misyonu Özal liderliğindeki ANAP'ın temel siyasi argümanı olarak ifadesini bulmuştur. Siyasal yaşamda yeni olduğu kadar geçmiş dönem bakiyesini de muhtevasında barındıran ANAP'ın siyasal yaşama eklenmesi merkez sağda uzun yıllar sürecek olan ANAP-DYP rekabetini başlatmıştır. Bu rekabette öne çıkan tezahür ise parti liderlerinin milliyetçi-muhafazakârlığı olmuştur. ANAP- DYP rekabeti 1991 yılına kadar ANAP'ın iktidarda DYP'nin muhalefette olduğu bir siyasal ortamda sürmüş bu tarihten sonra ANAP'ın muhalefete geçtiği bir düzlemde devam etmiştir. 1991 seçimleri ile siyasi istikrarın sona ermesi 2002 yılına kadar sürecek olan koalisyonlar dönemini getirmiştir. Bu dönemde her iki partinin düşünsel, fikri temellerinde ciddi dönüşümler yaşanmıştır. ANAYOL koalisyonu partilerin düşünsel temellerinin kurucu değerlerinden uzaklaştığı ancak milliyetçi- muhafazakâr niteliğini sürdürme uğrında olduğu bir dönemde teşkil edilmiştir.

DYP ve ANAP'ın düşünsel temelleri milliyetçi- muhafazakâr kitleler nazarında karşılık bulmuştur. Ancak partilerin konjonktürel olarak milliyetçi, muhafazakâr, liberal, demokrat yönleri çoğu zaman parti liderleri ile özdeşleşen milliyetçi-muhafazakârlığın gölgesinde kalmıştır. Bu anlamda siyasal yaşamda muhafazakârlığın bir tür meşruiyet kaynağı olarak ifadesini bulduğu Demirel, siyasal ve toplumsal alanda konuşma tarzından kendisiyle özdeşleşen kılık kıyafetine kadar geniş bir perspektifte Anadolu insanının zihin dünyasını yansıtan bir lider kültü yaratmıştır. Siyasal alanda muhafazakâr modernist kimliğini ortaya çıkartan bir ifade ile Demirel, iktisadi alanda liberal desenlerden fazlası ile yararlanmıştır. Başta kalkınma ve istikrar olmak üzere serbest teşebbüsü sürekli olarak söyleminde tutarak halkın doğal eğilimlerine cevap verme uğrında olmuştur. Benzer şekilde Özal'da 12 Eylül sonrası dönemde Demirel gibi fakat daha kısa sürede Anadolu insanına

⁵²⁶ Feride Acar, "The True Path Party, 1983- 1989", *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper, Jacob M. Landau (eds.), I. B. Tauris Publishers, London 1991, s. 188.

ulaşmayı başarmıştır. Ancak Özal'ı ve partisini DP- AP geleneğini devam ettirme uğraşında olan DYP'den ayıran temel Demirel geleneğini ileri bir boyuta taşıması olmuştur. Özal, Demirel'in halkın doğal eğilimleri olarak gördüğü popülist söylemlerini çağın olmazsa olmaz gereği olarak görüp bir süreklilik zeminine oturtmuş ve parti politikaları ile söyleminin sağlamasını yapmıştır. Yeni Sağ'ın temsilcisi imajı ile Özal, geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığı da ANAP'ın savunusunu yaptığı muhafazakârlık şiarında tutma uğraşında olmuştur. Bir bakıma Demirel ile başlayan milliyetçi- muhafazakâr hassasiyetlerin korunması söylemini daha da genişletmiştir. Özal ile birlikte bu hassasiyetler söylem olarak değil pratik olarak fayda sağlayan bir alana taşınmış ve Özal'ın siyasi kişiliğinde ifadesini bulmuştur. Demirel ile başlayan ancak Özal'a devreden milliyetçi- muhafazakârlığın bakiyesinin ANAP'a sirayeti de DYP karşısında 1980'lerde kesin zaferi olmuştur.⁵²⁷ 1990'larda milliyetçi- muhafazakârlığın kendisini gösterdiği eski- yeni mücadelelerinde ANAP ve DYP'nin dönüşümü de liderlerin yaratmış olduğu bu görüntüyü devralmıştır. Dolayısıyla ANAP ve DYP'nin milliyetçi- muhafazakâr temelleri 1990'lara kadar parti ile özdeşleşen bir lider kültü ile sürmüştür. 1990'lar her iki partinin de yenilenme çabalarına sahne olacaktır.

Siyasal yaşamda 12 Eylül sonrası dönem sağ partilerin siyasal alanda etkinliğinin arttığı bir dönemi getirmiştir. Bunun temelinde askeri elitin darbe ile birlikte yaratmak istediği yeni bir siyasal ve toplumsal düzen arayışı yatmaktadır. Bu anlamda siyasal alandan toplumsal alana kadar geniş bir perspektifle Kemalizmin sağ yorumu askeri elitlerin gözetiminde darbe sonrası idealize edilen toplum modelinin ana karakterini oluşturmuştur. Bu karakter dini siyasal alanda rehber olarak alan solu siyasal yaşamın dışında tutan, sağ paradigmayı önceleyen milliyetçi- muhafazakârlığın hegemonyası olarak ifadesini bulmuştur. Siyasal yaşamda ANAP iktidarı ile başlayan ve Özal'lı yıllar olarak anılan 1980'ler, 12 Eylül'ün hemen öncesinde uygulanmaya konulan ve ekonomik alanda ciddi dönüşümleri hedef alan liberal ekonomi politikalarının siyasal yaşama eklemlenme adımlarının ANAP'ın ekonomi politikasının temelini oluşturmuştur. ANAP'ın ekonomik alandaki bu temeli de 1980'lerde Batı merkezli Yeni Sağ'ı Türkiye'ye taşımıştır. Dolayısıyla askeri elitin darbe sonrası dönem için tasavvur ettiği yeni düzende dini önceleyen

⁵²⁷ Tanıl Bora, Necmi Erdoğan, "Biz, Anadolu'nun Bağrı Yanık Çocukları: Muhafazakâr Popülizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 636-644.

anlayışı ANAP'ın milliyetçi- muhafazakârlığının bir uzantısını oluşturması ANAP'ın merkez sağın tek gücü olarak iktidara gelmesinin de önünü açmıştır. 1980 öncesi siyasal ve toplumsal kargaşanın önlenmesi temelinde toplumun yeniden politize olmasının karşısında olan askeri elitin bu çabası ANAP tarafından da sürdürülmek istenmiştir.⁵²⁸ Dolayısıyla siyasal yaşamda 1980'ler, tepeden inmeceli bir açılımla dini siyasal ve toplumsal alanda hâkim kılmak isteyen askeri elit ile askeri elitin bu uğraşının siyasal alandaki uygulayıcısı olan ANAP'ın iktidar dönemini ifade etmektedir. Öte yandan siyasal ve toplumsal alanda kendisini gösteren milliyetçi- muhafazakârlık yeni düzenin milliyetçi- muhafazakâr aydınları tarafından toplumsal alanda “milli birlik” ve “milli beraberlik” gibi milliyetçi- muhafazakâr popülizm ile kitlelere taşınma gayretini getirdi. Bunun temelinde ise yeni düzenin kitleler nazarında onaylanması ve yeni düzenin ideolojik boyutunun kitlelerce benimsenmesi uğraşı yatmaktadır. Bu uğraş bizzat askeri elitlerin onayı ile 1980'lerin milliyetçi- muhafazakârlığına da düşünsel temellerini veren Aydınlar Ocağı tarafından sistematize edilen Türk- İslam Sentezi⁵²⁹ olarak ifadesini bulmuştur.

12 Eylül'ün öncü kadroları tarafından desteklenen ve Kemalizmin sağ yorumu ile anti- komünizmi muhtevasında barındıran bir perspektifle siyasal ve toplumsal alanın yeniden düzenlenmesinin düşünsel kaynağını oluşturan Türk- İslam Sentezi; politize kitlelerin yerine homojen, apolitik kitleler yaratma ideali ile 1980'lerin ideolojik boşluğunda siyasal ve toplumsal alana hâkim olan itici ideolojik unsur olmuştur.⁵³⁰ Bu bağlamda ANAP'ın, askeri elitin örtmek istediği geçmiş dönem bakiyesini iktidarı ile sürdürmek istediği bir dönemde DYP, siyasal yaşamda geleneksel milliyetçi- muhafazakâr çizgisi ile tutunma uğraşında olmuştur. Ancak 1960- 1980 arası dönemin hâkim kodlarını oluşturan milliyetçi- muhafazakârlığın geleneksel kabullerinin fazlası ile aşınmış durumda olması ve toplumu kutuplaştırdığına inanılan geçmişi 12 Eylül sonrası dönemde ANAP'ın geçmişi söyleminin dışında tutan modernleştirici milliyetçi- muhafazakârlığı karşısında kesin

⁵²⁸ Ferruh Özder, *1980 Sonrasında Türkiye’de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 124- 127.

⁵²⁹ Türk- İslam Sentezine yapısal bir bakış için bkz: Süleyman Seyfi Ögün, “Türk İslam Sentezi: İdeolojik Bir Süreklilik Mi, Kesinti Mi?”, *Birikim Dergisi* 44, 1992, s. 49-55.

⁵³⁰ Sema Basmacı, *Aydınlar Ocağı ve Türk İslam Sentezi: 1980’lerden 2000’li Yıllara Devreden Milliyetçi- Muhafazakâr Bakiye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 59-60.

bir yenilgi almıştır.⁵³¹ Bu anlamda 1980’lerin milliyetçi- muhafazakâr kitleleri ANAP’ta ifadesini bulacaktır. Öte yandan partisinin muhtevasında barındırdığı düşünsel temelleri ve topluma vadettiği söylemleri ile kısa süre içerisinde kitleleri partiye eklemlmeyi başaran Özal da tıpkı Menderes ve Demirel gibi cumhuriyetçi-seçkin kesimin dışından, DP- AP lider geleneği ile özdeşleşen halkın içinden gelen lider görünümü ile kitlelerin karşısına çıkmıştır. Özal, milliyetçi- muhafazakârlığın tüm kesimleri ile ilişki kurmuş ve sağın tüm cereyanlarını ANAP’ta toplama uğraşında olmuştur. Özal’ın tezahür edilen yeni düzenin itici gücü olan Aydınlar Ocağı’nın üyesi olması, İslamcı bir geçmişe sahip olması da ANAP’ın iktidarını perçinleyen bir etkiye sahip olmuştur. Özal’ın eski ile yeninin mücadelesi olarak kitlelere taşıdığı söylemini statüko yerine yenilik ve dönüşüm vaadine eklemlmesi, ANAP’ın modernist yönünü oluşturmuştur.⁵³²

ANAP, dört eğilimi muhtevasında barındıran bir söylem ile kitlelerin karşısına çıkmıştır. Ancak Özal’ın muhafazakâr kimliği çoğu zaman partinin diğer eğilimlerine gölge düşürmüştür. Bunun en somut örneği solun “sosyal demokrat” inkişafının partide oldukça yapay bir görünümde tezahür etmesi olmuştur. Bu anlamda sosyal demokrasi Özal’ın siyasi ve manevi karakterinin bir uzantısı olarak gelenek ve göreneklerin gereği olarak tanımlanmış ve uygulanmıştır. Benzer şekilde ANAP ile özdeşleşen liberalizmin de toplumsal ve siyasi alandan ziyade ekonomik alanda uygulama alanı bulduğunu görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında ANAP’ın parti gruplarında bu eğilimlerin bir karşılığının olduğunu görmek mümkündür. Nitekim parti; milliyetçi, dindar ve liberal gruplarla vücut bulmuştur.⁵³³ Partinin bu yapısı Özal’dan sonraki dönemlerde partinin dönüşüm çabalarında daha da belirginleşecektir.

Özal, partisini milliyetçi- muhafazakâr olarak görmesine rağmen parti içerisindeki liberal kanat sürekli gündemde kalmıştır. Bu anlamda Özal, partinin milliyetçi- muhafazakâr yapısını öne çıkartmış ve parti içerisindeki liberal, dindar grupların varlığını koruma uğraşında olmuştur. Bunun temelinde de 12 Eylül öncesi dönemde AP içerisindeki hizip mücadelesinin partinin bölünmesine yol açması yatmaktadır. Bu bağlamda ANAP’ın muhtevasında barındırdığı eğilimlerle başlı

⁵³¹ Bora, Canefe, “Türkiye’de Popülist Milliyetçilik”, s. 651-652.

⁵³² Tanıl Bora, “Turgut Özal”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, C. 7, Murat Yılmaz (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 590- 593.

⁵³³ Özder, *1980 Sonrasında Türkiye’de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler*, s. 147.

başına birden fazla sağ parti teşekkül edebilecek altyapısı Özal'ın parti içi gruplar üzerinde koruyucu vasfını açıklamaktadır.⁵³⁴ Öte yandan ANAP ile birlikte milliyetçi- muhafazakârlığın geleneksel popülist söylemi ileri bir boyutta devam etmiştir. DP- AP geleneğinin toplayıcı gücünün popülizmdeki karşılığı olan “milletin gerçek temsilcileri” söylemi ANAP ile muhafaza edilmiş ve sürekli olarak modernleştirici etkisi ile kitlelerle buluşturulmuştur. Bu anlamda Özal'ın değişmeyen bir sürekliliğe sahip olan devletin üstünlüğü şiarını “devletin insan için var olduğu” şiarını söylemine eklememesi ile yerinden etmiştir. Özal, bireyi önceleyen bir anlayış ile çağdaş ancak gelenekleri de muhafaza eden siyasi iktidarın bireyler üzerinde engel yaratan değil engelleri kaldıran bir anlayışa sahip olması gerektiğini kitlelere benimsetti. Bunun ileri bir ifadesi de Özal'ın tabu olarak gördüğü ve değişmez olarak kabul edilen devlet tasavvurlarının toplumun gelişimini engellediği söylemi olmuştur. Bu anlamda Özal'ın, Atatürk ilkelerinin değişmez yasalar olmadığı ve konjonktürel program tercihleri olduğunu söylemine alması bu durumun bir uzamı olarak ANAP'ta ifadesini bulmuştur. ANAP'ın siyasi algoritmasında tabu ve değişmeyen siyasi normlar ANAP'ın erken dönem siyasal yaşamında devletin dolayısıyla toplumun gelişiminin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür.⁵³⁵

ANAP'ın gelenekleri muhafaza eden ancak değişimin sürekli olması tasavvuru devlet ve birey arasındaki mesafenin azaltılması söylemiyle ileri bir boyuta taşınmıştır. Bu söylemin siyasal alanda kalmayıp ANAP politikaları ile toplumsal alana taşınması kitlelerin ANAP'ta kendisini bulmasının da önünü açmıştır. Özal'ın hararetli savunusunu yaptığı düşünce, vicdan ve teşebbüs özgürlüğü şiarını siyasal alanda tutmayıp toplumsal alana taşıma uğraşı da bu durumun bir sonucu olarak Özal'ın halkın içinden biri olduğu algısı ile bütünlük kazanmıştır. Artık geleneksel “halktan biri olma” söylemi siyasi alanın dışına taşarak toplumsal alana inmiştir. Özal da milliyetçi- muhafazakârlığın bu yeni yorumu ile kısa süre içerisinde kitlelerin gönlünü okşamayı başarmıştır. Özal ile birlikte toplum nezdinde karşılığı olan ulaşılamaz siyaset adamı kimliği aşınmış ve halk ile benzer refleksleri gösteren, şort giyen, denize giren, gezilerinde dondurma yemekten geri durmayan bir lider görüntüsü filizlenmiştir. Bu anlamda ANAP'ın siyasi eğilimlerinin Özal'ın şahsında

⁵³⁴ Yüksel Taşkın, “Türkiye’de Sağcılık: Bir Kavramın Yerleşme Tarihini Anlamak”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler*, C. 9, Ömer Laçiner (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 468.

⁵³⁵ Mustafa Erdoğan, “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, *Özal’lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Ed.), Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 28-30

ifadesini bulması da merkez sağın geleneksel normlarla siyasal alanda tutunamayacağını bir göstergesi olmuştur. Öte yandan devlet ve birey yakınlaşmasının önünü açan Özal, dini oluşumlarını sivil toplumun bir parçası olarak görmüş ve faaliyet alanlarının genişletilmesinin de önünü açmıştır. Bu anlamda dini grupların eğitimden kültüre, ekonomiden spora kadar geniş bir alanda etkinlik alanının genişlemesi Özal tarafından demokratikleşmenin bir uzantısı olarak meşruiyet kazanmıştır. Dolayısıyla 1980’ler; dini dernek, vakıf ve siyasi partilerin geçmiş dönem bakiyesinin aksine yalnızca siyasal alanda değil toplumsal alanda da serbestlik kazandığı yıllar olmuştur. Öte yandan ANAP’a karakterini veren eğilimlerden biri olan milliyetçilik de Özal’la birlikte yeni bir yorum alanı bulmuştur. Özal’ın milliyetçiliği yeni ve eski olarak iki ayrı şekilde söylemine eklemlenmesi ile birlikte ANAP’ın savunusunu yaptığı yeni milliyetçilik anlayışı parti ve halk arasında kurulan iletişimin bir başka boyutunu oluşturmuştur. Milliyetçilik Özal’ın siyasi kişiliğinde karşılığını bulan çağdaş milliyetçi- muhafazakâr yönetimin bir gereği olarak ANAP’ın popülist söylemine eklemlenmiştir. Artık milliyetçi bir yönetim; çağın gerektirdiği şartları politikalarında ortaya koyan, tarihini ve kültürüne sahip çıkan, örf ve adetler ile gelenekleri muhafaza eden, halkına hoşgörü ile yaklaşan yönetim olarak kitlelere sunulmuştur. ANAP’ın milliyetçi- muhafazakâr çizgisinde dönüşüme uğrayan milliyetçilik Türk- İslam Sentezi ’nin de öngördüğü şekilde siyasette dolayısıyla toplumsal alanda ifadesini bulmuştur.⁵³⁶ Bu yeni milliyetçilik anlayışı da Özal’ın, Türkiye’deki muhtelif kimliklere atıfla saf ırkın olmadığına yönelik söylemini getirmiştir. Özal’ın etnik milliyetçiliğin yerine kültürel milliyetçiliği öne çıkaran söyleminin temelinde ise milliyetçiliği, partinin eğilimlerinden biri olan liberalizme eklemlenme uğraşı yatmaktadır. Çünkü Özal’ın dolayısıyla ANAP’ın modernleştirici olarak savunusunu yaptığı milliyetçi- muhafazakârlığı liberalizmin etki alanından faydalanmanın da uzamını oluşturmıştır.⁵³⁷

Özal’ın cumhuriyetin Osmanlı bakiyesini devraldığı söylemi yeni milliyetçilik anlayışını etno- milliyetçilikten bir hayli uzaklaştırmıştır. Bunu kendi kişiliğini “yarı Türk yarı Kürt” olarak tanımlamasında görmek mümkündür. Bu anlamda ANAP ile

⁵³⁶ Muhittin Ataman, “1983- 1991 Döneminde İç Politika: Özal’lı Yıllar” *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (Ed.), Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 589-590 ve 595.

⁵³⁷ Bora, “Turgut Özal”, s. 494- 495.

milliyetçi- muhafazakârlığın milliyetçi popülizmi toplumun farklı etnik gruplarını kapsayacak şekilde, geçmiş tarihi birikimlerin bütünleştirici etkisine olan güvenle açıkça dile getirilmiştir.⁵³⁸ Öte yandan ANAP'ın Türk- İslam Sentezi temelli milliyetçilik anlayışı da başta liderin dindar kişiliği ve popülist söylemi olmak üzere partinin politikalarında kendisini göstermiştir. Ancak ANAP'ın milliyetçilik anlayışı naifleştikçe muhafazakârlığı da bir o kadar otoriter bir görünüm kazandı. Bu da kendisini partinin eğilimlerinden biri olan ancak diğer eğilimler kadar ortaya çıkamayan “sosyal demokrasi” araçlarında gösterdi. İşçi gösterileri, çeşitli kesimlerin gerçekleştirdiği miting ve eylemler ANAP'ın otoriterizminden nasibini aldı. Nitekim 1986'da SHP lideri Aydın Güven Gürkan'ın 1 Mayıs işçi bayramına yönelik konuşması ANAP'lı vekillerce komünizm ile özdeş tutulmuş ve eleştirilmiştir.⁵³⁹

ANAP'ın Türk- İslam Sentezi ve Yeni Sağ'ın düşünsel temelleri ile siyasal ve toplumsal alanda ifadesini bulan politikaları tıpkı Özal'ın popülist söylemi gibi sürekli olmak zorundaydı. Değişimin karşısında geleneksel siyasetin sürdürülemeyeceğine olan inanç ANAP'ı kısa süre içerisinde kitlelerle buluşturmuştur. Ancak ANAP'ın değişimin sürekliliği karşısında gösterdiği uyum direnci 1990'lara gelindiğinde aşınmaya başladı. Erken dönem ANAP iktidarının düşünsel temellerini oluşturan milliyetçi- muhafazakâr söylem 1990'lara gelindiğinde yerini daha liberal söylemlere bıraktı. Artık ANAP küreselleşme ve serbest piyasa ile bütünleşme şiarı ile muhafazakâr, dindar kimliğinden bilinçli olarak uzaklaşmaya başladı. Bu uğraşın temelinde ise siyasal İslamın tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yükselen bir etkiye sahip olması yatmaktadır. Bu ANAP'ın 12 Eylül sonrası dönemde hiç sorgulamadığı askeri elitin varlığını hissetmeye başladığı bir dönemi getirdi.⁵⁴⁰

ANAP askeri elitin karşı olmadığı bir parti görünümü ile siyasal yaşamda varlığını korumak istedi. İslam hareketlerinin artan etkisi ve Aydınlar Ocağı'nın etkinliğini yitirdiği bir dönemde ANAP ile başlayan yeni milliyetçi- muhafazakârlık da geleneksel milliyetçi- muhafazakârlık karşısında gerilemeye başladı. ANAP'ın geleneksel milliyetçi- muhafazakârlık karşısındaki söylemi de; millet, sivil toplum,

⁵³⁸ Halis Çetin, *Türk Siyasal Hayatında Krizler Kahramanlar ve Hainler 12 Eylül Rejimi ve Özal Dönemi: 1980- 1993* C. 6, Orion Kitabevi, Ankara 2016, s. 260- 261.

⁵³⁹ Özder, *1980 Sonrasında Türkiye'de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler*, s. 152- 155.

⁵⁴⁰ Basmacı, *Aydınlar Ocağı ve Türk İslam Sentezi: 1980'lerden 2000'li Yıllara Devreden Milliyetçi- Muhafazakâr Bakiye*, s. 75-77.

hizmet gibi halkta karşılık bulacağına inandığı değerlere sarılmak oldu. Ancak bu değerler geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığın karşısında tutunamazdı. Özal'ın siyasi kişiliği ile ifadesini bulan ANAP görüntüsü de Özal'ın Cumhurbaşkanı olması ile birlikte ciddi ölçüde aşınmaya başladı. 1990'larda ANAP merkez sağın başat partisi görüntüsünden bir hayli uzaktı ve artık dönem geleneksel milliyetçi- muhafazakârlık ve siyasal İslamın yükselişinden yanaydı.

ANAP'ın değişim ve süreklilik şiarını iktidarı ile sınırlı tutması gerilemesinin temelini oluşturmuştur. Bir kere lider boşluğunun yarattığı çözülme Mesut Yılmaz'ın parti liderliğine gelmesi ile dindar, milliyetçi kadroların partiden uzaklaşmasını getirmiştir.⁵⁴¹ Liberalizmin öne çıkarıldığı muhafazakârlığın korunmaya çalışıldığı bir seyir partinin muhalefet tecrübesizliği ile birleşince toplum için tasavvur edilen değişim ve süreklilik şiarı partiden hayli uzak bir görüntü çizmiştir. ANAP muhalefet olarak da tasavvurlarını hayata geçirebileceği gerçeğini kaçırmıştır.⁵⁴² Bu da geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığı 1990'ların başında yeniden iktidara taşımıştır.

Siyasal yaşamda 12 Eylül dönemi geleneksel milliyetçi- muhafazakârlık üzerinde yarattığı etki ile ANAP lideri Özal'ı merkez sağda tek güç haline getirmiştir. Bu da Demirel ve DYP'yi siyasal yaşamda tutunma uğraşına itmiştir. Ancak bu uğraş diğer dönemlerden farklı olarak siyaseten yasaklı ilan edilen bir lider ve liderin geçmiş dönem ideolojik bakiyesinin üzerinin örtülmek istendiği bir zeminde sürmek zorundaydı. Bu da Demirel'in geleneksel milliyetçi- muhafazakâr popülist söyleminin dönüşümüne yol açtı. Artık devlet bekası ve komünizm tehlikesi söylemi siyasal yaşamdan uzaklaşmıştı. Üstelik fiilen siyasal alana dâhil olamayan bir merkez sağ partinin örtülü lideri olarak Demirel siyasal yaşama eklemlenmek zorundaydı. Bu nedenle başta askeri vesayet ve icraatlarının uygulayıcısı olarak gördüğü Özal'a kesin bir şekilde cephe aldı ve anayasanın kabul edilmemesi için mücadele etti. Siyasal yasakların kaldırılmasını demokrasi ve hürriyet meselesi olarak popülizmine eklemlendi. Artık demokrasi darbesi yemiş bir lider olarak kitleleri partisinde toplamak zorundaydı. ANAP'ın iktidar yıllarında Demirel demokrasi mücadelesi ile milliyetçi- muhafazakârlığını perçinlemeye çalıştı. Yalnız lider görüntüsü ile geçmiş dönem bakiyesini partisinde muhafaza etme uğraşında

⁵⁴¹ Kalaycıoğlu, "The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party", s. 50- 51.

⁵⁴² Atilla Yayla, "Özal: Reformcu Lider", *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (Der.), Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 365.

oldu.⁵⁴³ Ancak ANAP iktidarı çoktan kitleleri kendisinde toplamayı başarmıştı. Çünkü Demirel'in demokrasi meselesi parti meselesi olmaktan uzak bir görüntü kazanmıştı. Bu da DYP'yi muhalefet partisi olmaktan öteye taşımadı. Öte yandan Demirel liderliğinde yeni döneme eklenme uğraşında olan DYP de tıpkı ANAP gibi konjonktürel değişimlerden etkilenmeye açıktı. Bu açıklık partiyi ilk olarak 12 Eylül sonrası dönemde geçmiş dönem bakiyesinin popülizmini oluşturan militarist, milliyetçi, ülkücü, İslamcı söyleminden uzaklaştırıp demokrasi savunusunu yapan bir söyleme yöneltti. Bu söylemi perçinleyen ideolojik yaklaşım ise Demirel'de ifadesini buldu. Demirel, 12 Eylül'ü Atatürk ilkelerine aykırı bir girişim olarak değerlendirdi.⁵⁴⁴ Artık milliyetçi- muhafazakârlığı muhafaza etmeye çalışan ancak geçmiş dönem bakiyesine biçilen siyasi roller karşısında demokrasi mücadelesi veren bir merkez sağ parti vardı. Partinin bu savunusu 1980'lerin sonuna gelindiğinde bir tür Demirel-Özal rekabetine yol açtı. Özal'ın cumhurbaşkanlığının şiddetli karşıtlarının başını da Demirel çekti.⁵⁴⁵

Geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığın uzun bir aradan sonra yeniden iktidara gelmesi de partiyi bir kere daha konjonktürel etkilere açık hale getirdi. 12 Eylül ve tahayyül ettiği toplum anlayışının 1990'ların yükselen İslam hareketleri karşısında zayıflamaya başlamasının ANAP'ta gösterdiği değişim gerekliliği DYP'de de kendisini gösterdi. Demirel'in cumhurbaşkanlığına gelmesi ile ANAP'ta olduğu gibi baş gösteren liderlik krizi parti ve Demirel'i ayrı siyaset tercihlerine yöneltti. Siyasal yaşamda 1990'ların bitmeyen gündemini oluşturan laiklik ve irtica tartışmaları geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığı bir kere daha sahneye taşıdı. DYP tıpkı AP'nin 1970'lerde bayraktarlığını yaptığı militarist sağ parti görünümü ortaya çıkardı. DYP milliyetçi- muhafazakârlığın otoriterizmini popülist söylemine eklemelerken, Demirel cumhurbaşkanı olarak askeri elit ile ilişkisini geliştirme uğraşında oldu. İslami hareketlerin Türkiye'deki etkilerinin farkına varan Demirel, askeri eliti nüfuz alanına almaya çalışarak siyaset ve askeri elit arasında aracı bir devlet adamı kimliğine büründü.⁵⁴⁶ Çiller liderliğinde parti otoriterleştikçe İslami

⁵⁴³ Baki Eren, *İdeolojiler Ekseninde Askeri Müdahaleler Karşısında Süleyman Demirel*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 59-62.

⁵⁴⁴ Tanıl Bora, "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler*, C. 9, Ömer Laçiner (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 506-509.

⁵⁴⁵ *Cumhuriyet*, "Demirel: Vebal Altında Kalırsınız", 31 Ekim 1989, s. 1.; *Milliyet*, "Muhalefetten Eylem", 1 Kasım 1989, s. 1.

⁵⁴⁶ Bora, "Süleyman Demirel", s. 510.

cemaat ve tarikatlarla ilişkisini arttırdı. DP- AP geleneğinin en keskin söylemini oluşturan “devlet bekası” şiarı Çiller’in milliyetçi- muhafazakâr taban üzerindeki söylemini sürekli olarak perçinledi.⁵⁴⁷ Çiller’in, Demirel bakiyesini olduğu gibi sürdürme telaşı merkez sağda Çiller- Yılmaz arasında amansız bir mücadeleye sahne oldu. Eski- yeni ikileminde merkez sağ’da güçlenme uğraşında olan ANAP- DYP koalisyonunu sona erdiren de Çiller ve Yılmaz arasındaki bu rekabet olmuştur.⁵⁴⁸ Öte yandan DYP’nin 1990’lı yıllara kadar savunusunu yaptığı demokrasi popülizmi 1991 seçimlerinde de sürmüştü. Bu yıllarda DYP’nin demokrasi söylemi tabanını aşan bir görüntü çizmiştir. Ancak partinin Demirel sonrası yıllarında öne çıkan geleneksel milliyetçi- muhafazakâr popülizmi 28 Şubat süreci ile bir kere daha demokrasi söylemi ile birlikte partide ifadesini bulacaktır.⁵⁴⁹

3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam

Siyasal yaşamda 12 Eylül sonrası dönemde merkez sağda yaşanan bölünmenin toplayıcı partisi olarak 1983 seçimlerinde iktidara gelen ANAP 1991 seçimlerine kadar olan dönemde tek başına iktidarda kalmayı başarmıştır. 12 Eylül vesayetinin bir ürünü olan siyasi yasakların kalkmasının ardından darbe öncesi dönemin liderlerinin de yeniden siyasal yaşama girmesi ile ANAP’ın merkez sağdaki üstünlüğü çözülmeye başlamıştır. Bu çözüme 1991 seçimlerine gidilen süreçte daha da belirginleşmiştir. Demirel’in siyasi yasakların kalkmasının ardından DYP lideri olması ile birlikte başlattığı demokrasi söylemi 1991 seçimlerine gidilen süreçte DYP popülizminden eksik olmamıştır. Bu anlamda DYP lideri Demirel’in seçim süresince ANAP’a karşı sürdürdüğü “sosyal demokrasi” imajı karşılığını vermiş ve ANAP iktidarını kaybetmiştir. DYP, ANAP’ı iktidarından etmiş olsa da tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğa sahip olmaması DYP- SHP koalisyonunu getirmiştir. Böylelikle 1950’li yıllarda başlayan DP- CHP arasında süren zıtlasma ve kutuplaşma siyaseti 1990’lı yılların başında CHP geleneğinin ifadesini bulduğu SHP- DYP arasında kurulan koalisyonla kırılmıştır.⁵⁵⁰ Sağ ve sol eğilimlerin ifadesini bulduğu DYP- SHP koalisyonu özgürlükçü demokrasi ortamının sürdürülmesi

⁵⁴⁷ Özder, *1980 Sonrasında Türkiye’de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler*, s. 168-172.

⁵⁴⁸ Alev Çınar ve Ergun Özbudun, “Mesut Yılmaz”, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, Zuhâl Bilgin (Çev.), Metin Heper ve Sabri Sayarı (Ed.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 211.; Faruk Bildirici, *Hanedanın Son Prensi Mesut Yılmaz ve ANAP’lı Yıllar*, Ümit Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara 2003, s. 265 ve 292.

⁵⁴⁹ Mert, *Türkiye’de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 56.

⁵⁵⁰ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, s. 227.

temelinde teşkil edilmiştir. Ancak dönem içerisinde her iki partide baş gösteren lider değişimi süreci koalisyonun istikrarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu anlamda Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesi ile DYP'de yaşanan lider değişimi sonrasında DYP'de Çiller dönemi başlamıştır.⁵⁵¹ DYP'de yaşanan lider değişimini SHP'de yaşanan lider değişimi izlemiştir. SHP lideri Erdal İnönü'nün siyaseti bırakmasının ardından Murat Karayalçın'ın genel başkanlığa gelmesi ile DYP- SHP koalisyonu Demirel- İnönü hükümetinden Çiller- Karayalçın hükümetine dönüşmüştür.⁵⁵² Ancak hükümette yaşanan dönüşüm bununla sınırlı kalmamıştır. SHP- CHP birleşmesi sonucunda Hikmet Çetin'in CHP lideri olarak koalisyona devam etmesini Deniz Baykal'ın CHP lideri seçilmesi izlemiştir. Bir dizi lider değişimine sahne olan koalisyon Baykal'ın erken seçim şartı ile hükümeti devam ettirmesi ile 24 Aralık 1995 genel seçimlerine kadar sürmüştür.

Siyasal yaşamda 1990'lı yıllar Batı demokrasilerinde olduğu gibi Türkiye'de de siyasal alanda lider faktörünün öne çıktığı bir süreci başlatmıştır. Küreselleşmenin etkisi ile kitle iletişim araçlarının günlük yaşantıda yaygınlık kazanması siyasi liderleri siyasi propagandanın merkezine taşımıştır. Başta televizyon olmak üzere kitle iletişim araçlarının siyasi propagandanın kitlelere en hızlı sirayet ettiği alan haline gelmesi de siyasi liderleri partinin en etkin propaganda gücü haline getirmiştir.⁵⁵³ Siyasal yaşamda 1990'lar parti ile özdeş görülen ve çoğu zaman muhtevasında barındırdığı siyasi kimlik ile partisinin önüne geçen lider kültürünü ortaya çıkarmıştır. Nitekim ANAP ile başlayan ve DYP ile devam eden parti liderliğinden Cumhurbaşkanlığına geçiş deneyimi merkez sağın iki önemli partisinde lider krizine sahne olmuştur. Bu kriz kısa süre içerisinde aşılmış olsa da merkez sağ siyaset kitleler nazarında yeni olarak kabul edilen isimlerin liderlik deneyimine sahne olmuştur. Ancak lider kültürünün toplumsal alanda yarattığı etki ile milletvekilleri ve partilerden ziyade siyasi liderlere destek veren milliyetçi- muhafazakâr kitleler oldukça esnek bir oy tercihinə yönelmeye başlamıştır. Bu anlamda 1990'lar DYP ve ANAP'ta yaşanan lider değişimi sonrasında her iki parti lideri arasında baş gösteren siyasi gerginliğe sahne olmuş ve bu gerginlik siyasal yaşamın yükselen atmosferinde

⁵⁵¹ Ali Murat Balkan, *İkinci DYP- SHP Koalisyon Hükümeti (25.06.1993- 05.10.1995)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 39.

⁵⁵² Abdullah Polat, *1980 Sonrası Türkiye Solu: SHP Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir 2009, s. 192.

⁵⁵³ Şakir Süter, *Merkez Sağ'da Tapu Kavgası*, Maviyağaç Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 21-22.

milliyetçi- muhafazakâr kitleleri yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu yöneliş 1995 seçimlerinde kendisini göstermiştir. Ancak siyasetin sağ ve sol eğilimlerindeki bölünme tek parti iktidarını imkânsız hale getirdiği gibi partiler arası uzlaşmayı da zora sokmuştur. Bu anlamda 1995 seçimleri öncesinde birbirlerine alternatif olabilecek sağ ve sol partilerin çokluğu ve bilhassa merkez sağda baş gösteren DYP- ANAP mücadelesine sahne olmuştur. Merkez sağdaki bu mücadeleyi merkez solda seçimlerden önce SHP- CHP birleşmesi sonrası baş gösteren CHP- DSP mücadelesi ve milliyetçi kanatta MHP- BBP mücadelesi izlemiştir. Bu mücadele seçim öncesi çeşitli ittifak girişimlerine de sahne olmuştur. Bu anlamda seçimden önce ANAP- BBP ve DYP- MHP ittifakı gündeme gelmiş ANAP- BBP ittifakı gerçekleşirken DYP- MHP ittifakı gerçekleşmemiştir.

1995 seçimleri merkez sağ ve merkez solda seçmen nazarında kolaylıkla birbirinin yerine geçebilecek partilerin çokluğunda RP (21.33)'nin zaferini getirmiştir. 1991 seçimlerinde üçüncü sıraya kadar gerileyen ANAP (19.47), DYP'yi geçerek ikinci parti olmayı başarmıştır. DYP (19.20)'nin üçüncü sıraya kadar gerilediği seçimler DSP (14.65)'yi CHP'nin önünde dördüncü sıraya taşımıştır. CHP'nin beşinci parti olarak seçim barajını geçmekte zorlandığı seçimlerde dikkat çeken bir başarı da her ne kadar baraj altında kalmış olsa da MHP (8.18)'den gelmiştir.⁵⁵⁴ DYP ve ANAP'ın bir önceki seçime göre oy oranlarında azalma sözü konusu olmuştur. Ancak parti oylarının birbirine yakınlığı dikkat çekicidir. Bu anlamda başta parti tabanlarının yakınlığı olmak üzere RP ve MHP'nin oy oranını arttırdığı seçimlerde ANAP ve DYP merkez parti olma konumlarını muhafaza etmiştir. Ancak RP ve MHP'nin seçim sürecinde kendi tabanını genişletme siyaseti izleyerek yumuşak bir söylem kullanması ANAP ve DYP'nin oy oranları üzerinde etkili olmuştur.⁵⁵⁵

1995 seçimleri sonrası RP'nin iktidara olan yakınlığı kamuoyunda ANAP- DYP koalisyonunu gündeme getirmiştir. İki parti arasında koalisyon kurulması her iki parti tabanının da beklentisini oluşturunuyordu.⁵⁵⁶ Ancak bu beklenti kısa süre

⁵⁵⁴ *Resmi Gazete*, “Geçerli Oyların Seçime Katılan Siyasi Partilere Dağılımı ve Bu Dağılımın Oranları”, 3 Ocak 1996, S. 22512, s. 2.

⁵⁵⁵ Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 116-117.

⁵⁵⁶ ANAP- DYP arasında bir koalisyon hükümetinin kurulması konusu 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatından sonra kamuoyunda gündeme gelmeye başlamıştır. Bkz: Hikmet Çetinkaya, “Anayol Formülü Gerçekleşir Mi?”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1993, s. 5.; 1995 Genel Seçimleri sonrasında TUSİAD’ da ANAP ve DYP arasında bir koalisyon hükümetinin kurulması için sağduyu

içerisinde Çiller- Yılmaz anlaşmazlığı ile farklı koalisyon arayışlarını getirmiştir. Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini 9 Ocak'ta RP lideri Erbakan'a vermiş ancak Erbakan hükümeti kurma girişimlerinden bir sonuç alamayınca görevi iade etmiştir.⁵⁵⁷ Cumhurbaşkanı bu defa DYP lideri Çiller'i hükümeti kurmakla görevlendirmiş ancak Çiller de hükümet kurma girişimlerinde başarısız olunca görevi iade etmiştir.⁵⁵⁸ Çiller'in ardından Cumhurbaşkanı Demirel, ANAP lideri Yılmaz'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiş ancak ANAP- DYP arasında gerçekleşen koalisyon görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanınca ANAP ve RP arasında koalisyon görüşmeleri başlamıştır.⁵⁵⁹ İki parti arasında koalisyon görüşmeleri olumlu başlamasına rağmen kısa süre sonra bu koalisyon girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁶⁰

ANAP- RP koalisyonun gündemde olduğu sıralarda Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, TBMM Başkanı Mustafa Kalemli ile gerçekleştirdiği bir telefon görüşmesinde ANAP- RP koalisyonunun gerçekleşmemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶¹ Askeri elitin açık bir şekilde RP'nin içerisinde olduğu bir koalisyona karşı olması ANAP- DYP koalisyonunu yeniden gündeme getirmiştir. Nihayet 3 Mart 1996'da Çiller ve Yılmaz'ın koalisyon protokolünü imzalaması ile "ANAYOL" koalisyon hükümeti kurulmuştur. 5 yıllık bir dönemi kapsamayı planlanan hükümet protokolüne göre; iki parti liderinin dönüşümlü başbakanlığında 2000 yılında belirlenecek olan seçim tarihine kadar hükümet görevde kalacaktı. Hükümetin ilk yılında Yılmaz ikinci ve üçüncü yılında Çiller ve dördüncü yıl yeniden Yılmaz başbakan olacaktı. Beşinci yılda ise DYP'den bir ismin başbakanlığında kurulan seçim hükümeti ile seçimlere gidilecekti. Hükümet ayrıca cumhurbaşkanlığı seçiminde birlikte hareket edecekti.⁵⁶² 12 Mart'ta yapılan güven oylamasında DSP ve BBP'nin çekimser oy kullanması ile ANAYOL koalisyonu azınlık hükümeti olarak kurulmuştur.⁵⁶³ ANAP lideri Yılmaz'ın Başbakanlığında kurulan hükümette DYP

çağrısında bulunmuştur. Muhittin Işık, *28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2018, s.37.

⁵⁵⁷ *Cumhuriyet*, "Erbakan'a Koşullu Görev", 10 Ocak 1996, s. 1.

⁵⁵⁸ *Türkiye'nin 90 Yılı 1919- 2009*, Anadolu Ajansı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 390.

⁵⁵⁹ *Cumhuriyet*, "Gündem ANAREFAH", 4 Şubat 1996, s. 1.

⁵⁶⁰ *Cumhuriyet*, "Anlaşamadılar", 25 Şubat 1996, s. 1.

⁵⁶¹ Mustafa Kalemli, *Kalemli'nin Kaleminden*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2002, s. 90.

⁵⁶² *Sabah*, "2000 Planı", 4 Mart 1996, s. 1.; *Milliyet*, "Tarihi Uzlaşma", 4 Mart 1996, s. 1.

⁵⁶³ *Türkiye'nin 90 Yılı 1919- 2009*, s. 392.

lideri Çiller kabine dışında kalmış ve 33 bakanlıktan oluşan hükümette DYP 17, ANAP ise 16 bakanlık elde etmiştir.

Koalisyon protokolünde seçim sonuçlarının herhangi bir partiye tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğu vermediği belirtilerek ilk üç sırayı oluşturan partilerin oy oranlarının birbirine yakınlığı vurgulanmış ve seçimlerden sonra kamuoyunda iki parti arasında bir hükümetin kurulmasına dair beklenti olduğu ifade edilmiştir. Koalisyonun milli, manevi ve tarihi değerlere sahip olduğu ve bu değerlere sadakatle bağlı olmayı temel hedefi olarak gördüğü ifade edilmiş, devlet ve toplum yapısını yeniden yapılandırma görevini üstlendiği vurgulanmıştır. Protokolde ülke güvenliği ve iç barışı tehdit eden en önemli unsurun terör olduğu belirtilerek üniter devlet yapısından taviz verilmeden terörle mücadele edileceği ifade edilmiştir. Protokolde denge, güven ortamı ve serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarının sağlanacağı bir ortamın yaratılacağı ifade edilerek ekonomide istikrara yönelik adımların hızlandırılacağı belirtilmiştir. Ekonomide temel amacın enflasyonla etkin bir şekilde mücadele edilmesi ve istikrarın sağlanması olduğu vurgulanmıştır. Protokolde ayrıca AB ile ilişkilerde AB'ye tam üyeliğin temel hedefler arasında olduğuna yer verilmiştir. Protokolde zorunlu eğitimin 8 yıla çıkartılacağı, yükseköğretimin yeniden düzenleneceği ve vakıf üniversitelerinin kurulmasının teşvik edileceği ifade edilmiştir.⁵⁶⁴

Devlet yönetiminde açıklık ve şeffaflığın esas alınacağı, yolsuzlukla mücadele edileceği, işsizliğin azaltılacağı, özel sektör öncülüğünde yatırımların teşvik edilmesi ile istihdam alanları yaratılacağı, gelir dağılımının iyileştirileceği, refahın yaygınlaştırılmasının temel amaçlar arasında olduğu ifadeleri de protokolde yer almıştır. Ayrıca milli kültürün korunup geliştirileceği, başta Türk cumhuriyetleri olmak üzere bütün ülkelerle sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirileceği ifade edilmiştir. Protokolde dış politikada temel hedefin dünyada, bölgede ve ülkede barışın korunması olduğu belirtilmiş ve Türkiye'nin güvenlik ve menfaatlerinin korunacağı vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra demokrasinin güçlendirilmesi için adımlar atılacağı, sivil toplum örgütlenmelerine ağırlık verileceği, din, vicdan, fikir

⁵⁶⁴ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s. 2162- 2169.

ve teşebbüs özgürlüklerinin kökleşmesi ve gelişmesi için anayasal ve yasal düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmiştir.⁵⁶⁵

4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür

Siyasal yaşamın kısa süreli hükümetlerinden biri olan ANAYOL koalisyonun teşkil edilmesinin ardından ANAP ve DYP arasında baş gösteren ilk sorun üst düzey bürokrat ve vali atamalarında kendisini gösterdi. Hükümetin gündeminden düşmeyen atama krizinin temelinde DYP- SHP hükümeti döneminden kalan kadroların her iki parti arasında dağıtılması ve boş kadroların yeniden doldurulması anlaşmazlığı yatmıştır. Nitekim 90 günden daha az süren hükümette bürokraside 300’den fazla atama gerçekleştirilmiştir. Bürokrasideki bu hareketlilik kendisini hükümetin ilk 10 gününde gerçekleştirilen atamalarda göstermiştir. Bu anlamda Özelleştirme İdaresi Başkanlığı’ndan Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü’ne, Bağ-Kur Daire Başkanlığı’ndan Samsun Meteoroloji Müdürlüğü’ne ve Köy Hizmetleri Elazığ Bölge Müdürlüğü’ne kadar geniş bir alanda gerçekleştirilen atamalar ANAP-DYP arasındaki uzlaşının da bir göstergesi olmuştur.

Birbirini izleyen atamalar siyasal gündemi meşgul ederken Adalet Bakanlığı’nda gerçekleştirilmek istenen atamalar kamuoyunda yankı uyandırmıştır. Adalet Bakanı Mehmet Ağar’ın HSYK ve Adalet Bakanlığı’ndan 20’ye yakın üst düzey bürokratin görev yerlerini değiştirmek için hazırladığı kararname AYM ve Danıştay kararları ile bozulmuştur. Nitekim Ağar’ın Başbakan Yılmaz ile birlikte düzenlediği ikili kararname ile adalet bürokrasisinde dikey ve yatay hareketlilik yaşanmıştır. Adalet Bakanlığı Müsteşarı olarak görev yapan Kenan Doğan Yüksek Müşavirliğe atanırken Ceza ve Tutukevleri Genel Müdürü Zeki Güngör İzmir Cumhuriyet Başsavcılığına atanmıştır. Benzer şekilde Ceza İşleri Genel Müdür Yardımcısı olarak görev yapan Musa Nihat Turan Ankara Savcılığı’na ve Teftiş Kurulu Başkanı Cemal Aydınalp Yüksek Müşavirliğe atanmıştır. Adalet Bakanlığı’nda gerçekleşen bu atamaları Turizm Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Bayındırlık ve İskân Bakanlığında gerçekleşen atamalar izlemiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, s. 2171- 2175.

⁵⁶⁶ *Cumhuriyet*, “Mehmet Ağar Hukuku Çiğniyor”, “Devlette Kısıma Doğru”, 4 Nisan 1996, s. 19.

Koalisyonun çözüm bekleyen konularından olan vali atamaları ise 8 Nisan'da mülkiye bürokrasisindeki atamalar ile gerçekleşti. Mülkiye bürokrasisinde gerçekleştirilen 75 vali atamasında Emniyet Genel Müdür Yardımcısı Cemil Serhadlı Muğla Valisi, İstanbul Emniyet Müdürü Orhan Taşanlar Bursa Valisi olarak atanırken Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü Daire Başkanı Behiç Çelik Kırıkkale Valisi olarak atandı.⁵⁶⁷ Mülkiye bürokrasisinde gerçekleşen atamaları Nisan ayı içerisinde üst düzey bürokraside gerçekleştirilen atamalar takip etti. Bu anlamda DYP Genel Başkan Yardımcısı Esat Kırathoğlu'nun oğlu Ahmet Esat Kırathoğlu Ulaştırma Bakanlığı Müsteşar Yardımcılığına atanırken Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Üyeliğine Aytaş Bilgiç atanmıştır. Başbakanlık Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığına ise Devlet Personel Başkanlığı Personel Kayıtları ve Bilgi İşlem Dairesi Başkanı olarak görev yapan Ufuk Bodur atanmıştır. Bürokrasideki atamalar Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve diğer bakanlıklarda gerçekleştirilen atamaların yanı sıra Müftü atamaları ile devam etmiştir.⁵⁶⁸ ANAYOL koalisyonunun bürokraside sorun olarak görülen atamalar konusunda uzlaşa sağlaması ile Nisan ayı içerisinde hız kazanan bürokratik atamalardan öne çıkan bir atama Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürü olarak görev yaptığı sırada devleti zarara uğrattığı gerekçesi ile hakkında dava açılan Birkan Erdal'ın Başbakanlık Müşavirliği'ne atanması olmuştur. İddialara göre Erdal, Başbakanlık Teftiş Kurulunda görev yapan müfettişlere baskı yaparak belgeleri yok etmeye çalışmıştır. Başbakanlık Müşavirliği'ne atandıktan sonra iddiaların yeniden gündeme gelmesi ile Erdal, davanın üç yıldır sürdüğünü, bilirkişi raporunun açıklandığını söyleyerek kendisini savunmuştur.⁵⁶⁹

Koalisyonun eğitim ve kültür alanlarındaki gündemine baktığımızda bürokrasi alanındaki gündem kadar bir yoğunluk kazanmadığını görürüz. Bunun temelinde hükümetin kısa ömürlü olması yatmaktadır. Bu anlamda koalisyonun eğitim ve kültür politikalarının şekillenme sürecinde sona ermesi eğitim ve kültür alanındaki adımların atıl kalmasının temelini oluşturmuştur. Ancak hükümetin kısa süreli yapısına rağmen eğitim ve kültürel alanda atılan bazı adımlar günümüze kadar olan dönemde etkisini gösterebilmiştir. Bilhassa dönem içerisinde eğitim alanında atılan bazı adımlarda bu durumu görmek mümkündür. Öte yandan hükümet programında

⁵⁶⁷ Resmi Gazete, "Atama Kararları", 9 Nisan 1996, S. 22606, s. 6- 8.

⁵⁶⁸ Resmi Gazete, "Atama Kararları", 14 Nisan 1996, S. 22611, s. 64- 73.

⁵⁶⁹ Cumhuriyet, "Erdal Suiistimalden Yargılanıyor", 15 Nisan 1996, s. 5.

eğitim alanında üzerinde durulan bazı konular eğitimin bazı alanlarının dönüştürülmek istendiğini göstermektedir. Programda orta öğretim ve YÖK'e yönelik olarak koyulan hedefler bu alanların dönüştürülmek istendiğini göstermektedir. Hükümet programında koalisyonun eğitim alanındaki temel hedefi şu şekilde saptanmıştır:⁵⁷⁰

Eğitimde, Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı, milli, manevi ve ahlaki değerlerimizi benimsemiş; bilgili, ilmi düşünceye sahip, herkese karşı hoşgörülü, sevgi dolu ve toplumsal duyarlılığı gelişmiş; bilgi ve teknoloji üretimine yatkın ve beceri düzeyi yüksek kendi kendine yeterli ve güvenli; bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek bilgi ve becerilerle donanmış insanlar yetiştirmek temel amacımızdır.

Programda zorunlu eğitimin en az 8 yıla çıkartılacağı, yükseköğretime geçiş aşamasında yığılmaları önlemek amacıyla yönlendirme sisteminin uygulanacağı ve orta öğretimin yeniden yapılandırılacağı ifade edilmiştir. Orta öğretim programlarının; yükseköğretim, mesleki ve teknik eğitim ile toplumsal yaşama yönlendirilecek şekilde yeniden yapılandırılması ile ülkenin ihtiyaç duyduğu ara insan gücünün yetiştirileceği, mesleki ve teknik eğitime öncelik verilerek mezunların kendi işlerini icra etmelerinin önünün açılacağı ifade edilmiştir. Programda Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)'nun koordinasyondan sorumlu bir nitelik kazanacağı, özel okul ve vakıf üniversitelerinin açılmasının teşvik edileceği, eğitimde teknik yöntem ve teknolojinin geliştirilmesinin destekleneceğine yer verilmiştir. Öte yandan programda özel üniversitelerin kurulması için gerekli yasal düzenlemelerin gerçekleştirileceği belirtilerek bilim ve teknolojik alanda başta ABD ve AB olmak üzere uluslararası iş birliğine önem verileceği, devletin dış alımlarında bilim ve teknoloji düzeyinin yükseltilmesi için teknoloji transferinin önünü açacak düzenlemelerin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, yaygın eğitimin başta kadınlar olmak üzere bireylerin meslek edinerek üretim süreçlerine katılmalarının önünü açacak şekilde yeniden düzenleneceği, yurt dışında yaşayan ailelerin çocuklarının milli kültürlerinin muhafaza etmeleri ve ülkeye dönüşte Türk eğitim sistemi ve toplumsal yaşamına uyumunu kolaylaştıracak imkânların sağlanacağı ifadelerine yer verilmiştir. Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklar ile eğitim alanında iş birliğini geliştirmeye yönelik adımların atılacağı da ifade edilmiştir.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, s. 2193.

⁵⁷¹ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, s. 2193- 2194.

Hükümet programında öngörülen eğitime ilişkin hedefler 13- 17 Mayıs 1996'da toplanan 15. Milli Eğitim Şurası'nda geniş bir şekilde ele alınmıştır. Şura'da alınan kararlar arasında ilköğretimin 8 yıla çıkartılması hedefi tekrarlanmıştır. Türk eğitim sisteminin; ilköğretim, orta öğretim ve yükseköğretim olmak üzere üç kademeli olarak yeniden yapılandırılmasının ele alındığı Şura kararları arasında okulların fiziki kapasitelerinin arttırılması ve kullanım alanlarının çeşitlendirilerek öğrencilerin sosyal becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Şura'da öğrenci-öğretmen ilişkisinin yanı sıra öğrenci- öğretmen- veli ilişkilerinin geliştirilmesi için de aile katılım programlarının yaygınlaştırılması kararı alınmıştır. Eğitim alanının siyasetten uzak tutulmasının gerekliliği de üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Bilhassa eğitim politikalarının sürekliliği açısından siyasetin bu alana müdahalesinin eğitimi olumsuz yönde etkilediği belirtilmiştir. Genel olarak ilköğretim ve ortaöğretimde yeniden yapılanmayı amaçlayan kararların alındığı Şura'da yükseköğretime geçişte yeni düzenlemelerin yapılması, vakıf üniversitelerinin desteklenmesi ve toplumun eğitim ihtiyacının karşılanması gibi tavsiye niteliğinde kararlar alınmıştır.⁵⁷²

Hükümet programında ve Milli Eğitim Şurası'nda üzerinde durulan konulardan biri olan vakıf üniversitelerinin kurulmalarının desteklenmesi hedefi Haziran ayı içerisinde kurulan vakıf üniversiteleri ile hayata geçmiştir. Bu anlamda Işık Üniversitesi (Ankara), Fatih Üniversitesi (İstanbul), Sabancı Üniversitesi (İstanbul), İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Yeditepe Üniversitesi (İstanbul) yükseköğretim alanında kurulan vakıf üniversiteleri olarak faaliyete geçmiştir.⁵⁷³

Milli kültürün geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının kültür alanında temel hedef olarak belirlendiği hükümet programında; kalkınmanın, çağdaşlaşmanın ve dışa açılmanın temelini milli kültürün oluşturacağı ifade edilmiştir. Programda kütüphane ve arşiv hizmetlerine yönelik adımlar atılacağı, taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması için önlemler alınacağı ifadelerine yer verilmiştir. Öte yandan edebiyat, musiki, resim, sinema, tiyatro gibi alanların geliştirilmesi hükümetin kültür- sanat politikasının temel hedefi olarak belirlenmiştir. Programda yurtdışında yaşayan vatandaşların Türkiye Cumhuriyeti ile bağlarının

⁵⁷² Milli Eğitim Bakanlığı, *Tebliğler Dergisi*, C. 59, S. 2458, Ankara 1996, s. 473- 489.

⁵⁷³ *Resmî Gazete*, "Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair 2809 Sayılı Kanuna Ek Maddeler Eklenmesi İle 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun Bir Maddesinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", 7 Haziran 1996, S. 22659, s. 1-4.

kuvvetlendirilmesi ve başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere tüm ülkelerle sosyal, kültürel ilişkilerin geliştirileceği ifade edilmiştir. Ayrıca yurtiçi ve yurtdışı kültürel tanıtım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için kamu kesiminin dışında dernek ve vakıf faaliyetlerinin girişimlerinin destekleneceği ifade edilmiştir.⁵⁷⁴

Bu dönemde temeli 30 Eylül 1995 tarihine dayanan ve İzmir’de Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümetleri arasında Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi’nin kurulmasına dair imzalanan antlaşma onaylanmıştır. Bu antlaşmanın onaylanması ile birlikte Türk Cumhuriyetleri ile eğitim ve kültürel alanda iletişim ve etkileşimin geliştirilmesi açısından önemli bir adım atılmıştır. Günümüzde halen varlığını sürdüren Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere çeşitli milletlerden öğrenci ve öğretim elemanını bünyesinde barındıran yapısı ile eğitim alanında kültürlerarası iletişimin sağlanmasında önemli bir konumdadır.⁵⁷⁵

ANAYOL koalisyonunun eğitim ve kültür alanlarında öngördüğü hedefler hükümetin kısa süreli olması ile kâğıt üzerinde kalmıştır. Bilhassa eğitim alanında gerçekleştirilmek istenen hedeflerden bazıları bir sonraki hükümetin üzerinde durduğu konular arasında olacaktır.

5. Dış Dinamikler: Program Üzerinde Kalan Dış Politika İlkeleri ve Devreden Dış Politik Bakiye

ANAYOL koalisyonunun kısa ömürlü yapısı etkin bir dış politikanın uygulanmasının önüne geçse de 1990’ların dış politika bakiyesi koalisyonun dış politikaya olan yaklaşımını şekillendiren temeli oluşturmuştur. Bu temel PKK terör örgütünün eylemlerini arttırdığı, komşu ülkelerle olan ilişkilerin gergin bir seyir izlediği ve Avrupa Birliği (AB)’ne üyeliğin kamuoyunun temel beklentisi haline geldiği bir dönemde sürekli değişen hükümetlerin politikalarını geride bırakan bir etkiyle askeri elitlerin dış politikayı yorumlama biçiminde ifadesini bulmuştur. Bu anlamda Ermenistan ve Yunanistan ile olan ilişkilerin milliyetçi refleksleri perçinlediği bir dönemde İslami hareketlerin bölge ülkelerde yükselen etkisine karşı İran özelinde İslami siyasetin itibarsızlaştırılması, dış politikada Batıcı ilkelerin

⁵⁷⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. 3, s. 2199- 2200.

⁵⁷⁵ *Resmi Gazete*, “Türkiye Cumhuriyeti İle Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan’ın Başkenti Bişkek Şehrinde Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun”, 23 Haziran 1996, S. 22675, s. 1.

benimsendiğinin göstergesi olarak da İsrail ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi askeri elitlerin hükümetler üstü etkinliğinin dış politikadaki yansımaları olmuştur.⁵⁷⁶

Öte yandan RP'nin 1994 Yerel Seçimleri'nde elde ettiği başarısını 1995 Genel Seçimleri'nde sürdürmesi cumhuriyeti koruma misyonunu üstlenen askeri elit tarafından endişeyle karşılanmıştır. Bu endişenin temelinde bir cumhuriyet projesi olarak Batı'ya yönelmeyi reddeden RP'nin açık bir şekilde AB'ye karşı bir söylem geliştirmesi ve alternatif bir İslam Birliği fikrini sürekli olarak dile getirmesi yatmaktadır. RP'nin askeri elit tarafından açık bir şekilde rejim tehdidi olarak görülmeye başlaması da bu sürecin bir ürünüdür. 1990'ların ikinci yarısından itibaren Genelkurmay Başkanlığı (GKB) artık bir hükümet gibi dış politika alanında kararlar alan, ziyaretler gerçekleştiren, antlaşmalar imzalayan bir yapıya bürünerek rejimin koruyuculuğu görevini yerine getirmeye çalışacaktır. Bu bilhassa REFAHYOL dönemi sürekli bir hal alsa da ANAYOL öncesi dönemde filizlenmeye başlamıştır. Bu anlamda Mart 1995'te Kuzey Irak'a yönelik gerçekleştirilen "Çelik Harekâtı" kamuoyu ve parlamento tarafından daha tartışılmadan doğrudan ordunun etkinliğinde gerçekleşmiştir. Benzer şekilde Şubat 1996'da İsrail ile askeri alanda imzalanan bir antlaşma da yine ordunun tek taraflı dış politika uygulaması olarak gerçekleşmiştir.⁵⁷⁷ Dolayısıyla ANAYOL koalisyonu dış politikada kendi etkinliğinin süreklilik kazanması için yine kendi meşruiyet zeminini yaratmış durumda olan askeri elitlerin varlığında dış politika alanında etkinlik kazanma uğraşında olmuştur. Bu uğraş hükümet programında kendisini göstermiş ancak koalisyonun ömrü etkin bir dış politika uygulanmasına yetmeyecektir.

Hükümet programında koalisyonun genel hatları ile hedeflediği dış politika ilkeleri de Atatürkçü paradigmayı referans alan bir anlayışla çizilmiştir. Bu anlamda programda AB'ye tam üyelik dış politikanın temel hedeflerinden biri olarak belirlenmiş ve üyelik için gerekli adımların atılacağı ifade edilmiştir. Programda Türkiye'nin coğrafi konumuna dikkat çekilerek bölgesel sorunlar karşısında aktif katılımın sağlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye'ye yönelik gerçekleştirilen terör faaliyetleriyle mücadele edileceği ve terörü destekleyen ülkelere karşı önlemler alınacağı, ABD, Rusya ve İslam devletleri ile olan ilişkilerin geliştirileceği, Türkiye'nin üyesi olduğu bölgesel ve küresel örgütlerle olan ilişkilerinde aktif hale

⁵⁷⁶ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 233.

⁵⁷⁷ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, s. 234-237.

getirileceği ifadelerine yer verilmiştir. Öte yandan Yunanistan ile ikili ilişkilerde dostluk ve iş birliğinin temel alınacağı, iki ülke arasındaki sorunların görüşme ve uzlaşma yolu ile çözüme kavuşturulmasının arzu edildiği hususuna da programda yer verilmiştir. Programda Ermenistan'a yönelik dış politika ilkeleri de dolaylı olarak Azerbaycan ile olan ilişkiler üzerinden ifadesini bulmuştur. Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan ile olan ilişkilerin geliştirileceği ve Azerbaycan'ın hali hazırda Ermenistan ile süren barış görüşmelerine atfen kalıcı bir barış ortamının sağlanması için Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi için yapıcı adımların atılacağı ifade edilmiştir. Programda ANAYOL koalisyonun ülkenin güncel dış meselelerine yönelik yaklaşımını görmek mümkündür. Bu anlamda terör tehdidinden Irak ve Bosna'da yaşanan gelişmelere kadar geniş bir perspektifte güncel sorunlar hükümet programında yer almıştır.⁵⁷⁸

Siyasal yaşamın kısa süreli hükümetlerinden olan ANAYOL koalisyonu dönemi dış politikada dişe dokunur bir gelişme yaşanmamıştır. Ancak dönem içerisinde ikili antlaşmalar gerçekleştirilmiş ve iki önemli uluslararası organizasyona ev sahipliği yapılmıştır. Bu anlamda 26 Mart'ta ABD ile "Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması" imzalanırken Tacikistan ile de iki ülke arasında sermaye ve teknoloji akımının teşvik edilmesi ve söz konusu ülkenin kendi hukuk düzeni içerisinde nasıl korunduğunun belirlenmesi amacıyla "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma" imzalanmıştır. ABD ile imzalanan anlaşmanın bir benzeri Mayıs ayında Özbekistan ile yapılmıştır. Bu çerçevede 8 Mayıs'ta Türkiye ve Özbekistan arasında "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" imzalanmıştır.⁵⁷⁹

Bu dönemde Türkiye, Parlamentolar Arası Birlik (PAB)'in 95. Genel Kurulu'na ev sahipliği yapmıştır. 15- 20 Nisan tarihleri arasında gerçekleşen toplantıya 121 ülkeden 654 parlamenter katılmıştır. Üye devletlerin parlamentoları arası diyalog ve iş birliğini güçlendirme temelinde güncel siyasi ve ekonomik meselelerin ele alındığı toplantı Cumhurbaşkanı Demirel'in açılış konuşması ile başlamıştır. Açılış konuşmasında uluslararası sorunlarda tek bir örgütün etkin

⁵⁷⁸ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* C. 3, s. 2201- 2203.

⁵⁷⁹ ABD ile imzalanan anlaşma 12 Aralık 1997'de, Tacikistan ile imzalanan anlaşma 12 Eylül 1997'de ve Özbekistan ile imzalanan anlaşma da 7 Eylül 1997'de Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Özhan Uluatam, *Geçmiş Bakmak Cumhuriyet Dönemi İktisadi, Mali, Siyasi Olaylar Kronolojisi 1920-2000*, İmaj Yayınevi, Ankara 2001, s. 540- 541.

adımlar atmasının zorluğuna dikkat çeken Demirel, küresel sorunlar karşısında iş birliği, dayanışma ve uzlaşma ortamı için kalıcı mekanizmaların oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Başbakan Yılmaz ise toplantının ikinci gününde gerçekleştirdiği konuşmasında dünyanın son zamanlarda insan hakları ve demokrasi alanlarında ilerlemeler kaydettiğini belirterek bu hürriyetlerin önemini yeniden anlaşıldığını ifade etmiştir. Yılmaz ayrıca, parlamentoların önemini vurguladığı konuşmasında totaliter rejimlerin sona erdiğini, ulusları birbirinden ayıran duvarların yıkıldığını ve dünyanın küresel bir köye dönüştüğünü ifade etmiştir. Azınlıkların korunması, terörle mücadele, balık stokları konularının ele alındığı toplantı 20 Nisan'da sona ermiştir. Öte yandan toplantı öncesinde 130 kadın parlamenterin katılımı ile de “Kadın Parlamenterler Toplantısı” düzenlenmiştir. Açılış konuşmasını gerçekleştiren Devlet Bakanı İmren Aykut, Türk kadın hareketi hakkında bilgi verdiği konuşmasında dünyadaki kadın parlamenterleri Bosna'da yaşayan kadın ve çocuklara yardımda bulunmaya çağırmıştır.⁵⁸⁰

Dönemin ikinci önemli uluslararası organizasyonu II. Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı (HABİTAT II) da 3- 14 Haziran 1996 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleşti. Her ne kadar konferansın sürdüğü sırada Başbakan Yılmaz istifasını Cumhurbaşkanına sunmuş olsa da konferansın uluslararası prestiji ve vaatleri dönemin öne çıkan dış politik gelişmelerinden biri olmuştur. BM Genel Sekreteri ve dünya liderlerinin katılım sağladığı konferans sonucunda dünyada sürdürülebilir insan yerleşimleri oluşturulması ve herkes için yeterli konut sağlanması için küresel bir eylem planı olarak “İstanbul Deklarasyonu” kabul edilmiştir. 15 Maddeden oluşan deklarasyonda taraf devletler HABİTAT gündemini ve küresel eylem planı olan İstanbul Deklarasyonu'nun gerektirdiği sorumlulukları yerine getireceklerini taahhüt etmiştir.⁵⁸¹

ANAYOL koalisyonun dış politikası henüz şekillenme aşamasına bile geçmeden koalisyonun sona ermesi nedeniyle dış politikaya yönelik tasarımlar koalisyon protokolü ve hükümet programında öngörülen hedef ve ilkelerle sınırlı kalmış dolayısıyla uygulanma aşamasına geçememiştir. 90 günden az süren hükümetin dış politika gündemi de hükümetlerin dış ilişkilerin olağan akışı içerisinde karşılaşılabileceği dış politika uygulamalarıyla sınırlı kalmıştır. Öte yandan ANAYOL

⁵⁸⁰ *Meclis Haber Dergisi*, “TBMM’de Dış İlişkiler”, S. 47, Nisan 1996, s. 15-16.

⁵⁸¹ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, *Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu Hedef İlkeler, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı*, Ankara 1999, s. 1-5.

koalisyonunu dış politikada bekleyen meseleler bir sonraki hükümet tarafından aynen devralınmıştır. Dolayısıyla dönemin dış politik karakterinin biçimlenmeye başlaması da yine bu hükümet döneminde (REFAHYOL) olacaktır.

6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum

Siyasal yaşamda 1995 Genel Seçimleri sonrası kamuoyunda RP'nin içinde bulunmadığı bir hükümetin kurulması beklentisi ANAYOL koalisyonun kurulmasının itici gücü olmuştur. Ancak koalisyonun teşkilinin ardından her iki partinin liberal kanadı kabinenin milliyetçi- muhafazakâr yapısına tepki göstermiştir. Bu anlamda ANAP Milletvekili Yücel Seçkiner'in kabinde hep aynı isimlerin olduğuna yönelik eleştirisini ANAP Milletvekili Hayrettin Uzun'un kabinde aklanması gereken isimlerin olduğu yönündeki eleştirisi izlemiştir. Eleştirilerin odağını ise Yılmaz'ın yaklaşan ANAP kongresinde karşısına çıkabilecek isimlere bakanlık vererek bertaraf ettiği düşüncesi oluşturmuştur. Yılmaz'ın eleştirilere karşı cevabı ise hükümeti oluşturan milletvekillerinin benzer kökten geldiği ve benzer dünya görüşlerini paylaşmasının koalisyonun sürdürülebilir kılınması açısından gerekli bir unsur olduğu yönünde olmuştur.⁵⁸²

Koalisyonun kurulmasının üzerinden çok geçmeden RP, hükümeti düşürmek için girişimlere başladı. Siyasal yaşamda TEDAŞ ve TOFAŞ olayları olarak geçen bu girişimleri hükümetin güven oylamasının usulsüz olduğuna dair AYM'ye iptal davasının açılması ve Başbakan Yılmaz hakkında verilen gensoru önergeleri izledi. Koalisyonun siyaseten zor durumda kalmasına Yılmaz- Çiller arasında süren siyasi gerginlik ve 2 Haziran'da yapılan mini ara seçimden ANAP ve DYP gruplarının rahatsızlık duymasının eklemelenmesi koalisyonun ömrünü kısaltan siyaset taşları olmuştur. Öte yanda RP'nin, Çiller'in başbakanlık yaptığı dönemde TEDAŞ'ta yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla 2 Nisan'da verdiği soru önergesi 24 Nisan'da kabul edildi. 30 ANAP'lı milletvekilinin Çiller aleyhine oy kullanması DYP grubunda tepkiyle karşılandı.⁵⁸³ ANAP'lı 6 bakan, 3 Mayıs'ta gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısına katılmayarak tepki gösterdi. Benzer bir tepki de 3 gün sonra Başbakan Yılmaz'ın hükümetin icraatlarını değerlendirdiği basın toplantısına DYP'li bakanların katılım sağlamaması ile geldi. Yılmaz'ın basın mensupları ile bir araya

⁵⁸² *Cumhuriyet*, "Keçeciler Keman Çalıyor Diğerleri Darbuka", "Kabineye Liberallerden Tepki", 8 Mart 1996, s. 4.

⁵⁸³ *Milliyet*, "İlk Soruşturma Önergesi RP'den", 3 Nisan 1996, s. 1.; *Milliyet*, "Yüce Divan Şoku", 25 Nisan 1996, s. 1.; *Milliyet*, "DYP'de Muhalefet Hareketlendi", 25 Nisan 1996, s. 17.

geldiği sıralarda Çiller'in DYP'li bakanlarla ayrı bir toplantı ile bir araya gelmesi iki ayrı hükümet görüntüsü oluşturduğu yönünde eleştiri almıştır.⁵⁸⁴

Öte yandan Çiller'in TEDAŞ oylaması ile siyaseten zor durumda kaldığı bir dönemde parti içerisinde muhalif bir grup da Çiller'i düşürmek için girişimlerde bulundu. Olağanüstü Kongre'nin toplanması için 251 delegenin imzasını toplayan delegelerin bir dizi kongre girişiminin başarısız olmasının ardından DYP'li Hüsamettin Cindoruk, kongre isteklerinden vazgeçtiklerini açıkladı.⁵⁸⁵ RP'nin hükümeti düşürme çabaları daha ilk soru önergesi ile DYP içerisinde bir dizi karışıklığa yol açtığı sıralarda kamuoyunda hükümetin geleceği konusunda ciddi endişeler hâkimdi. RP'nin diğer girişimi ise çatırdayan koalisyonda sona gelindiğinin göstergesi oldu. Bu anlamda RP'nin, Çiller hakkında TOFAŞ'ın devlete ait hisselerinin özelleştirilmesi sırasında görevini kötüye kullandığı gerekçesi ile verdiği soru önergesi Başbakan Yılmaz da dâhil olmak üzere 57 ANAP'lı milletvekilinin desteği ile 9 Mayıs'ta kabul edildi. Çiller'e yönelik bir darbe de TOFAŞ oylaması öncesi basında başbakanlık görevini Yılmaz'a devretmeden önce örtülü ödenekten 500 milyar lira kullandığına dair bir belgenin yayınlanması ile oldu. Çiller devlet işleri için kullanılan harcamanın suiistimal ve yolsuzluk olarak gösterilmesini “şerefsizlik” olarak değerlendirse de ardı arkası kesilmeyen soru önergelerine parti içi muhalefetin eklenmesi ile oldukça güç bir durumda kalmıştı.⁵⁸⁶

Ancak Çiller'in karşı karşıya kaldığı sorunlar bununla sınırlı değildi. RP'nin Çiller'e ait yolsuzluk dosyalarının ANAP tarafından kendilerine verildiğini açıklaması ANAYOL koalisyonun sürdürülemeyeceğinin bir işareti oldu. RP'nin

⁵⁸⁴ *Cumhuriyet*, “ANAYOL Koptu Kopacak”, “ANA-YOL Hükümeti Bölündü”, 7 Mayıs 1996, s. 5-6.; Yalçın Doğan, “Semt-i Meşhul'de Altı Bakan”, *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1996, s. 13.

⁵⁸⁵ Muhaliflerin 18 Nisan'da Olağanüstü Kongre'nin toplanması için Çankaya Seçim Kurulu'na yaptığı başvuru yetkisizlik nedeniyle reddedildi. Muhaliflerin Olağanüstü Kongre talebini içeren dilekçe DYP Genel Merkezine sunulmuş ancak reddedilmiştir. Muhalifler Çankaya Seçim Kurulu'na ikinci defa başvuru da bulunmuş ancak kurul 7 Nisan'da başvuruyu reddetmiştir. *Cumhuriyet*, “DYP'de Hemen Kongreye Yasal Engel”, 4 Nisan 1996, s.5.; *Cumhuriyet*, “Muhallifler Seçim Kuruluna Başvurdu”, 7 Nisan 1996, s. 5., *Milliyet*, “Cindoruk'tan Geri Adım”, 8 Nisan 1996, s. 1.

⁵⁸⁶ *Cumhuriyet*, “Örtülü Ödenek Gölgesi” 12 Mayıs 1996, s. 1.; Örtülü ödenek tartışmalarının sürdüğü sıralarda Çiller ile ilgili olarak dönemin bir çok ünlü kişi ve kurumunu sahte kimliklerle dolandırması ile tanınan Selçuk Parsadan adlı dolandırıcıya 5,5 milyar lira verdiği ileri sürülmüştür. Kübra Şimşek, *Mesut Yılmaz'ın Başbakanlığı Dönemi (1991- 1999)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 61.; Çiller, Cumhurbaşkanı Demirel ile gerçekleştirdiği bir görüşmede söz konusu parayı Gümrük Birliği için kullandığına dair bir ima da bulunmuş Demirel ise paranın Şubat ayında alındığını Gümrük Birliği konusunun ise 3 ay öncesinin konusu olduğunu söylemiştir. Emin Çölaşan, “Örtülü Ödenek Nereye Uçtu”, *Hürriyet*, 1 Haziran 1996, s. 5.

hükümeti düşürme girişimleri hükümet oylamasının anayasanın 96. Maddesine aykırı olduğu gerekçesi ile AYM'ye yaptığı başvuru ile devam etti. AYM 14 Mayıs'ta, ANAYOL hükümetinin güven oylamasına katılan 544 üyenin yarısından 1 fazla oya denk gelen 273 oyun sağlanamamasının anayasanın 96. Maddesine aykırılık teşkil etmesini gerekçe göstererek güven oylamasının iptaline yürütmenin durdurulması talebinin ise reddine karar verdi.⁵⁸⁷ Öte yandan 2 Haziran'da mini ara yerel seçimler gerçekleşti. 41 merkezde yapılan seçimlerde ANAP 13, DYP 10, RP 8, CHP 6, MHP 2 belediye başkanlığı kazanırken DSP ve Bağımsızlar 1'er belediye başkanlığı kazandı.⁵⁸⁸ Seçim sonuçları DYP'de şok etkisine yol açtı. DYP içerisindeki muhalifler seçim sonuçlarından Çiller'i sorumlu tutarak Başkanlık Divanı'nın görevden alınması için çağrıda bulundu. Çiller ise seçim sonuçlarının bir hezimet gibi gösterilmesini komplo olarak değerlendirdi ve 10 belediyenin kazanıldığını ifade ederek karşılık verdi.⁵⁸⁹ Ayrıca Çiller, seçim sonuçlarının sorumlusu olarak Yılmaz'ı kastederek ANAP'ı sorumlu tuttu. Ona göre ANAP'ta yaşanan oy kaybı DYP oylarının azalmasının temelini oluşturdu.⁵⁹⁰ Çiller'in seçim sonuçlarına yönelik yaklaşımı siyasi anlamda zor bir durumda olduğunun göstergesi olmuştur.

RP, hükümete son darbesini AYM'nin gerekçeli kararına rağmen istifasını cumhurbaşkanına sunmayan Yılmaz hakkında gensoru önergesini vermesi ile vurdu. 3 Haziran'da gensoru önergesinin görüşülmesi için yapılan oylamanın kabul edilmesinin ardından da Yılmaz 8 Haziran'da yapılacak olan gensoru oylamasını beklemeden 6 Haziran'da istifasını cumhurbaşkanına sundu.⁵⁹¹ Böylelikle Yılmaz hakkında verilmiş olan gensoru önergesi de düşmüş oldu. Öte yandan koalisyonu dağılması Çiller'e yönelik siyasi baskıları azaltmadı. Bu defa da DSP, Çiller ve Maliye Bakanı İsmet Atilla hakkında örtülü ödenekten usulsüz harcama yaptıkları iddiasıyla soru önergesi verdi. Ancak bu önerge RP'nin Çiller'i desteklemesiyle gündeme alınmadı.⁵⁹² Yılmaz'ın istifasının ardından cumhurbaşkanının geçerli bir formül ile gelmesi durumunda hükümeti kurma görevini yeniden kendisine verebileceğini açıklamasının ardından Yılmaz koalisyon arayışına başladı. Yılmaz,

⁵⁸⁷ *Cumhuriyet*, "Güvenoyu İptal Edildi", 15 Mayıs 1996, s.7.

⁵⁸⁸ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2003, s. 530.

⁵⁸⁹ *Hürriyet*, "Çillerin Hüsranı", 3 Haziran 1996, s. 1.; *Cumhuriyet*, "Beklenen Sonuç", 3 Haziran 1996, s.1.

⁵⁹⁰ *Milliyet*, "Suç Yılmaz'da", 4 Haziran 1996, s.1.

⁵⁹¹ *Hürriyet*, "Hükümete Çiller Darbesi", 4 Haziran 1996, s. 1.; *Cumhuriyet*, "Yeni Hükümet Arayışı", 7 Haziran 1996, s. 1.

⁵⁹² *Cumhuriyet*, "RP, Çiller'i Kurtardı", 20 Haziran 1996, s. 1.

DSP ve CHP ile bir koalisyona gidilmesi konusunda çaba harcamış ancak CHP lideri Baykal'ın olumsuz karşılık vermesi koalisyon çabalarını boşa çıkarmıştır.⁵⁹³

ANAYOL koalisyonun teşkilinde yaşanan zorluklar koalisyonun teşkil edilmesinin ardından her iki partinin liderlerinin birbirleriyle olan mücadelesine sahne olmuştur. İki liderin mücadelesi başta parti içi etkinlikleri olmak üzere siyaset alanındaki etkinliklerini sorgulanmaya açık hale getirmiştir. Bilhassa 2 Haziran seçimlerinde merkez sağın iki etkin gücünün RP'nin gerisine düşmesi koalisyonun aşınmakta olan ittifak gücünü ciddi anlamda yıpratmıştır. Bu anlamda ANAYOL koalisyonu, RP'nin kararlı siyaseti karşısında direncini sürdürememiş ve siyasal yaşamın gensoru ile düşürülen en kısa süreli hükümeti olmuştur.

Siyasal yaşamda 1995 Genel Seçimleri sonrası süreçte uzun uğraşlar sonucunda kurulabilen ANAYOL koalisyonunun bir çırpıda sona ermesi ekonomik ve toplumsal alanda beklenen adımların üzerine de belirsizlik çeperini örtmüştür. Bunun temelinde ardı arkası kesilmeyen siyasi olayların başta ekonomi olmak üzere toplumsal alanda beklenen adımların önüne geçmesi yatmaktadır. Bu anlamda parlamentodaki çoğunluğun hassas dengeler üzerine kurulu olması ANAYOL koalisyonun orta ve uzun vadeli programlar üretmesinin önüne geçmiştir.⁵⁹⁴ Öte yandan ANAYOL koalisyonu kısa süreli yapısında ekonomik alanda kapsamlı adımlar atamamış olsa da dönem içerisinde atılan bazı adımlar ANAYOL koalisyonuna kadar geline süreçte ekonominin hangi dinamikler üzerine kurulu olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda Başbakan Yılmaz'ın ekonomiyi “hasta” olarak değerlendirmesi ve devletin ekonomik kaynaklarının akılcı dağıtılmasının önüne geçildiği yönünde geçmiş dönemdeki hükümetleri sorumlu tutan açıklaması dönemin ekonomik dinamiklerinde hâkim olan belirsizliğin gerekçesini oluşturmuştur. Aynı konuşmasında ekonomide yapısal anlamda gerçekleştirilmesi gereken reformların siyasi popülizmden uzak bir ortamda partiler üstü bir uzlaşa ile hayata geçirilmesini öneren Yılmaz, üstü kapalı bir şekilde de olsa dönemin ekonomisi ile özdeşleştirilen sermaye grupları ve devlet arasındaki ilişkilerin dönüştürülmesinin zorunluluğunu işaret etmiştir.⁵⁹⁵ Bu bağlamda 1996 yılı ekonomisine belirsizlik çeperini veren şartları 12 Eylül'ün hemen öncesinde

⁵⁹³ *Hürriyet*, “3'lü Blok Arayışı”, 7 Haziran 1996, s. 24.

⁵⁹⁴ TÜSİAD, *1997 Yılına Girenken Türk Ekonomisi*, Yay No: TÜSİAD- T/ 97,204, İstanbul, Ocak 1997, s. 9.

⁵⁹⁵ *Cumhuriyet*, “Yılmaz: Ekonomi Hasta”, 27 Mart 1996, s. 5., *Milliyet*, “Ekonomi Hasta Bu Böyle Gitmez”, 27 Mart 1996, s. 9.

Süleyman Demirel- Turgut Özal ikilisinin ekonomik alanda başlattığı dönüşümlerde bulmak mümkündür. Bu dönüşüm darbeden hemen sonra Özal ile sürdürülmüş olan 1990'ların başında Süleyman Demirel ve Erdal İnönü koalisyonu ile duraksasa da Çiller'in siyasal yaşama hızlıca girişinden sonra doruk noktasına ulaşan; ekonomide dışa açılma ve AB özelinde Avrupa ile bütünleşmenin hedeflendiği, özelleştirmeler kanalı ile devletin ekonomik alandaki rolünün azaltılması ve ekonomik rekabet gücünün yaygınlaştırılması temeline dayanan “kapitalist” ekonomi politikalarını ifade etmektedir. Bu dönüşüm 1990'lara gelindiğinde ekonomide sürekliliği dış destek yardımlarına bağlı hale getirirken rekabet gücünü yaygınlaştırması beklenen devleti de kimi kesimlerin rekabet dışında tutulması yolu ile daha da varlıklı hale getirdiği siyasallaşan bir kuruma dönüştürmüştür. Bu anlamda artan kamu açıkları iç ve dış çevrelerden edinilen krediler ile kapatılmaya çalışılmıştır. Ancak aşırı borçlanmaya yol açan bu krediler vergi gelirleri ile kapatılamamıştır. Dolayısıyla aşırı borçlanmanın birikmesi faiz oranlarını arttırarak dış ticaret açıklarına yol açmıştır.⁵⁹⁶

Öte yandan iç borçlanma olarak bahsi geçen çevrelerin denetimsiz bir finansal serbestliğin olduğu ekonomide devlete haddinden fazla oranlarda faizle kredi sağlaması dönemin sermaye rantının da temelini oluşturmuştur. Sermaye çevrelerinin düşük faizlerle aldıkları kredileri yüksel faizle “ihtiyaç kredisi” olarak devlete vermesi 1990'ların ekonomisinin dönüştürülmek istenen yapısını da ortaya çıkartmaktadır.⁵⁹⁷ Ekonominin gün geçtikçe borç yükü altına girdiği bir dönemde ardı arkası kesilmeyen istikrarsız hükümetlerin yarattığı güvensizlik ortamını popülist seçim harcamalarının izlemesi de 1994 yılına gelindiğinde ekonomide yaşanan krizin bir ifadesi olarak ilk dört ayda kendisini gösterdi. Yılın ilk üç ayında TL'nin üç defa devalüe edilmesini dördüncü ayda açıklanan istikrar tedbirleri izledi. Bu anlamda 26 Ocak'ta %14 oranı ile başlayan devalüasyon, 1 ve 17 Mart'ta da devam etti. Şubat ayında 18.000 TL olan \$ kuru 1 Mart devalüasyonu ile 21.500 TL'ye, 17 Mart devalüasyonu ile de 23.000 TL'ye kadar yükseldi. 1996 yılının ilk dört ayında TL'nin \$ karşısındaki değer kaybı % 172'ye ulaştı. TL'de yaşanan değer

⁵⁹⁶ Mehmet Dikkaya ve Deniz Özyakışır, “Türkiye Ekonomisinde Kayıp Yıllar (1991- 2001)”, *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (Ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 733.

⁵⁹⁷ Hüsnü Kapu, Türkiye'de Devlet- Sermaye Etkileşimi”, *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (Ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 754.

kaybını 1993'te 7 Milyar \$ olan döviz rezervlerinin 1 Mart 1994'de 3.3 Milyar \$'a kadar düşmesi izledi.⁵⁹⁸ Yılın dördüncü ayında ise siyasal yaşamda “5 Nisan Kararları” olarak anılan ekonomide istikrar önlemleri ile kamu finansmanı üzerindeki dengesizliklerin giderilmesi amaçlandı. Bu anlamda 1993 yılına 8.1'lik bir büyüme oranıyla giren ülke ekonomisi 1994 yılında -6.1'lik bir gerileme yaşadı. Dolayısıyla ANAYOL koalisyonunun ekonomide aldığı miras 1990'ların ilk yarısının ekonomik bakiyesinin bir uzantısı oldu.⁵⁹⁹ Başbakan Yılmaz'ın ekonomiyi “hasta” olarak nitelendiren tanımlaması ve reform işareti veren açıklamaları da bu bakiyenin dönüştürülmesi gereğini ifade etmektedir. Bu bakiye ANAYOL koalisyonunun kısa süreli yapısında dönüştürülmek istenmiştir. Ancak 5 Nisan Kararları'nın üzerinden geçen iki yılda ekonominin kötü gidişatı kendisini toplumda derinden hissettirmiştir. Bu anlamda enflasyon karşısında memur maaşları %40, işçi ücretleri de %25 oranında değer kaybı yaşarken bankalar %100'ü aşan oranlarda kâra ulaştı. Ayrıca geçen iki yılda sanayi kesimindeki kârların %54'ü ekonomide dönüştürülmek istenen üretim dışı rant gelirlerinde toplandı.⁶⁰⁰ Öte yandan ANAYOL koalisyonunun ilk ayında toptan eşya fiyatları Şubat ayı fiyatlarına göre %7, tüketici fiyatları da %5.6 oranında artış gösterdi. Yıllık enflasyon toptan eşya fiyatlarında %65.3 düzeyine ulaşırken, tüketici fiyatlarındaki artış %79.3'e kadar yükseldi. Ayrıca Mart ayında gıda fiyatları %9.1, konut fiyatları %4.2, eşya fiyatları, %4.1 ulaştırma giderleri %6.3 ve kültür harcamaları da %3.8 oranında artış gösterdi.

Ekonominin kötü gidişatı karşısında ANAYOL koalisyonunun ilk adımı KİT ürünlerine zam yapmak olmuştur. Ancak 1995 seçimleri öncesinde ekonomik önlemlerden ciddi anlamda ödün verilmesinin faturasını da devralmıştı. Bu faturanın en ağır sütunu ise IMF'nin stand-by kredi anlaşmasını feshetmesi olmuştu. Dolayısıyla ANAYOL'un ekonomideki temel uğraşı IMF ile yeniden görüşmelere başlamak oldu.⁶⁰¹ Öte yandan ekonominin yapısal anlamda çözüm bekleyen sorunları karşısında kamuoyunda ANAYOL'un atacağı adımlar büyük bir beklenti oluşturmaya başlamıştı. Bunun temelinde Başbakan Yılmaz'ın geçmiş dönem hükümetleri özelinde Çiller'e yönelik eleştirileri ile ekonominin reformlara ihtiyacı

⁵⁹⁸ Dikkaya, Özyakışır, “Türkiye Ekonomisinde Kayıp Yıllar (1991- 2001)”, s. 733-4. ; “Cumhuriyet, “Beklenen Oldu: Dolar 23 Bin Lira”, 17 Mart 1994, s. 10.

⁵⁹⁹ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010, s. 647.

⁶⁰⁰ Cumhuriyet, “Çalışan Kaybetti Rantiye Kazandı”, 5 Nisan 1996, s. 1.

⁶⁰¹ Cumhuriyet, “ANAYOL Yüksek Enflasyonla Başladı”, “Ekonomi Yine Bunalımın Eşiğinde”, 5 Nisan 1996, s. 9.

olduğu yönündeki söylemi yer alıyordu. Bu anlamda Yılmaz'ın 6 Mayıs'ta kamuoyuna sunduğu ekonomi paketi bu beklentinin bir sonucuydu. Ekonomide 5 Nisan Kararları'nın gideremediği sorunları çözmeye yönelik bir dizi karardan oluşan paket ekonomiye yönelik içerdiği vaatler bakımından ciddi bir dönüşüme işaret etse de Yılmaz'ın ısrarla ekonominin istikrar tedbirlerine ihtiyacının olmadığını vurgulaması paketi ekonomik sorunlara yönelik bir reform önerileri kisvesine bürüdü. Özelleştirme ve dolaylı vergilerin arttırılmasını öngören pakette kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınması, rant gelirlerinin vergilendirilmesi ve Devlet İhale Yasası'na ilişkin projelerin geliştirilmesi öngörüldü. Pakette tütün, akaryakıt, alkol ürünlerinin yanı sıra taşıt gelirlerinden yeni bir vergi alanının oluşturulması ve zorunlu tüketim malları dışındaki tüm mallara yönelik Katma Değer Vergisi (KDV) artırımını öngörüldü. Öte yandan yıl içerisinde çok sayıda rafineri ile birlikte Ereğli Demir- Çelik fabrikaları, Petrol Ofisi, PETKİM (Petrokimya Holding Anonim Şirketi) gibi KİT'lerin özelleştirilebileceği açıklandı. Pakette ayrıca ihalesi tamamlanan çok sayıda çimento fabrikasının satılacağı, Sümer Holding, ORÜS (Orman Ürünleri A.Ş.), EBK (Et ve Balık Kurumu) ve SEK (Süt Endüstrisi Kurumu)'e ait işletmeler ile Sivas Demir- Çelik fabrikalarının paylarının kısa süre içerisinde ihaleye açılacağına yer verildi. Ayrıca SSK yasası ve Emlak vergisine ilişkin değişikliklerin de yapılacağı açıklandı. Başbakan Yılmaz, ekonomide istikrar tedbirlerine ihtiyacın olmadığını ifade etmesine rağmen pakette bir dizi özelleştirme ve vergi artırımını öngörülmüştür. Buna karşılık pakette enflasyonun önlenmesine ilişkin uygulanacak para politikasından bahsedilmemiş ve iç borçlanma faiz oranlarının vergilendirilmesine yer verilmemiştir. Buna rağmen Başbakan Yılmaz'ın yapısal reformlar olarak açıkladığı paket ile rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş uğraşının ilk adımının atıldığını ifade edebiliriz.⁶⁰²

ANAYOL koalisyonunun kısa süreli yapısında toplumsal alanda çözüm bekleyen sorunlar da 1990'ların ilk yarısının bir uzamını oluşturmuştur. Başta istikrarsız hükümetler ve belirsiz ekonomi politikaları olmak üzere terör sorunu ve şiddetin yol açtığı sorunlar karşısında gerçekçi adımların atılamaması da toplumsal sorunların temelini oluşturmuştur. Bu anlamda 1980'li yıllarda terör örgütü PKK'nın güneydoğu merkezli eylemlerinin yol açtığı siyasi ve toplumsal yaraların şiddeti 1990'lara gelindiğinde başlangıçta silahlı bir grubun eşkıyalıkları olarak görülen

⁶⁰² Cumhuriyet, "Mesut Yılmaz'dan Vaatler Paketi", 7 Mayıs 1996, s. 9.

eylemleri toplumsal barışı kamçılayan bir karaktere büründü. Ayrılıkçı ideolojik temeli ile doğrudan devletin varlığını tehdit eden PKK eylemleri 1990'ların yalnız iç politikasında değil dış politikasında da kendisini gösterdi. Bilhassa AB ile olan ilişkilerde 1990'ların güncel konularından biri haline geldi. Dolayısıyla terör sorunu yalnızca kaynak israfına yol açmamış, toplumda yarattığı infialle de dönemin en önemli sorunlarından birisi olmuştur.⁶⁰³ Terör yalnızca PKK eylemleri ile sınırlı kalmamıştır. Radikal sol ve köktenci dini gruplar da terör skalasındaki yerleriyle topluma yönelik tehlike arz etmiştir. Başta toplumun muhtelif kesiminden kişilere yönelik gerçekleştirilen suikastlar olmak üzere terör eylemleri ile bu tehlike 1990'ların sosyo- politik yapısını tehdit etmiştir. 1990'ların başında baş gösteren suikast girişimlerini dönem içerisinde yaşanan Sivas Katliamı'nın izlemesi terörün ideolojik kanallarını ayırırsa da yarattığı etki bakımından toplumda derin yaralar açmıştır. Öte yandan 1990'lar, 12 Eylül darbesi sonrası dönemde askeri elitlerin idealize ettiği toplum modeli ile tasavvur edilen sosyal ve toplumsal düzen arayışının bakiyesini devralmıştır. Dolayısıyla 12 Eylül öncesi dönemde geleneksel olarak siyasal hayatta varlığına "izin verilmeyen" bazı tabular 1990'larla birlikte aşınmaya başlamıştır. Bu anlamda bu tabuların başında gelen "dinin" toplumsal yaşamda yadsınamaz bir yerinin olduğu askeri elitler tarafından kabul edilmeye başlanmıştır. Bunun uzantısı olarak da -köktenci olmamak şartıyla- dini referans alan siyasi taleplerin dile getirilmesi milliyetçi- muhafazakâr siyaset içerisinde doğal bir zemine ulaşmıştır.⁶⁰⁴ Dolayısıyla 1990'lar ekonominin dönüştürülmek istenen yapısı ile birlikte toplumsal ve kültürel alanda meydana gelen dönüşümlerle bütüncül bir yapılanma sürecini ifade etmektedir.⁶⁰⁵

ANAYOL koalisyonun kısa süreli yapısında tüm bu sorunların özeti olarak gösterebileceğimiz gelişmeler meydana gelmiştir. Bu anlamda hükümetin ilk ayında 23 Mart'ta binlerce öğrencinin katılımı ile Ankara Kızılay'da gerçekleştirilen öğrenci harçlarının protesto edildiği öğrenci mitinginde çıkan olaylar ile toplumsal şiddet kendisini göstermiştir. Öğrencilerin aynı gün Cumhurbaşkanı Demirel'in üniversite rektörleri ile bir araya geldiği saatlerde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya

⁶⁰³ Bu duruma ANAYOL koalisyonunun hükümet programında da yer verilmiş ve sorunun partiler üstü konumuna işaret edilmiştir. Bkz: Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, s. 2183-2184.

⁶⁰⁴ Metin Heper, *Türkiye Sözlüğü Siyaset Toplum ve Kültür*, Zeynep Mertoğlu (çev.), Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2006, s. 36- 37.

⁶⁰⁵ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 421.

Fakültesi (DTCF)'ne yönelip işgal etmesi sonrasında öğrenciler ve güvenlik güçleri arasında çıkan çatışma 127 öğrencinin gözaltına alınması ile sonuçlanmıştır.⁶⁰⁶ Benzer bir şiddet olayı da 1 Mayıs kutlamaları sırasında yaşanmıştır. DİSK, TÜRK-İŞ ve KİSK tarafından organize edilen gösteri ve mitinglere öğrenci, işçi, memur ve çok sayıda STK'nın yanı sıra toplumun muhtelif kesimlerinden yüz binlerce kişi katılım sağlamıştır. İstanbul'da Kadıköy Belediyesi'nin önünde sabah erken saatlerde bir araya gelen ilk gruplarla birlikte ilk olaylar yaşanmıştır. Radikal sol grupların katılımının toplumun muhtelif kesimlerinden katılım sağlayan grupların önüne geçtiği gösterilerde yüzlerce kişi yaralanırken üç kişi yaşamını yitirmiştir. Mitingin dağılmasının ardından çıkan olaylarda ise birçok banka, işyeri ve otomobil hasar görmüştür.⁶⁰⁷ 1 Mayıs olaylarının üzerinden çok geçmeden bu defa Türkiye bir suikast girişimi ile sarsılmıştır. Cumhurbaşkanı Demirel yurt içi gezileri sırasında İzmit Fuar alanında temel atma töreni sırasında Eczacı İbrahim Gümrükçüoğlu adlı kişinin silahlı saldırısına uğramıştır. Demirel olaydan yara almadan kurtulmuş ancak koruma müdürü ve bir muhabir yaralanmıştır. Olay sonrasında Demirel'in büyütülecek bir şeyin olmadığı yönündeki sağduyulu açıklaması ise toplumsal şiddet olaylarının eksik olmadığı bir dönemde dikkat çekicidir.⁶⁰⁸ Öte yandan PKK terör örgütü tarafından gerçekleştirilen terör eylemleri kısa süreli ANAYOL koalisyonunu döneminde de sürmüştür. Saldırıları başta güvenlik güçleri olmak üzere güneydoğu kentlerinde görev yapan kamu görevlilerini ve ailelerini hedef almıştır. Terörün toplumsal yaşamda açtığı yara ise dönemin çözüm bekleyen sorunu olarak kalmıştır.⁶⁰⁹ ANAYOL koalisyonunun kısa süreli yapısı toplumsal alanda çözüm bekleyen sorunlara yönelik adımlar atılmasının önüne geçmiştir. Dolayısıyla koalisyonun dış politikada olduğu gibi ekonomik ve toplumsal alanda karşılaştığı sorunlar geçmiş dönem bakiyesini bünyesinde barındıran yapısı ile ANAYOL koalisyonunun etkin politika üretebilecek zamana ulaşamamasından dolayı bir sonraki hükümet tarafından devralınacaktır.

⁶⁰⁶ *Milliyet*, “Öğrenciye Gaz Bombası”, 24 Mart 1996, s. 14.; *Cumhuriyet*, “Öğrenci Eyleminde Çatışma”, 24 Mart 1996, s. 3.

⁶⁰⁷ *Cumhuriyet*, “1 Mayıs Coşkusu Kana Bulandı”, 2 Mayıs 1996, s. 7.

⁶⁰⁸ *Milliyet*, “Demirel Ölümünden Döndü” 19 Mayıs 1996, s. 1.; *Cumhuriyet*, Demirel’e Suikast Girişimi”, 19 Mayıs 1996, s. 7.; *Hürriyet*, “Geçmiş Olsun Türkiye”, 19 Mayıs 1996, s. 1.

⁶⁰⁹ 20 Nisan’da Bingöl’ün Genç ilçesinde bir jandarma karakoluna saldıran PKK’lı teröristler, 23 Mayıs’ta da Batman’da, vali ve emniyet müdürünün katılımı ile gerçekleşen Fenerbahçeliler gecesine yönelik saldırıda bulunmuştur. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), 530- 531.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

REFAHYOL KOALİSYON HÜKÜMETİ

1. Koalisyon Partileri

Siyasal yaşamda ANAP iktidarını sona erdiren 1991 seçimleri ile birlikte DYP 1995 seçimlerine kadar olan dönemde bir fiil hükümet ortağı olarak iktidarda kalmayı başarmıştır. DYP bu başarısını 1995 seçimlerinden sonra kurulan hükümette ANAP'ın ortağı olarak sürdürmüştür. Ancak her iki parti liderinin merkez sağ siyasetteki amansız yarışı kamuoyunun büyük beklentisini oluşturan hükümeti ayakta tutmaya yetmemiştir. Bu anlamda 1995 seçimlerindeki başarısı ile iktidarı hedefleyen RP'nin bir dizi girişimi ile hükümet sona ermiş ve RP- DYP koalisyonuna gidilen süreç başlamıştır. Öte yandan RP tıpkı DYP gibi 12 Eylül darbesi sonrası partileşme sürecinde siyasal yaşama eklemlenmiştir. Bu anlamda parti, 1983'de siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesinin ardından 19 Temmuz' da Avukat Ali Türkmen'in genel başkanlığında 33 kurucu üye ile MSP'nin devam partisi olarak teşkil edilmiştir.⁶¹⁰ MSP ve geleneğinin doktriner ifadesini bulduğu Milli Görüş Hareketi'nin lideri Erbakan ise siyasi yasaklı olduğu için partinin kuruluş sürecinde yer alamamıştır. Parti kurulduktan kısa süre sonra DYP ile benzer şekilde kurucu listesi MGK tarafından veto edilmiştir. MGK'nın veto engeli partinin 1983 Genel Seçimleri'ne katılmasının da önüne geçmiştir. Parti ihtiyatlı bir siyaset izleyerek MGK'nın veto engeline takılmamak için kurucu listede değişiklikler yapmıştır. Kurucu listede Milli Görüş Hareketi içerisinde daha geri planda siyaset yapan isimlere yer verilmiş ve genel başkanlığa da Ahmet Tekdal getirilmiştir.⁶¹¹ Öte yandan partinin isminin "Refah" olarak seçilmesi partinin ve geleneğinin sürekliliğine dair bir referans oluşturmıştır. Geleneğin ilk partisi olan MNP' de disiplin vurgusu "nizam" ile öne çıkartılırken geleneğin ikinci partisi olan MSP'de "selamet" vurgusu ile manevi yön öne çıkartılmıştı. Geleneğin son partisi ile de ekonomik yön vurgusu öne çıkartılmıştır.⁶¹² RP, siyasi parti faaliyetleri ile birlikte

⁶¹⁰ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*, Ahmet Yıldız (çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 293.

⁶¹¹ Yavaşca, *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasi Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahyol Koalisyonu*, s. 95.

⁶¹² Partiye adını veren "Refah" nosyonu geleneğin ilk partisi olan MNP'nin kuruluş beyannamesinde adı geçmesi açısından dikkat çekicidir. "*Milletimizin fitratındaki yüksek ahlak ve fazilet bu kapakların açılmasıyla kuvveden file çıkacak, Milli Nizam Partisinin muntazam kanallarından dörtbir yana dağılarak bütün yurt sathında, her tarafa; refah, saadet ve selamet götürmeye*

düşünce ve ifade özgürlüğünün 12 Eylül rejiminin çizdiği sınırlar içerisinde gerçekleşebildiği bir ortamda kısa süre içerisinde örgütlenmesini tamamlayabilmiştir. Partinin dini örgütlenme ve kültürel yayılma alanı olarak camilere yönelmesi de örgütlenme sürecini hızlandırmıştır. 1983 Genel Seçimleri'ne katılamayan parti 1984 Yerel Seçimleri'ne katılmış ve Şanlıurfa ve Van'da belediye başkanlıklarını kazanmayı başarmıştır.⁶¹³ Öte yandan 1987'de siyasi yasakların kalkmasının ardından 11 Ekim 1987'de gerçekleştirilen 2. Kongre'de Erbakan genel başkanlığı devralmıştır. Erbakan ile birlikte MSP'de siyaset yapmış olan çok sayıda Milli Görüşçü de partiye katılmıştır.⁶¹⁴

RP geleneğini oluşturan parti tabanının bir kısmının ANAP'ta siyasete devam etmesi bir kısmının ise 12 Eylül rejiminin getirdiği şartların etkisinden dolayı geri planda kalması, partinin 1987 Genel Seçimleri'nde ülke barajını geçemeyerek (%7) meclis dışında kalmasına yol açmıştır. Nitekim 1989 Yerel Seçimleri'nde ANAP'ta başlayan gerileme partinin oy oranında kendisini göstermiştir. Bu anlamda %9.8 oy oranına ulaşan RP, Konya, Sivas, Şanlı Urfa, Van ve Kahraman Maraş belediyelerini kazanmıştır.⁶¹⁵ Parti giderek yükselen seyrini 1991 Genel Seçimleri ile pekiştirmiştir. 1991 seçimleri RP açısından dönüm noktası olmuştur. Ülke seçim barajının yarattığı meclis dışında kalma telaşı partiyi Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yapmaya itmiş ve parti seçim sürecinde yürüttüğü kampanya ile kitlesini genişletme imkânı bulmuştur. Bu anlamda parti seçim sürecinde izlediği seçim stratejisi ve propaganda faaliyetleri ile geleneğinin dışındaki imgelere başvurarak çağdaş, güncel konulara yönelmiştir. Tarihinde ilk defa propaganda afişlerinde başörtüsü kullanmayan kadınlara yer verilmesi bunun bir göstergesi olmuştur. Benzer şekilde propaganda sürecinde solun söylem ve propagandasının itici gücünü oluşturan; hakkını arayan, sömürülen, işkenceye maruz kalmış bireylere, çevre sorunlarını dile getiren kentlilere yer verilmesi RP geleneğinin tabanın dışına yönelmesi açısından dikkat çekicidir. Bu anlamda RP, “Yeni Bir Dünya” sloganı ile yürüttüğü seçim çalışmalarında bir kitle partisi gibi

başlıyacaktır. Bugün mutlu gündür.” Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, Nüve Matbaası, Ankara 1970, s. 7.; Ruşen Çakır, Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak, Metis Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1994, s. 24- 25.

⁶¹³ Oral Çalışlar, *Refah Partisi Nereden Nereye*, Pencere Yayınları, İstanbul 1995, s. 51.

⁶¹⁴ Yeşilada, “The Virtue Party”, s. 67.

⁶¹⁵ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisinin Anlamak*, s. 26.

toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde etkin bir propaganda yürütmüştür.⁶¹⁶ Partinin seçim sürecinde izlediği programın mimarı olan isim ise Genel Başkan Yardımcısı Bahri Zengin'di. Partinin cemaat kitlesinin dışına çıkmasını savunan Zengin'e göre geleneksel taban ile iktidara ulaşmak imkânsızdı. Partiyi iktidara taşıyacak olan kitleler ise cemaat kitlesinin dışındaydı dolayısıyla partinin kitlesini genişletmesi iktidarı getirebilirdi. Zengin'in yenileşme adımları bununla sınırlı değildi 1991 seçimlerine gidilen süreçte muhtelif sivil toplum örgütleri ile temas kurdu. Söylemine aldığı Çok Hukuklu Toplum Projesi⁶¹⁷ ile sosyalist ve alevi çevrelerle iletişime geçti. Sosyalist fikir dergisi olarak yayın hayatını sürdüren Birikim Dergisi'nde projeye dair bilimsel tartışmalar gerçekleştirildi. Zengin'in yenileşme uğraşı partinin gelenekçi kesiminden tepki almasına rağmen partinin kitleler nazarında yarattığı imaj meyvesini 1991 seçimlerinde verdi ve parti %19 oy oranına ulaştı.⁶¹⁸

Öte yandan 1991 Genel Seçimleri'ne MÇP ve IDP ile yapılan ittifakla katılan parti meclise 62 milletvekili ile girse de 22 milletvekili kendi partisine dönmüştür. 1991 seçimleri öncesinde RP'nin gündeminden düşmeyen seçim ittifakı esasen RP'nin seçimlere birkaç adım kala almış olduğu bir kararla gerçekleşmiş olmasına karşın her üç partinin de birlikte hareket etmesine yönelik adımların atılması 1987 yılına kadar uzanmaktadır. Bu anlamda dönemin RP Genel Başkanı Ahmet Tekdal'ın "inananlar"ı tek çatı altında toplanmaya davet etmesi ile başlayan süreç Türkes tarafından olumlu karşılanmış ancak gerçekleşmemiştir. 1989 Yerel Seçimleri ile ANAP'ın oy oranındaki azalma bir kere daha partilerin birleşmesi konusunu gündeme getirmiştir. Türkes, parti liderlerine gönderdiği mektupta seçim barajına yönelik birlikte çözüm aramayı dile getirmiştir. 1991 seçimlerine gidilen süreçte RP-MÇP-IDP ittifakı RP'nin muhafazakâr Kürt tabanının karşı duruşu ile karşılaşmasına rağmen parti yönetiminin ve milliyetçi- muhafazakâr entelijansiyanın çabaları ile gerçekleşmiştir. Bu anlamda ittifakın aydın gücünü oluşturan Aydınlar Ocağı, Birlik

⁶¹⁶ Bkz: *Refah Partisi Seçim Beyannamesi Yeni Bir Dünya "Mutluluk"*, Ankara, 1991.

⁶¹⁷ Temeli "Medine Vesikası"na dayanan Çok Hukuklu Toplum Projesi 1990'ların başında İslamcı yazar Ali Bulaç tarafından tartışmaya açılmıştır. Buna göre bir siyasi birliğin içerisinde çoğulcu temelde muhtelif din ve mezheplerin kendi değer sistemlerini özerk ve özgür bir şekilde yaşayacaklardır. Devlet ise Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların seçimi ile teşkil edilerek topluluklar üstü bir konuma sahip olacaktır. Devlet çoğulcu yapıyla teşkil edildiğinden resmi bir dine sahip olmayacak ve topluluklar arası ilişkilerden sorumlu olacaktır. Bir anlamda devlete ifadesini veren çoğulcu yapı devleti teokrasi ve totaliterizmden uzak tutacaktır. Ali Bulaç, *İslam ve Demokrasi -Teokrasi, Totaliterizm-*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 161-167. Ayrıca bkz: Ali Bulaç, "Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler", *Birikim Dergisi*, S. 38/39, 1992. ss. 102-111.

⁶¹⁸ Çalışlar, *Refah Partisi Nereden Nereye*, s. 57- 58.

Vakfı, İş Dünyası Vakfı ve Türkiye Yazarlar Birliği gibi milliyetçi- muhafazakâr kamuoyunun ANAP ve DYP'nin milli ve manevi değerlerin yerine pragmatizmi koyan siyasetine karşı birlikte hareket etmesi her üç partiye de meclis kapılarını açmıştır. Ancak ittifakın en tartışmalı olan partisi RP olmuştur.⁶¹⁹ Bu anlamda yukarıda bahsi geçtiği üzere partinin güneydoğu örgütlerinin karşı duruşu bir dizi istifa ile sonuçlanmıştır. Partinin güneydoğudaki etkin gücünü oluşturan güneydoğu temsilciliği görevini yürüten Altan Tan ve Cizre Belediye Başkanı Haşim Haşimi istifa eden isimler arasındadır.⁶²⁰ RP'nde ittifaka bir tepki de İslamcı aydınlardan gelmiştir. Bu anlamda şair- yazar İsmet Özer Milli Gazete'deki "Cuma Mektubu" başlıklı makalesinde RP'nin MÇP ve IDP ile kurduğu ittifakın ülke barajını geçmemesi için dua ettiğini yazmıştır. Benzer şekilde Ali Bulaç, Hüseyin Hatemi, İhsan Süreyya Sırma gibi İslamcı kesimin önde gelen aydınları ittifaka karşı çıkmıştır.⁶²¹

RP, Milli Görüş Hareketi geleneğini devralmıştır. Ancak parti kuruluş süreci ve 1991 seçimlerine kadar geçen süreçte önceki dönem bakiyesini ciddi anlamda aşma eğilimi göstermiştir. Bu ilk olarak partinin tabanını genişletmek için çağın gerektirdiği imgeleri propagandasına eklememesi ile olmuş ve parti cemaat ve dini kesimlerin partisi olduğu görünümünün dışına çıkmaya yönelmiştir. Bu da partiyi MNP ile başlayan ve MSP ile devam eden geleneğin propaganda araçlarından olan "davet fikhı" yerine çağdaş iletişim araç ve kanallarını kullanmaya itti.⁶²² RP'de yaşanan bu yenileşme adımları partiye hem ANAP'a eklenilen tabanını geri kazanma hem de parti içerisindeki gruplarla birlikteliğini sürdürme uğraşını getirmiştir. 1990'ların başında parti içerisinde üç eğilim kendisini gösterdi. İlki değişim ve çok seslilikten yana olan başını Bahri Zengin'in çektiği grup, ikincisi hilafet ve saltanatçı eğilimi taşıyan başını Hasan Mezarıcı'nın çektiği grup, üçüncüsü ise her iki eğilimin ortasına karşılık gelen başını Erbakan ve kurmaylarının çektiği partinin beyin ve yürütme takımını oluşturan grup. Bu üçüncü eğilim 1990'larda Erbakan'ın konjonktürel olarak dalgalanma gösteren siyasi reflekslerinde ifadesini buldu. Bu anlamda Erbakan'ın çağa ayak uydurma uğraşının bir uzantısı olarak popülist söylemi dönüşüme uğramıştır. Erbakan, MNP ve MSP'deki popülist

⁶¹⁹ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak*, s. 28- 32.

⁶²⁰ Çalışlar, *Refah Partisi Nereden Nereye*, s. 56.

⁶²¹ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak*, s. 38-39.

⁶²² Sarıbay, *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, s. 64.

söylemini ciddi anlamda terk ederek ilericilik mesajları veren, Anıtkabir ziyaretleri gerçekleştiren bir pragmatizm ile tabanını genişletme uğraşında olmuştur. 1991 seçimleri ise bu popülist siyasetin ilk meyvelerini verdiği seçim olmuştur.⁶²³ Öte yandan partinin yerel seçimlerde elde ettiği belediyelerde izlediği siyaset ve “hizmet” söylemi partiyi 1995 seçimlerinde birinci sıraya getirecek olan sürecin yapı taşlarını oluşturmuştur.⁶²⁴ Partinin yerel yönetimlerdeki bu başarısı ilk olarak kendisini 1994 Yerel Seçimleri’nde göstermiş ve parti İstanbul ve Ankara belediyelerini elde etmiştir. Dolayısıyla sağın en etkin gücü olarak 1995 Genel Seçimleri’ne giden RP, seçimlerin birinci partisi olmayı başarmıştır.⁶²⁵ Partinin bu başarısı gecikmeli de olsa dönemin ikinci koalisyonunda kendisini göstermiş ve parti iktidar ortağı olarak REFAHYOL koalisyonunda yer almıştır.

2. Koalisyonun Milliyetçi- Muhafazakâr Temelleri

REFAHYOL koalisyonunu oluşturan partilerin düşünsel temelleri partilerin ideolojik temellerinin atıldığı geleneklerinin kuruluş aşamasına kadar uzansa da siyasal yaşamda 1990’lar her iki partinin de dönüşüm çabalarına şahit olmuştur. DP-AP geleneğini sürdüren DYP’de yaşanan lider değişimi siyasi istikrar serencamının yerini koalisyon çıkmazına bıraktığı bir dönemde tezahür etmesi parti liderini başbakanlığa geleneğin liderini ise cumhurbaşkanlığına taşımıştır. Önceki bölümde bahsolunduğu üzere DYP’nin siyasal yaşamda ANAP furyasının hâkim olduğu bir dönemde siyasal yaşama tutunma uğraşı 1990’lara gelindiğinde bir tür iktidarda kalma uğraşına dönüştü. Bu uğraş Çiller liderliğindeki DYP ve Cumhurbaşkanı Demirel’in farklılaşan siyasi tercihlerinde kendisini göstermiştir.⁶²⁶ Bu durum DYP’nin liderlik sorununu sürekli gündemde tutmuş ve ANAP ile olan yarışında RP’nin yükselen gücüne karşı atıl kalmasına yol açmıştır. Çiller her ne kadar Demirel geleneğini sürdürme azminde olsa da DYP ve Demirel’in siyasi tercihlerindeki ilk ayrışma siyasal İslamın yükselen seyrine karşı takındıkları tavırda kendisini göstermiştir. Bir kere RP özelinde İslami hareketlerin yükselişi Demirel’i askeri elitlerle olan ilişkilerini geliştirme yoluna iterken, Çiller İslami kesimlerle olan

⁶²³ Çalışlar, *Refah Partisi Nereden Nereye*, s. 94.

⁶²⁴ Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar Nurelular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*, s. 289- 290.

⁶²⁵ Baykal, *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Ömer Baykal, Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 108.

⁶²⁶ Ümit Cizre, “From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party”, *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, s. 89.

ilişkilerini geliştirerek iktidarda kalmanın popülizmini “otoriterizm”de bulmuştur. Çiller’in otoriterizmi ise “devlet bekası” söylemi ile ifadesini bulmuştur.

DYP lideri Çiller, ANAP lideri Yılmaz ile olan amansız yarışında RP’yi sistem dışı parti olarak söylemine eklemekten geri durmadı. Bunu yaparken laiklik ve Atatürkçülük kalkanını kullansa da partinin milliyetçi- muhafazakâr popülizminden yararlanmayı da ihmal etmedi. Toplantılarda, ziyaretlerde dua eden, başörtüsü takan bir imajla tabanını canlı tutmaya çalıştı. Çiller, sistem karşıtı olarak söylemine aldığı RP’yi askeri elitlerin dikkatine sunmaktan geri kalmadı. Bunu yaparak hem RP’ye yönelen kitlelere mesaj vermiş hem de merkez sağın diğer partileri açısından da RP tehdidini gündeme getirmiştir.⁶²⁷ Böylelikle ANAP’ın tek başına hükümet teşkil edemeyeceği bir ortamda RP’siz hükümet arayışı DYP’yi kurulacak olan hükümetlerin öznesi haline getirmiştir. Öte yandan DYP’nin iktidarda kalma uğraşında olduğu süreçte RP’nin tabanını aşan bir imaj ile toplumun tüm kesimlerine yönelik politikaları seçmen nazarında karşılığını bulmuştu. Partinin dini imgeleri sosyal ve ekonomik sorunlara yönelik politikalarında söyleminin dışında tutması bu karşılığın alınmasında etkili olmuştur. Bu anlamda siyasi yasakların kalkmasının ardından geleneğin lideri Erbakan’ın koltuğunu devralması ile başlayan ve MNP-MSP geleneğini aşan bir popülizm ile oluşan iktidar vizyonu parti tabanının genişlemesinin temelini oluşturmuştur. 1991 seçimleri ile meclis kapısını aralayan RP, 1995 seçimlerine gidilen süreçte geleneksel tabanının yanında başta Kürt seçmenler olmak üzere RP’nin “Adil Düzen” şiarına kayıtsız kalmayan kentli yoksullar ve İslami yaşam tarzını benimseyen kitleleri partisine çekmeyi başardı. RP artık MNP- MSP’nin geleneksel tabanına hitap eden ve tabanı adına siyaset üreten bir kadro partisi görüntüsünden uzaklaşmıştı. Bu ise RP’yi sürekli olarak kitlesini genişletme uğraşına itti. RP’nin bu dönüşümünün ardında yatan temel ise partinin kuruluş sürecinde dışarıda kalan MNP- MSP kadrolarının yokluğunda partiye yeni yüzlerin katılımında saklıdır. Geleneğin öncü kadroları partiye geri döndüğünde parti içerisinde gelenekçi- yenilikçi çatışması yaşanmadı. Gelenekçi kadrolar kısa sürede tabanı partide toplarken yenilikçi kadrolar ise partiye sürekli yeni yüzler kazandırdı.⁶²⁸ Bu uyumlu çalışma partiyi içine kapalı çalışma biçiminden uzaklaştırmış ve her birey aday birer RP’li olarak görülmüştür. “Yaradılanı severiz, yaradandan ötürü” şiarı ile 1995 seçimlerine gidilen süreçte parti toplumun tüm

⁶²⁷ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisinin Anlamak*, s. 94-95.

⁶²⁸ Baykal, *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*, s.111.

kesimlerine hitap eden bir yapıya evrildi.⁶²⁹ Ancak parti ideolojik, düşünsel temelini bulduğu İslamcı gelenekten de kopmadı. İslami temelli dayanışma ve çalışma prensibi ile aday RP'lilere ulaşma uğraşında oldu. Bu anlamda mahalle ve köy temsilcileri ile otonom yapıların kapısı aşındırıldı. Öğretmen ve hatipler ile parti gönüllüleri kentlilere ulaşmaya çalıştı. Kitle iletişim araçları etkin bir şekilde kullanılarak partinin en etkili propaganda gücü haline geldi.⁶³⁰ Bu anlamda MNP-MSP geleneğinin kitlelere ulaşmasının aracı olan "tebliğ" yerini RP ile "propaganda"ya bıraktı. RP artık rakiplerini kötü Müslümanlar olarak değil kötü yöneticiler olarak eleştirmeye başlayarak güncel sorunlara yöneldi. Gelenekçi kesim tebliğci yaklaşımı tamamen terk etmese de güncel sorunlar karşısında dünyevi vaatlere yönelmesi seçmen nazarında karşılık bulmaya başlamıştı.⁶³¹ Bu anlamda parti içindeki gelenekçi- yenilikçi hizipleşmenin ayrışmacı şekilde değil iş bölümü biçiminde ortaya çıkması parti tabanı üzerinde gelenekçi kesimi, ulaşılmak istenen kitleler üzerinde de yenilikçi kesimi etkin kıldı.

Öte yandan MNP- MSP geleneğinin RP ile geçirdiği dönüşümün seçmen nazarında karşılık bulması ve RP'nin geleneksel tabanını aşan bir kitleye ulaşmasının ardında yatan temel RP'nin 1990'lardaki yükselişini de ortaya çıkartmaktadır. Bu anlamda partinin Adil Düzen şiarı ile düzene yönelik eleştirisini çağdaş imgelerle kitlelere sunması 1980'lerden 1990'lara ulaşan yeni kentli bireyini hedef alan bir referansa sahip olmuştur. Bu referans kentlileşme sürecinde olan bireylerin ihtiyaç duyduğu aidiyet ve kimlik inşası sürecinde RP'de bütünsellik kazanmıştır. RP'nin sisteme yönelik eleştirisini güncel sorunlar üzerinden kitlelere sunması da milliyetçi-muhafazakâr dünya görüşüne sahip bireylerin güncel sorunlar karşısındaki tepkiselliğini dile getiren bir RP algısı yaratmıştır.⁶³² Bu durumu perçinleyen bir unsur da diğer merkez sağ partilerin otoriterizmi popülizminden eksik etmediği bir dönemde RP'nin keskin bir şekilde ayrılmamakla birlikte milliyetçi ideoloji ile arasına mesafe koymayı bilmesi olmuştur. Esasen bu durum partinin rastlantısal siyasetinin bir sonucu olarak gelişmemiştir. 12 Eylül öncesi dönemin milliyetçi gençlerinin devlet ve millet gibi ülkücü ideolojinin popülizmini oluşturan nosyonları sorgulamaya başlaması bu gençlerin milliyetçi- muhafazakâr düşüneyi

⁶²⁹ Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisinin Anlamak*, s. 549

⁶³⁰ M. Hakan Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", s. 599.

⁶³¹ Çakır, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (Ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 549.

⁶³² Çalışlar, *Refah Partisi Nereden Nereye*, s. 70.

muhtevasında barındırmakla birlikte İslamcı düşünceye yönelmesini getirmiştir.⁶³³ Bu anlamda RP, tabanının dışından İslamcı dünya görüşünü taşıyan bireylerin partiye eklenmesi partinin seçmen kitlesini de arttırmıştır.

RP'yi Milli Görüş Hareketi'nin önceki dönem bakiyesinden dolayısıyla MNP-MSP geleneğinden ayıran temellerin partinin yükselmesinin de kaynağını oluşturduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Birincisi yukarıda değinildiği üzere 1990'ların ilk yarısında merkez sağ partilerin ekonomik ve toplumsal alanda çözüm bekleyen sorunlar karşısındaki tutarsızlığı, RP'nin çağı yakalayan bir propaganda ile sorunlara eğilmesi kitleleri partiye yöneltmiştir. Bu anlamda RP, 1970'lerde seçmene bir kurtuluş formülasyonu olarak sunulan Milli Görüş ilkelerini daha güncel, daha tutarlı ve yakın politikalara dönüştürmesi, örgütlenme ve kitleleşme uğraşındaki farklılıklarla MNP- MSP bakiyesinden sıyrılmıştır. İkincisi küreselleşme ve çağdaşlaşmanın pratik olarak karşılığını gösterme gerekliliği partinin gelenekçi kesimince karşılanmakta zor bir süreç doğurabilirdi. Dolayısıyla RP'yi MNP- MSP bakiyesinden ayıran diğer bir temel partinin yenilikçi eğilimleri bünyesinde barındıran çağa uygun olarak parti içi eğitim almış kadrolarda kendisini göstermiştir. Bu anlamda eğitilmiş kadrolar partiyi yeni kitlelere açarken geleneği muhafaza eden kadrolar tabana ulaşmada etkili olmuştur. Partinin kitlelere ulaşmanın aracı olarak “tebliğ” yerine yüz yüze iletişim kanalını kullanması ve bu iletişim yöntemini bilişim teknolojileri ile desteklemesi de partiyi MNP- MSP bakiyesinden ayıran diğer temel olmuştur.⁶³⁴

Öte yandan RP, partiye karakterini veren geleneğinden ayrılmamıştır. Bilhassa Osmanlı bakiyesi RP lideri Erbakan özelinde örtüsüz bir şekilde sürmüştür. Bu anlamda Erbakan'ın oğlunun isminin Fatih olması, partinin seçim başarılarının mehter marşları ile kutlanması Osmanlı imgesini daima canlı tutmuştur. Ancak bu canlılık 1970'lerin çıkırtkan Osmanlılık söylemindeki eminlikle değil daha mutedil bir karakterle partinin popülizmine eklenmiştir. Osmanlı millet sistemi, cemaat yapıları ve kurumları çağdaş karşılıkları ile sivil toplum örnekleri ve deneyimleri ile sürekli güncel tutulmuştur.⁶³⁵ RP'nin 1990'ların başında popülist söyleminden eksik etmediği “Adil Düzen” programı da MNP- MSP ile perçinlenen Milli Görüş

⁶³³ Mert, *Türkiye’de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 126.

⁶³⁴ Serdar Şen, *Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi Adil Düzen ve Kapitalizm*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s. 83.

⁶³⁵ Mert, *Türkiye’de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 126.

Hareketi'nin 1990'larda olgunlaşan politik popülizminin reçetesi olmuştur. Adil Düzen, seçmen nazarında yeterince anlaşılmamasına rağmen söylem olarak dahi kitleleri heyecanlandırmaya yeten bir proje olarak Erbakan tarafından "Adil Ekonomik Düzen"e dönüştürülmüş alternatif bir ekonomi politikası tahayyül edilmiştir. Süleyman Karagülle, Arif Ersoy, Süleyman Akdemir gibi geleneğin içinden gelen kişilerin ağırlıklı olduğu bir çalışma grubu tarafından alt yapısı hazırlanan bu ekonomik model 1985'den itibaren Erbakan tarafından mevcut ekonomik düzenin çıkış reçetesi olarak kitlelere sunulmuş ve parti programına dönüştürülmüştür.⁶³⁶ Bu anlamda mevcut ekonomik düzeni köle düzeni olarak tarif eden programa göre "Emperyalist" ve "Siyonist" güçler sömürü düzeninin sürekliliğini sağlarlar. Bu güçler aynı zamanda Türkiye'de taklitçi partiler aracılığıyla köle düzenini hâkim kılarlar. Öyle ki köle düzeninin sahipleri bu taklitçi partileri destekleyerek iktidarlarının yolunu açarlar. Dolayısıyla köle düzeni istikrarsız hükümetlerin varlığında sürmeye devam eder. Köle düzeninin sömürüsü ise kapitalizm ile ortaya çıkar. Kapitalizm; "faiz mikrobu", "haksız vergi mikrobu", "darphane mikrobu", "kambyo mikrobu" ve "kredi sistemi mikrobu" ile ekonomilere nüfuz ederek emperyalizm ve işbirlikçilerine hizmet eden bir ekonomik sistem ortaya çıkarır. Bu köle düzeninden çıkış yolu ise Milli Görüş'ün yeniden Büyük Türkiye'yi tesis edecek olan Adil Ekonomik Düzen'nindedir. Bu anlamda yeni düzende faiz mikrobu ve haksız vergiler kaldırılacak, karşılıksız para basılmayacak, paranın değeri düşürülmeyecek ve krediler adil ölçütlerle herkese verilecektir. Ekonomik faaliyetler şahıslar tarafından yürütülecek ve devlet şahıslara faaliyetlerini yürütmelerinde yardımcı olarak bir tür kontrol mekanizması oluşturacaktır. Öte yandan Adil Ekonomik Düzen, hakkı üstün tutan bir sistem olarak tasavvur edilirken sosyalist ve kapitalist ekonomiler kuvveti üstün tutan sistemler olarak tasavvur edilmiştir. Bu anlamda sosyalist sisteme kuvvetini veren siyasi güç kapitalizmde sermaye tarafından sağlanır. Sosyalist sistemde kamu mülkiyeti esas alınırken kapitalist sistemde özel mülkiyet esas alınır. Adil Ekonomik Düzen' de ise özel ve kamu mülkiyeti arasında denge öngörülmüştür. Sosyalist sistemde devlet tekeli kapitalist sistemde yerini sermaye tekeline bırakırken Adil Ekonomik Düzen tekelden korunmuştur. Ayrıca sosyalist sistemde teşvik bulunmazken baskı unsuru vardır. Kapitalist sistemde ise fakirden alıp zengine veren bir teşvik sistemi vardır.

⁶³⁶ Çakır, "Milli Görüş Hareketi", s. 558.

Adil Ekonomik Düzen baskı ve adaletsiz teşvikin yerine herkes için refahı öngörmüştür.⁶³⁷

Adil Düzen, RP geleneğinde tarihsel bir birikimin sonucu olarak parti ilkeleri arasına girmiştir. Bu anlamda 1990'ların başında Adil Ekonomik Düzen olarak ifadesini bulan düzen tasavvuru yalnızca ekonomik değil siyasi, ahlaki ve adil bir sistemi de muhtevasında barındırır.⁶³⁸ Buna göre İslam tarihinde saadet dönemi olarak adlandırılan Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemle başlayıp dört halife devri ile devam eden sonrasında Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar'a devreden 11 asırlık huzur dönemi (Adil Düzen) 1683 tarihli II. Viyana Kuşatması'na kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra ekonomik üstünlük insanları sömüren ve köleleştiren emperyalist güçlere geçmiş ve mevcut sömürü düzeni filizlenmeye başlamıştır. Bu düzenin 20. yüzyıldaki temsilcileri ise Stalin, Hitler, Mussolini gibi totaliter liderlerin altındaki idareler olmuştur. Nihayet insanlara sömürü ve eşitsizlik getiren mevcut düzen 2. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sonrası şekillenen tek kutuplu dünya ile kurulmuştur. Bu sömürü düzeninden çıkış ise Milli Görüş'ün Adil Düzen davasında ifadesini bulmuştur. Bu anlamda Adil Düzen totaliter idarelere baskı ve sömürü karakterini veren materyalizmin yerine maneviyatçılık, barışı bozan çatışma hezeyanının yerini diyalog, çifte standardın yerine adalet, üstünlüğün yerini eşitlik, sömürünün yerini de işbirliği alacaktır. Adil Düzen'in toplum tahayyülü ise insanı merkeze alan, Hakk'ı (Tanrıyı) üstün tutan, paylaşımada adaleti sağlayan bir düzeni öngörmüştür.⁶³⁹ Dolayısıyla RP'nin Adil Ekonomik Düzen şiarı Türkiye özelinde tüm dünya için sömürü düzeninden çıkış yolu olarak idealize edilerek RP'nin popülist söyleminde önemli bir yer tutmuştur.

Siyasal yaşamda 1995 seçimlerine gidilen süreçte merkez sağ partilerin birbirleriyle olan amansız mücadelesinde RP'nin güncel sorunlara eğilen popülizmi sistem karşıtı olarak görülen partiyi yine sisteme karşı olan kesimlerin odağı haline getirmiştir. RP'nin yolsuzluk ve rüşvete karşı Adil Düzen sloganı ile kitlelere seslenmesi yerel yönetimlerdeki başarı bakiyesine eklenmiş ve tabanını aşan bir görüntü çizmiştir.⁶⁴⁰ Sol retoriğin dünyada ve Türkiye'de geri plana düşmesi kitleler nazarında RP'nin Adil Ekonomik Düzen programının içinin incelenmemesini

⁶³⁷ Refah Partisi, *Tedavi: Adil Ekonomik Düzen*, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara 1991, s. 3-10 ve 45.

⁶³⁸ İbrahim Halil Sugözü, "Erbakan'ın Adil Ekonomik Düzen Düşüncesi ve Refahyol Hükümeti Uygulamaları", *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu*, Konya, 28- 30 Ekim 2016, s. 402.

⁶³⁹ Necmettin Erbakan, *Davam*, s. 197-202 ve 209.

⁶⁴⁰ Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", s. 598.

dolayısıyla sorgulanmamasını getirmiştir.⁶⁴¹ RP'nin İslami imgelerle sorunlara eğilmek yerine çağdaş sorunlara İslami imgelerle yaklaşması da partinin kitlelere ulaşmasının önünü açmıştır. Öte yandan RP'nin, toplumun çözüm bekleyen sorunlarından olan Türk- Kürt sorununa üst bir kimlik olarak İslam eksenli yaklaşması partiyi toplumsal barış için de çekici hale getirdi. Bu anlamda 1990'ların ilk yarısında RP, muhafazakâr, milliyetçi ve İslamcı yönlerini Milli Görüş'ün bütünselliğinde toplayarak popülizmini oluşturdu. Parti milliyetçi- muhafazakâr eğilimini devletçi yönüyle İslamcı eğilimini ise iç ve dış politikadaki eğilimleri ile ortaya çıkardı. Dolayısıyla REFAHYOL koalisyonu partinin İslamcı eğilimlerini öne çıkardığı iç ve dış politikada kendisini gösterecektir.⁶⁴²

3. Koalisyonun Kuruluşu ve Siyasal Ortam

RP'nin ANAYOL koalisyonunu düşürme girişimleri Başbakan Yılmaz hakkında verdiği gensoru önergesi ile karşılık bulmuştu. Bu anlamda Yılmaz gensoru önergesinin oylanmasını beklemeden 6 Haziran'da istifa etmiş böylece gensoru önergesi düşmüş ancak ANAYOL koalisyonu da sona ermişti. Yılmaz'ın istifasını izleyen süreçte Cumhurbaşkanı Demirel'in geçerli bir hükümet formülü ile gelmesi halinde hükümeti kurma görevini yeniden Yılmaz'a vermeye sıcak baktığını açıklamasının ardından Yılmaz bu defa CHP ve DSP ile temasa geçmişti. Ancak CHP lideri Baykal'ın olumlu karşılık vermemesi ile Yılmaz'ın çabası karşılık bulmamıştı. Yılmaz'ın koalisyon girişimlerinin sonuçsuz kalmasının ardından Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini bu defa RP lideri Erbakan'a verdi.⁶⁴³ Ancak kamuoyunda ve siyasi partilerde RP'nin içinde olmayacağı bir hükümet formülü seçenekleri filizlenmeye başlamıştı. Bu anlamda DYP lideri Çiller, Yılmaz'ın başvurduğu hükümet seçeneklerinden olan DSP- CHP içerisinde barındıran koalisyon formülünü gündeme getirdi. DYP öncülüğünde ANAP'ın da dâhil olacağı dörtlü koalisyon önerisi CHP lideri Baykal tarafından olumlu karşılanmış ancak DSP lideri Ecevit'in bir seçim hükümetinin kurulmasından yana tavır sergilemesi bu koalisyon formülünü de sonuçsuz bırakmıştır.⁶⁴⁴

DYP lideri Çiller, çok partili bir koalisyon formülünün gerçekleşmesinin zorluğuna dikkat çekerek RP- DYP koalisyonunun kurulması için partisini ikna etme

⁶⁴¹ Şen, *Refah Partisi'nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi Adil Düzen ve Kapitalizm*, s. 85.

⁶⁴² Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhafazakâr ve Modernist Gelenek", s. 598- 600.

⁶⁴³ *Cumhuriyet*, "Görev Erbakan'ın", 8 Haziran 1996, s. 1.

⁶⁴⁴ *Hürriyet*, "Görev İkinci Kez Hoca'ya Verildi", 8 Haziran 1996, s. 1.

çalışmalarına başlamıştır. Ancak DYP'nin önde gelen partililerinden Necmettin Cevheri ve Doğan Güreş'in başını çektiği bir grubun sert tepkisi ile karşılaşmıştır.⁶⁴⁵ Bu tepkilerin üzerine DYP yönetimi yılın ilk 6 ayında Erbakan'ın kalan 6 ayında da Çiller'in Başbakan olacağı bir hükümet ile seçimlere gidilmesi formülü ile parti içi muhalif grupları ikna etmeye çalışmıştır.⁶⁴⁶ Bu arada Erbakan ANAP lideri Yılmaz ile bir temas kurarak RP- ANAP- DYP- BBP' den oluşan dördü bir koalisyon önerisinde bulunmuştur. Yılmaz ise ANAYOL koalisyonunun RP ve DYP'nin çabaları ile sona erdiğini gerekçe göstererek RP'nin ilk olarak DYP ile masaya oturması gerektiğini ifade etmiştir. Erbakan'ın kapıları kapatmaması telkini sonrası ise Yılmaz, DYP ile bir ilerleme kaydedilmezse seçeneklerin değerlendirileceğini belirtmiştir.⁶⁴⁷ Öte yandan Çiller hakkında verilen örtülü ödenek önergesi 19 Haziran'da mecliste oylanır ve RP'nin desteği ile Çiller hakkındaki önerge düşer. Örtülü ödenek önergesinin reddedilmesinin ardından DYP'de parti içi muhalefet bir kere daha ortaya çıkmıştır. Bu anlamda aralarında Devlet Bakanı İbrahim Yaşar Dedelek'in de bulunduğu 4 DYP Genel İdare Kurulu üyesi Çiller'in hakkında çıkan yolsuzluk iddialarına cevap veremediği gerekçesi ile istifa ederek ANAP'a geçmiştir.⁶⁴⁸ İstifaların ardından Çiller, ANAP lideri Yılmaz'a istifaların durdurulması karşılığında ANAYOL için görüşmeleri başlatma çağrısında bulunmuştur.⁶⁴⁹ Ancak bu çağrı gönülsüz bir çağrı olmaktan öteye gidememiştir. Zira RP- DYP koalisyonu için gerçekleştirilen görüşmeler tamamlanmış ve iki parti koalisyon için anlaşmıştı. Bu defa Yılmaz RP- DYP koalisyonunun kurulmasını tarihi bir hata olarak değerlendirmiş ve darbe söylentilerinin olduğu bir ortamda milletin bütünlüğü için ANAP ve DYP'nin bir kongre ile birleşmesi çağrısında bulunmuştur.⁶⁵⁰

RP- DYP koalisyonu (REFAHYOL) 28 Haziran'da Cumhurbaşkanı Demirel'in onayını alarak kurulmuştur. Bakanlık sayısının 37'ye çıkartıldığı koalisyon protokolünde Erbakan Başbakan, Çiller ise Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. Protokole göre RP Başbakanlık dâhil

⁶⁴⁵ *Hürriyet*, "DYP Parçalanır", 10 Haziran 1996, s. 28.

⁶⁴⁶ *Hürriyet*, "Çiller 6 Erbakan 6", 11 Haziran 1996, s. 21.

⁶⁴⁷ *Cumhuriyet*, "Hükümeti RP- DYP Kursun", 12 Haziran 1996, s. 4.; *Hürriyet*, "Yılmaz 2. Tura Bıraktı", 12 Haziran 1996, s. 25.

⁶⁴⁸ *Hürriyet*, "Çiller'e 4 İstifa Şoku", 21 Haziran 1996, s. 1.; *Cumhuriyet*, "DYP'de Refah Depremi", 21 Haziran 1996, s. 4.

⁶⁴⁹ *Hürriyet*, "Gece Yarısı Teklifi", 22 Haziran 1996, s. 22.

⁶⁵⁰ *Cumhuriyet*, "Ortak Kongre'de Birleşelim", 28 Haziran 1996, s. 5.

olmak üzere 11 devlet bakanlığı 8 de icracı bakanlık almıştır. DYP ise 9 devlet bakanlığı 9 da icracı bakanlık almıştır. İki parti arasında koalisyon görüşmelerinde üzerinde en çok durulan konulardan olan Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanlığı ise DYP’de kalmıştır. Ayrıca İçişleri, Milli Eğitim, Milli Savunma Bakanlıkları da DYP’de kalmıştır.⁶⁵¹

Koalisyonun ilan edilmesi ile birlikte DYP’de parti içi muhalefet bir kere daha şiddetlenmiştir. REFAHYOL koalisyonuna tepki olarak Necdet Menzir istifa etmiştir. Menzir’in istifasının ardından bir istifa da Edip Safer Gaydalı’dan gelmiştir. Gaydalı REFAHYOL koalisyonuna tepki göstererek ANAP ile birleşme çağrısında bulunmuştur.⁶⁵² DYP’de parti içi muhalefet REFAHYOL koalisyonunun güven oylamasına gidilen süreçte daha da şiddetlenmiştir. Bu anlamda 40 kurucu üye REFAHYOL koalisyonunu Erbakan ve Çiller’in meclis soruşturmalarından aklanmak için kurdukları bir ortaklık olduğu gerekçesi ile DYP’li milletvekillerine hükümete güvenoyu vermemeleri çağrısında bulunur.⁶⁵³ DYP’de yaşanan istifalar Muzaffer Arıkan ve birkaç gün önce DSP’den DYP’ye geçmiş olan Kubilay Uygun’un istifaları ile sürmüştür.⁶⁵⁴ Nihayet REFAHYOL koalisyonu için güven oylaması 8 Temmuz’da gerçekleşir. BBP’li 8 milletvekilinin destek verdiği oylamada 265 ret oyuna karşılık 278 güvenoyu ile REFAHYOL Koalisyon Hükümeti kurulur.⁶⁵⁵

Koalisyon protokolünde ANAYOL koalisyon protokolünde de vurgulanan 1995 Genel Seçimleri’nin herhangi bir partiye hükümet kurabilecek çoğunluğu getirmediği belirtilmiş ve ülkenin ihtiyacı olan “uzlaşma” kültürünün siyasi istikrarın temel koşulu olduğu ifade edilmiştir. Protokolde 1995 Genel Seçimleri sonrası kurulan ANAYOL azınlık koalisyonunun da benzer şekilde “uzlaşma” ile teşkil edildiği ancak uzlaşmanın sağlam temellere dayanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Protokolde her iki partinin de vazgeçilemez uzlaşma zeminini oluşturan temel cumhuriyetin; demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olması ve Atatürk İlkelerine bağlı olunması gösterilmiştir. Bu anlamda iki partinin de din, vicdan, teşebbüs ve düşünce hürriyetlerini kabul ettiği belirtilmiştir. Protokolde ayrıca

⁶⁵¹ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* C. 3, s. 2350- 2351.

⁶⁵² *Milliyet*, “DYP’den Bir İstifa Daha”, 2 Temmuz 1996, s. 1.

⁶⁵³ *Milliyet*, “DYP’de Zor Günler”, 4 Temmuz 1996, s.14.

⁶⁵⁴ *Cumhuriyet*, “DYP Eriyor, Retçiler Artıyor”, 7 Temmuz 1996, s. 1.

⁶⁵⁵ *Hürriyet*, “Refah İktidarda”, 9 Temmuz 1996, s. 1.

koalisyonun; anayasa değişikliğinin zorunlu kıldığı uyum yasalarını çıkaracağı, nüfus sayımının yapılacağı ve bozulan ekonomik yapıyı düzeltecek istikrar tedbirlerini alacağı ifade edilmiştir. Öte yandan protokolde dış kaynaklı bölücü terörün iç güvenliğe yönelik bir tehdit olduğu vurgulanmış ve devletin üniter yapısının korunması için terörle kararlılıkla mücadele edileceği, ekonomide temel amacın rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş olduğu, devletin yeniden yapılandırılarak verimli bir devlet yapısına geçileceği, devletin ekonomik faaliyetlerden çekilerek asli görevlerine yönelmesinin temel alınacağı ifade edilmiştir. Protokolde zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılacağı, YÖK'ün yeniden yapılandırılarak koordinasyondan sorumlu bir yapıya kavuşturulacağı, bedelsiz olarak sunulan temel sağlık hizmetlerinde bir değişiklik yapılmayacağı, devlet hastanelerinin özelleştirilmesinin sürdürüleceği, Emekli Sandığı, SSK ve Bağ- Kur'un tek çatı altında toplanacağı bir sistemin getirileceği ifade edilmiştir. Ayrıca devlet yönetiminde ve yolsuzlukla mücadelede şeffaflığın temel alınacağı, işsizliğin azaltılacağı, kadın ve gençlik sorunlarına ilişkin adımların atılacağı, gelir dağılımının iyileştirileceği ve yoksullukla mücadele edileceği ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra din hizmetlerinin her türlü siyasi görüş ve düşünceden ayrı tutularak ifa edileceği ve vakıf çalışmalarının destekleneceği ifadelerine yer verilmiştir. Dış politikaya ilişkin olarak ise bölgede ve dünyada barışın korunmasının temel amaç olduğu ifade edilmiş ve devletlerarası ilişkilerin iş birliği, dostluk ve komşuluk ilişkileri ile yürütüleceği vurgulanmıştır.⁶⁵⁶

4. İç Dinamikler: Bürokrasi, Eğitim ve Kültür

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin ideolojik eğilimi bürokrasi, eğitim ve kültür alanlarında kendisini derinden hissettirmiştir. Bilhassa dönem içerisinde RP'li bakanların uygulamalarında bu durumu görmek mümkündür. Bu anlamda RP'ye ideolojik karakterini veren ve geleneğinin icraat yönünü ortaya çıkartan İslami eğilimler cumhuriyetçi- seçkinlerin tasavvur ettiği toplum yapısı ile çatışmıştır. Bu çatışmanın patlak vereceği 28 Şubat'a kadar geçen süreçte RP'ye tahakküm eden medya elitleri ile karşı medya gruplarının mücadelesi RP ve uygulamalarını gündemden düşürmemiştir. ANAYOL koalisyonu ile başlayan ve 28 Şubat'a kadar geçen süreçte birbiri ardına gerçekleşen olaylar dizgesi RP'nin uygulamalarından çok uygulamalarının yaratacağı düşünülen sonuçları üzerinde askeri elitlere “milli

⁶⁵⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C. 3*, s. 2352- 2359

güvenlik” gerekçesi ile siyasi alana müdahale etmenin meşruiyetini vermiştir. RP’nin inanç özgürlüğü temelinde “özgürlük” şiarı dini önceleyen bir anlayış ile kılık kıyafetten, aile ve miras hukukuna kadar geniş bir alanda günlük yaşama taşıma uğraşı kamuoyunun dikkatini tarikat ve cemaatlerin üzerine yönlendirmiştir.⁶⁵⁷ Dolayısıyla REFAHYOL koalisyonu, RP’ye ideolojik eğilimlerini bürokraside kadrolaşma, eğitim ve kültür alanlarına da eğilimini taşıma imkânı tanımıştır.

REFAHYOL koalisyonunda RP’nin DYP’yi gölgede bırakan etkisi DYP içerisinde rahatsızlıklara yol açmıştır. Eleştirilerin odağında DYP’nin iktidar ortağı olmasına rağmen bürokratik atamalarda ve iktidar olanaklarından yararlanmada DYP’den çok RP ve ANAP’ın etkili olması yer almıştır. Bu anlamda hükümetin ilk 6 aylık icraat döneminde gerçekleştirilen 67 binin üzerindeki atamada RP’li bakanlıkların ağırlığı dikkat çekicidir.⁶⁵⁸ Öte yandan bu dönemde 5 Nisan Kararları ile devlet kadrolarını şişirmeme politikası ciddi oranda çözülmeye başlamıştır. Başbakan Erbakan’ın yayınladığı bir genelge ile boş 421 bin kadro atamasına izin verilmesi ile dönemin en çok tartışılan konularından olan kadrolaşma süreci başlamıştır. Kadrolaşmanın RP’li bakanlıklarda yoğunlaşması ve imam- hatip kökenli isimlerin ağırlık kazanması RP’ye getirilen eleştirilerin başında gelmiştir. Bu anlamda atamalar üst düzey bürokratik görevlendirmelerle sınırlı kalmamış işçi alımlarına kadar geniş bir alanda kendisini göstermiştir.⁶⁵⁹ Bürokrasideki kadrolaşma RP ve DYP arasında sorun yaratan konular arasında gelirken hükümetin birçok atama kararnamesi de Cumhurbaşkanı Demirel’in vetosuna takılmıştır. Bu anlamda REFAHYOL koalisyonun ilk dört ayında 200’e yakın atama kararnamesi Demirel tarafından hükümete geri gönderilmiştir. Ayrıca hükümetin ilk aylarında bürokraside yaşanan kadrolaşmaya karşı alt ve üst düzey bürokraside görev yapan 15 binin üzerinde memur dava açmıştır.⁶⁶⁰ Öte yandan bürokrasideki RP etkisine karşı Demirel’in tepkisi yalnızca atama kararnamelerini geri göndermekle kalmamıştır. Bu dönemde RP’nin basına yönelik olarak hayata geçirmek istediği “promosyon yasası” ve kamu personeli ile emeklilerin mali ve sosyal haklarında düzenlemeler yapılmasını öngören “personel yetki yasası” da Demirel’in vetosuna takılmıştır. Bu yasalar kamuoyunda RP’nin basını baskı altına alarak bürokraside kadrolaşmasının

⁶⁵⁷ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, s. 276.

⁶⁵⁸ Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 214.

⁶⁵⁹ *Radikal*, “Refahyol’da Kadro Sıkıntısı”, 15 Kasım 1996, s. 3.

⁶⁶⁰ *Milliyet*, “Köşk 200 Kararnameyi İade Etti”, 10 Ekim 1996, s. 1.

önünü açmak için çıkarılmak istendiği yönünde eleştiriler almıştır. Buna göre gazetelerin promosyon kampanyaları için sanayi bakanlığından izin almasını ve belli bir ücret ödemesini öngören yasa Temmuz ayı içerisinde meclisten geçerek yasalaşmıştır. Cumhurbaşkanı Demirel ise yasaların öngördüğü cezaların basın hürriyetini zedeleyecek nitelikte olması ve sanayi bakanlığına gazetelere ceza verme yetkisi verilmesini anayasaya aykırı bularak veto etmiştir.⁶⁶¹

Dönem içerisinde başta Adalet, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Milli Eğitim, Maliye Bakanlıkları olmak üzere RP'ye bağlı bakanlıkların bünyesindeki kamu kurumlarında dikey ve yatay atama hareketliliği Diyanet İşleri Başkanlığı ve Emniyet Teşkilatı'ndaki kadrolaşma ile kamuoyunda geniş yer tutmuştur. Bu anlamda Çalışma Bakanlığında bünyesindeki kurumlarda üst düzey bürokratların görev yeri değişimi ile karar yetkisini haiz bulunan yönetim kurullarında kadrolaşma uğraşı SSK'da kendisini göstermiştir. SSK müdür ve yardımcılarının yanı sıra yönetim kurulu üyelerinde yapılan değişiklikleri bakanlığın ek 5 bin kadro iznini alması izlemiştir.⁶⁶² Benzer bir kadrolaşma uğraşı da Adalet Bakanlığı'nda yaşanmıştır. Bakanlık bünyesindeki 1600 hâkim ve savcının görev yerlerini değiştirmeyi içeren kararname laik, Atatürkçü kadroların sürgün edileceği ve rejime yönelik bir tehdit olduğu yönünde kamuoyunun tepkisini çekmiştir.⁶⁶³ Bakanlıkta yaşanan bir kadro krizi de ceza infaz memurlarının görev yerlerinde değişiklik yapılması ile olmuştur. Ankara'da görevli cezaevi personeli 33 memurun Ankara dışında görevlendirilmesi siyasi bir tutum olduğu gerekçesi ile protesto edilmiştir.⁶⁶⁴

Öte yandan dönem içerisinde büyükelçi atamaları DYP lideri Çiller ve Cumhurbaşkanı Demirel arasında gerilime yol açmıştır. REFAHYOL hükümetinin büyükelçiler kararnamesinde Çiller'in kararname üzerinde yaptığı değişiklikler

⁶⁶¹ *Hürriyet*, “İntikama 2 Veto”, 13 Ağustos 1996, s. 23.; Gazeteciler Cemiyeti tarafından yapılan bir araştırmaya göre, yasanın uygulandığı süreçte 39 gazeteci gözaltına alınmış bunların 10'u hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Ayrıca TV kanallarına yönelik olarak da 7 kapatma 9 uyarı cezası uygulanmıştır. Öte yandan Cumhurbaşkanı Demirel tarafından veto edilen yetki yasının mecliste herhangi bir değişikliğe uğramadan yasalaşmasının ardından Cumhurbaşkanı Demirel yasanın iptali için AYM'ye başvurmuştur. AYM, yürütmeyi durdurma kararı vermiş, kısa bir süre sonrada RP'ye bürokraside kadrolaşma yetkisi vereceği yönünde eleştirilen yasa iptal edilmiştir. Kemal Saybaşılı, “Refahyol Döneminde Siyasal Yaşam”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Gencer Özcan (Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s. 28.;Söz konusu yasanın tam adı için bkz: “ 4183 sayılı Kamu Personeli ve Emeklilerin Mali, Sosyal ve Diğer Haklarında Düzenlemeler Yapılmasına Dair Yetki Yasası”. Gazetelere promosyon kampanyalarında sınırlama getiren yasa tam adı için bkz: 4159 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”.

⁶⁶² *Cumhuriyet*, “RP Kadrolaşmayı Sürdürüyor”, 26 Eylül 1996, s. 5.

⁶⁶³ *Milliyet*, “Yargı Ayakta”, 17 Temmuz 1996, s. 1.

⁶⁶⁴ *Cumhuriyet*, “Cezaevlerinde RP Kadrolaşması”, 1 Şubat 1997, s. 7.

Demirel tarafından ayrılarak bekletilmiştir. Çiller ile ters düştükleri gerekçesi ile görev yeri değiştirilen Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Gündüz Aktan'ın Tokyo'ya, Tokyo'ya görevlendirilmesi beklenen Murat Ersavcı'nın da Brezilya'ya görevlendirilmesini içeren kararname Demirel tarafından bekletilmiştir.⁶⁶⁵ REFAHYOL döneminde bürokratik atamaların tartışma yarattığı kurumlardan birisi de MEB olmuştur. Bilhassa RP'nin ideolojik eğilimini icraatları ile ortaya çıkartma uğraşında bu durumu görmek mümkündür. Bu anlamda Eylül ayında açılan 10 bin yeni öğretmenlik kadrosu başvurularında ilahiyat mezunlarına sınıf öğretmenliği yapabilmelerine olanak tanındığı gibi Mısır'ın şeriat ilkeleri çerçevesinde verdiği eğitim ile tanınan El-Ezher Üniversitesi mezunlarının da öğretmenlik yapabilmelerinin önü açılmıştır. Bu dönemde ayrıca 20 İl Milli Eğitim Müdürü görevden alınmıştır.⁶⁶⁶

Bu dönemde Kültür Bakanlığı da kadrolaşmanın yoğun olarak yaşandığı bakanlıklardan birisi olmuştur. Bu anlamda üst düzey bürokratların görevlerinden alınarak daha alt kademe görevlerle merkezden uzaklaştırılmaları kararı Danıştay tarafından bozulmasına rağmen uygulamanın sürdürülmesi bakanlık içerisindeki atamaların hukukiliğini tartışmaya açmıştır.⁶⁶⁷ Öte yandan vali ve emniyet müdürleri ataması koalisyon içerisinde sorun yaratan atama kararları arasında olmuştur. Bu anlamda Başbakan Erbakan'ın 29 il için vali kontenjanı istemesi Çiller tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Atama kararnamesinin cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasına rağmen Resmi Gazete'de yayınlanmaması için direten Erbakan, Bakanlar Kurulu toplantısına DYP'li bakanların katılım sağlamaması üzerine geri adım atarak kararnameyi yayımlanması için Resmi Gazete'ye göndermiştir.⁶⁶⁸

RP'nin koalisyon ortağını geride bırakan bürokraside kadrolaşma etkililiği eğitim ve kültür alanlarında koalisyonu aşan bir görüntü kazanmıştır. RP'ye iktidar yolunu açan 1995 seçimleri öncesi popülizmine eklemlediği bütünleştirici söylemleri bu dönemde ideolojik eğilimleri ile gölgede kalmıştır. Bu ise kendisini eğitim ve kültür alanlarındaki uygulamalarda göstermiştir. Bu noktada RP'nin eğitim ve kültür politikalarına özünü veren temelin iki ayrı yönüne dikkat çekmek yerinde olacaktır.

⁶⁶⁵ *Hürriyet*, “Demirel, Tartışmalı Atamaları Bekletiyor”, 13, Ağustos 1996, s. 23.; Cumhurbaşkanı söz konusu atamaları Eylül'de onaylamıştır. Bkz: *Resmi Gazete*, “Atama Kararları”, 12 Eylül 1996, S. 22755, s. 11.

⁶⁶⁶ *Cumhuriyet*, “El- Ezher Mezunlarına Öğretmenlik Hakkı”, 23 Eylül 1996, s. 3.

⁶⁶⁷ Ahmet Say, “Kültür Bakanlığında RP Kadrolaşması”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1997, s.13.

⁶⁶⁸ *Milliyet*, “Valiler Kararnamesi Askıda”, 26 Ocak 1997, s. 15.; Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, s. 219-220.

Bir kere Özal ile birlikte başlayan Osmanlı temelli çoğulculuk ve modern liberal çok kültürlüğün sentezi ile etnik ve dini aidiyetlere yönelik bir tür üst kimlik oluşturma uğraşını ifade eden Yeni Osmanlıcılık söylemi eğitim ve kültür alanlarında başlayarak topluma yönelik bir tasavvur olarak ANAP ile inşa sürecine başlamıştı. Popüler kültürün içerisinde kültür- sanat ve mimariden, yeme içme alışkanlıklarına, kadar geniş bir alanda Osmanlı geleneğini sürekli canlı tutan bu tasavvur Özal sonrası dönemde ANAP'taki etkinliğini yitirse de 1990'lı yıllara devrettiği bakiye RP'nin popülist söylemi ile sürdürülmüştür. Bu popülist söylem RP'li yerel yönetimlerle perçinlenmiş iktidar döneminde ise bütüncül olarak uygulanma imkânı bulmuştur.⁶⁶⁹ Diğer bir nokta da RP'nin iktidar döneminde bu bakiyeyi kullanma biçiminde kendisini göstermiştir. Dönem içerisinde eğitim ve kültür alanlarındaki uygulamalar RP'nin ideolojik eğiliminde İslam dinini kendi yorumuna uygun olarak bu alanlara taşıma uğraşı bürokraside olduğu gibi bu alanlarda da sürekli gündem oluşturmıştır. Bu bağlamda RP'nin Yeni Osmanlıcılığını Özal'ın tahayyül ettiği Yeni Osmanlıcılık anlayışından farklılaştıran temel filizlenmeye başlamıştır. Bilhassa RP'nin ideolojik eğiliminin kültürel alandaki dışavurumunun bir tür geçmişle hesaplaşmak olarak perçinlenmesinde bu durumu görmek mümkündür. Bir kere partiye doktriner kimliğini de veren İslam temelli ideolojik birikim cumhuriyet ile yüzleşmek olarak parti söyleminden eksik olmamıştır. Bu anlamda 1990'lar RP'nin yerel yönetimlerle başlayan ve RP'yi koalisyon ortağı olarak iktidara taşıyan süreçte RP söyleminde dönemin sorunlarına odaklanarak gelecek tasavvurunda bulunması partiyi geçmişle hesaplaşmaktan alıkoymamıştır. Bu ise kendisini ilk olarak yerel yönetimlerde göstermiştir. Artık Osmanlı kültürel hayatını gündelik yaşamda temsili olarak canlandırma uğraşı ileri bir boyuta taşınmıştır. Cumhuriyet törenlerine alternatif görülen resmi törenler düzenlenerek Osmanlı- Türk bakiyesinin sürekli güncel tutulması ve toplum nazarında kabul görmesinin uğraşı verilmiştir. Bilhassa İstanbul, Osmanlı- Türk bakiyesinin güç ve ihtişamının kaynağı olarak Cumhuriyetin Ankara'sına karşı yeni bir kimlik inşasının önemli bir parçası olmuştur. 29 Mayıs törenlerinin coşkuyla kutlanması, cumhuriyet resmîyetinin dışında kalan etkinliklere karşı İslami yönü öne çıkartılan bir alternatif alan yaratma uğraşı olarak RP ile ifadesini bulmuştur. RP'nin dönem içerisinde uzun süre gündemden düşmeyecek olan Taksim Cami projesi parti ideolojisinin kültürel

⁶⁶⁹Yılmaz Çolak,“1990'lı Yıllar Türkiye'sinde Yeni Osmanlıcılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları” *Doğu Batı*, S. 38, 2006, s. 125 ve 138- 139.

alandaki eğilimi olarak hayata geçirilmek istenmiştir. Benzer şekilde dönem içerisinde alternatif kültürel alan yaratma uğraşı davetlerde alkollü içki servisinin yasaklanması, dini ve yerel müzik gruplarına davetlerde yer açılması sembolik düzeyde geçmişle hesaplaşma olarak kültürel alanda kendisini göstermiştir.⁶⁷⁰

Öte yandan Erbakan'ın imam- hatip mezunlarını doğal destekçileri olarak gördüğünü açıklaması ve dini eğitimin yaygınlaştırılarak genel ortaöğretimin alternatifi haline getirmesi partinin ideolojik eğilimini eğitim alanına taşımasının çıkış noktasını oluşturmuştur.⁶⁷¹ Bilhassa koalisyon protokolünde bahsi geçen vakıflara yönelik destek sağlanması vaadinin partiye yakınlığı ile bilinen birimlerle sınırlanması ve MEB bütçesinden dini eğitime ayrılan ödeneğin %155 oranında arttırılmasında bu eğilimleri görmek mümkündür. Benzer şekilde imam hatiplere finansal destek sağlaması amacıyla bakanlık destekli kurulan TÜDEV'in (Türkiye'de Din Eğitimi Vakfı) Diyanet Vakfı ile benzer çalışmaları yürütmesi için görevlendirilmesi kamuoyunda RP'ye yönelik eleştirilerin başını çekmiştir.⁶⁷² REFAHYOL'da RP'nin ideolojik eğilimini eğitim alanına taşıma uğraşı dönemin en tartışmalı konularından olan 8 yıllık kesintisiz eğitim uygulamasını gündemden düşürmemiştir. ANAYOL koalisyonu döneminde gerçekleştirilen 15. Milli Eğitim Şura'sında da üzerinde durulan konulardan olan ilköğretimin 8 yıla çıkartılması ve kesintisiz olarak uygulanması kararı REFAHYOL'un koalisyon protokolünde de yer almıştır.⁶⁷³ Ancak protokolde öğrencilerin yetenek ve kabiliyetlerine göre ilköğretimin ikinci kademesinde yönlendirme sisteminin yaygınlaştırılacağına yer verilmesi ve bu uygulamanın imam- hatip okullarına işlerlik kazandırılma uğraşı olarak algılanması kamuoyunda RP'ye yönelik tepkileri arttırmıştır. Askeri elitlerin uygulanması noktasında hassasiyet gösterdiği konular arasında olan kesintisiz eğitim RP'nin ideolojik eğilimlerini eğitim alanına taşıma uğraşı ile birleşince kamuoyunda laiklik tartışmaları başlamıştır.⁶⁷⁴ Bu anlamda kamuoyunda ve askeri elitler nazarında REFAHYOL koalisyonunun kesintisiz eğitim uygulamasını hayata geçiremeyeceğine yönelik düşüncenin perçinlenmesi 28 Şubat'ta ordunun siyasal

⁶⁷⁰ Nagehan Tokdoğan, *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 69-72.

⁶⁷¹ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s.276.

⁶⁷² *Cumhuriyet*, "Kaynaklar Din Eğitimine Akıyor", 17 Kasım 1996, s. 20.

⁶⁷³ Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. III, s. 2372.

⁶⁷⁴ İsmail Gülmez, *28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 294- 295.

alana müdahalesi ile 8 yıllık kesintisiz eğitim uygulaması hükümete verilen tavsiye niteliğinde kararlar arasında yer almıştır. Dolayısıyla 28 Şubat sürecinde eğitimde İslami içeriklerin ağırlığı Atatürkçülüğü öne çıkartacak şekilde azaltılmış ve ordunun tahakküm gücü bir kere daha siyasal alanda kendisini göstermiştir.⁶⁷⁵

RP'nin ideolojik eğilimini icraatları ile ortaya koyma serencamı kültürel alandaki uygulamalarında da kendisini göstermiştir. Eğitim alanına yönelik uygulamaları ile laiklik tartışmalarının odağı haline gelen REFAHYOL koalisyonunda Başbakan Erbakan'ın başta Taksim ve Çankaya olmak üzere ülke geneline Ayasofya benzeri camilerin yapılacağına yönelik açıklaması RP'nin ideolojik icraatlarını çözüm bekleyen sorunlar karşısında öncelmesi nedeniyle kamuoyunda okları bir kere daha partiye yöneltmiştir.⁶⁷⁶ Bunun temelinde ülke genelinde cami sayısının 1995 yılından itibaren giderek yaygınlaşarak mevcut okul sayısının önüne geçmesi yer almaktadır. DİB ve MEB verilerine göre ülke genelinde mevcut okul sayısı (68.690) cami sayısının (70.000 +) gerisinde kalmıştır. Ayrıca DİB 2000 yılına kadar 5000 yeni caminin yapılacağını açıklamıştır.⁶⁷⁷ RP'nin bu uğraşı Kültür Bakanlığı'nda da kendisini göstermiştir. Bodrum'da bilimsel bir sualtı kazısı ile ortaya çıkartılan tarihi gemi aslına uygun olarak restore edilerek Bodrum Sualtı Müzesi'ndeki şapelin içerisine yerleştirilmiş ve tanıtımı yapıldıktan sonra açılışı yapılması beklenirken Kültür Bakanlığı tarafından geminin şapelin içerisinden çıkartılarak yerine cami yapılması istenmiştir. Kamuoyunda ideolojik bir girişim olarak algılanan bu istek uzun süre gündemden düşmemiştir.⁶⁷⁸ Kültür Bakanlığı'ndaki ideolojik eğilimler kültür- sanat faaliyetleri üzerinde de kendisini göstermiştir. Devlet Tiyatroları Turne Raporu'na göre, 18 Mayıs- 14 Haziran 1997

⁶⁷⁵ Seçil Deren, "Milli Eğitim Üzerine Muhafazakâr Görüşler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (Ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 614.; Temel eğitimin 8 yıl ve kesintisiz olarak uygulanmasını içeren yasa ANAP- DSP- DTP (ANASOL-D) koalisyon hükümeti döneminde 18 Ağustos 1997'de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile birlikte zorunlu olan 5 yıllık temel eğitim 8 yıla çıkartılmış ve 3 yıllık orta eğitim kurumları kapatılmıştır. Yasanın imam- hatip okullarının orta kısımlarının kapatılması sonucunu doğurmasına ise en şiddetli tepki RP'den gelmiştir. *Cumhuriyet Ansiklopedisi* 1923- 2000, C. 4 (1981- 2000), s. 547.

⁶⁷⁶ RP'nin Taksim Meydanı'na yapılmasını istediği camiye yönelik kamuoyundan gelen tepkilere karşı Kültür Bakanı Kahraman'ın, "*Taksim camisi kararına karşı çıkanlar kendilerini kapının önünde bulurlar*" ifadesi tepki çekmiştir. Kahraman'ın bu ifadesine karşı demokratik kitle örgütleri tepki göstermiş ve cami projesini RP'nin kirli işlerini örtmek için siyasi amaçla gerçekleştirmek istediği bir proje olarak değerlendirmiştir. *Cumhuriyet*, "RP Cumhuriyetten Öç Alıyor", 24 Ocak 1997, s. 20.

⁶⁷⁷ *Cumhuriyet*, "38 İl'de Camiler Okul Sayısını Geçti", 3 Şubat 1997, s. 18.

⁶⁷⁸ *Cumhuriyet*, "Kültür Bakanlığı Tarihi Parçalayacak", 12 Haziran 1997, s.18.; *Cumhuriyet*, "Bodrumda Kahraman'a Öfke" 20 Haziran 1997, s. 16.

tarikhleri arasında gerçekleştirilen Büyük Anadolu Turnesi'nde il kültür müdürlükleri tiyatro oyunlarına yönelik gerekli alt yapı ve çalışmayı sağlamaktan geri durmuştur. Rapora göre, Muğla, Denizli, Samsun, Giresun, Aydın, Manisa ve Bolu İl Kültür Müdürleri tiyatro oyunlarının mili değerlere uygun olmadığı gerekçesi ile oynanmasına engel olmak istemiştir. Muğla İl Kültür Müdürü Recep Demirel tiyatro oyunlarının gösterimi için gerçekleştirilen çalışmalara katılmazken Aydın İl Kültür Müdürü tiyatro oyunlarını milli kültür, örf ve adetlere kfredildiği gerekçesi ile gösterime sokmak istememiştir. Benzer şekilde Samsun İl Kültür Müdürlüğü'de tiyatro oyunlarının gösterimi için gerekli olan bilet ve salon çalışmalarını yerine getirmemiştir. Raporda dikkat çeken nokta tiyatro oyunlarına yönelik engellerin RP'li Kültür Bakanı İsmail Kahraman'ın atadığı il kültür müdürlerinin görev yaptığı şehirlerde yaşanması, diğer şehirlerde herhangi bir engelleme ile karşılaşılmamasıdır.⁶⁷⁹

RP'nin ideolojik eğilimlerini bürokrasi, eğitim ve kültür alanlarına taşıma uğraşı kamuoyunda gündem olduğu kadar koalisyon içerisinde de sorunlara yol açmıştır. Bu sorunların en etkili olduğu alansa DYP yönetimi olmuştur. Bu anlamda daha koalisyonun kuruluş aşamasında DYP'de baş gösteren muhalefet ve istifalar koalisyonun göreve başlaması ile daha da şiddetlenmiştir. Bilhassa RP'nin dönem içerisinde tartışma yaratan uygulamaları karşısında DYP lideri iller'in tepkisizliği ve kamuoyunun RP'nin icraatlarıyla DYP'ye baskın geldiği yönünde yarattığı etki DYP'de lider karşıtı muhalefeti daha da perçinlemiştir. Öte yandan RP'nin koalisyonda baskın gelen etkisi i ve dış politika uygulamalarında da kendisini göstermiştir. Bu anlamda RP'nin ideolojik eğilimine ifadesini veren dini referans alan geleneğini hükümet olmanın meşruiyeti ile hükümet icraatlarında daha da belirginleşmiş ve laiklik tartışmaları kamuoyunun gündeminden düşmemiştir.

5. Dış Dinamikler: Dış Politikada Genelkurmay'lı Yıllar

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin etkinliği dış politika alanında da kendisini göstermiştir. Bu etkinlik RP'ye dış politika alanında sınırlı yetkiye sahip olmasına rağmen koalisyon ortağına karşı bir sorumluluğu yokmuşçasına hareket alanı kazandırmıştır. Öyle ki RP'nin ideolojik eğilimini tahayyül ettiği dış politika alanına taşıma uğraşı koalisyon içerisindeki dengeleri bozduğu gibi kamuoyunun dikkatini

⁶⁷⁹ *Cumhuriyet*, “ ‘Tiyatro Geleneklere Kfrediyor’ ”, 11 Temmuz 1997, s. 10.

bir kere daha RP'ye yönelmesine sebep olmuştur. Siyasal yaşamda 1990'ların dış politik bakiyesi dış politika alanında askeri elitleri etkin bir konuma getirmişti. Dolayısıyla askeri elitin geleneksel cumhuriyetçi dış politika ilkelerinden taviz verilmesine karşı kesin tavrı dış politik kararlarda Genelkurmay'ı dış politikanın aktörlerinden biri haline getirmiştir. Bu anlamda REFAHYOL koalisyonu; dış politikada tahakküm gücünü sürdürmek isteyen Genelkurmay'ın etkinliğine karşı dış politikayı baştan aşağı değiştirme vaadiyle kitlelere ulaşmış olan RP'nin sınavına sahne olmuştur. Bu mücadeleye cumhurbaşkanı ve koalisyon ortağı DYP'nin eklemlenme uğraşı ortaya çok başlı bir dış politika görüntüsü çıkarmıştır.⁶⁸⁰ Bir kere Çiller'in Başbakan Yardımcısı ve Dışışleri Bakanı olarak koalisyonda görev almasına karşın Erbakan dış politika için resmi olmayan örtük bir dışışleri komisyonu teşkil etmiştir. Bu anlamda Devlet Bakanı Abdullah Gül örtük dışışleri bakanı görüntüsü çizerken, Devlet Bakanı Rıza Güneri Sudan ve İran'dan yine bir başka Devlet Bakanı Ahmet Cemil Tunç'ta Irak ve Ortadoğu ile ilişkilerden sorumlu bir görüntü çizmiştir.⁶⁸¹

Öte yandan parti geleneği içerisinde geleneksel cumhuriyetçi dış politika ilkeleri ile çakışan fikri bir temel olmasına karşın siyasal yaşamda 1995 seçimleri gerek RP'nin parti içi dönüşümü gerekse ANAP ve DYP'nin kitleler nazarında geriye düşmesi açısından RP için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu anlamda RP, seçim sürecinde ABD ve İsrail özelinde Batı karşıtı dış politikayı söylemine eklemlemiş ve seçmenine "Lider Türkiye", "Şahsiyetli Dış Politika" gibi imgelerle dış politikayı geleneksel bağlamından kurtaracağını vadetmiştir. Bu vaatlerden en keskin olanı ise Türkiye'yi Batılı ülkelerin sömürsünden kurtararak; tarihsel, kültürel bağlarla bağlı olunan İslam ülkeleri ile ilişkilere ağırlık verileceği söylemi olmuştur.⁶⁸² RP'nin bu söylemi daha önce dış politika alanında görülmeyen bir alt imaj olarak kitleler nazarında karşılığını bulmuştur. RP'nin dış politikadaki bu tahayyülü dış politikanın geleneksel bağlamından ayrılmamakla birlikte hükümet programına da yansımıştır. Programda İslam ülkeleri ile ilişkilerin geliştirileceği vurgusu koalisyonun dış politikasının RP etkisinde şekilleneceğinin de işaretini vermiştir. Bu anlamda programda; Kafkas ülkeleri, Türk Cumhuriyetleri ve

⁶⁸⁰ Nevzat Bölügiray, *28 Şubat Süreci 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000, s. 156.

⁶⁸¹ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler" *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980- 2001*, C. 2. Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları 12. Baskı, İstanbul 2010, s. 560.

⁶⁸² Refah Partisi, *24 Aralık 1995 Seçim Beyannamesi (Özet)*, Ankara, 1995, s. 29 ve 35.

Müslüman ülkelerle ilişkilere yeni bir boyut kazandırılacağı ifade edilmiştir. İlginç bir nokta Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'nin yanı sıra kardeş Müslüman ülkeleri ve Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli bir yerinin olacağı vurgusudur. Benzer şekilde programda İslam ülkeleri ile Türk Cumhuriyetleri arasında; ticari, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirileceği, ülkeler arasında sermaye, mal ve insan gücünün dolaşımının kolaylaştırılacağı ifadelerine yer verilmiştir. Programda ayrıca Türkiye'nin İslam Konferansı Teşkilatı Ekonomik ve Ticari Daimi Komitesi (İSEDAK) ile ekonomik iş birliği faaliyetlerine devam edeceği, Avrupa ile İSEDAK ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye'nin etkin bir konuma ulaşmasının temel hedefler arasında olduğu ifadelerine de yer verilmiştir.⁶⁸³

REFAHYOL'un güvenoyu almasından kısa bir süre sonra Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Çiller, kamuoyunda RP'nin ideolojik eğilimlerini dış politika alanına taşıyacağına yönelik duyulan kaygının Batılı ülkelerle olan ilişkileri sekteye uğratmaması ve Türkiye'ye yapılacak yardımların kesilmemesi için NATO, G-7 ve AB ülkelerinin büyükelçilerine yönelik bir yemek düzenlemiştir. Çiller, yemekte koalisyonunun mevcut dış politikada ilkelerinden bir sapmaya yol açmayacağını, RP'ye karşı duyulan kaygılara karşı da kendisinin güvence olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁴

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin dış politikadaki tahayyül ettiği ilkeler hükümetin ilk üç aylık icraatında filizlenmeye başlamıştı. Bu anlamda Başbakan Erbakan, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın 22. Yıl dönümü törenlerine katılmak için gittiği Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ilk yurt dışı seyahati olsa da Ağustos ayında aralarında İran'ın da olduğu Endonezya, Malezya ve Singapur'u kapsayan Asya gezisine çıktı. Başbakan'ın ilk yurt dışı gezisi olarak Müslüman olarak gördüğü ülkelere yönelmesi kamuoyunda ve koalisyon içerisinde bir dizi rahatsızlığı da beraberinde getirmiştir.⁶⁸⁵ Bir kere Türkiye'nin RP'nin tahayyül ettiği dış politika

⁶⁸³Neziroğlu ve Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C. 3, s. 2370- 2371.

⁶⁸⁴ *Cumhuriyet*, "Çiller'den Batı'ya Güvence" 10 Temmuz 1996, s. 5.

⁶⁸⁵Eleştirilerin odağında yer alan İran gibi Libya ve Nijerya'nın da Batı nazarında uluslararası terörist örgütlere yönelik desteğinin olması eleştirilerin odak noktasını oluşturmuştur. Ayrıca Nijerya'nın askeri bir diktatörlük ile yönetilmesi ve yönetiminde Hristiyan ağırlığının bulunması da diğer bir eleştiri noktası olmuştur. Yalçın Doğan, "Protestolar Zinciri", 1 Ekim 1996, s. 13.; Erbakan'ın Asya'nın Müslüman ülkelerine gerçekleştirdiği seyahat RP'ye yönelik tepkilere yol açmıştır. Nitekim gezilerde ekonomik ve ticari alanlarda bir dizi antlaşma ve protokol imzalanmıştır. İran gezisinde İran ile bir doğal gaz antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre İran, Türkiye'ye

ilkelerini hayata geçirmesi ABD özelinde Batı ile olan ilişkileri etkileyebilirdi. Bu da başta Avrupa Birliği sürecini zora sokacağı gibi Türkiye’yi geleneksel dış politika bağlamından uzaklaştırabilirdi. Diğer taraftan Türkiye’nin İran’ı terörist örgütlere destek verdiği gerekçesi ile kınayan BM kararını reddetmesi ABD’yi Türkiye’ye karşı ihtiyatlı bir dış politika izlemeye yöneltmiştir.⁶⁸⁶ Dolayısıyla bu dönemde Türkiye- İran ilişkileri aynı zamanda Türkiye- ABD ilişkilerinin de seyrini belirlemiştir. Öte yandan Türkiye – İran ilişkileri Başbakan Erbakan’ın Asya gezisi ile sınırlı kalmamıştır. Eylül ayı içerisinde İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Ziyaretin ana teması İran sınırından Türkiye’ye sızan PKK’lı teröristlerin eylemleri olmuştur. Çiller, İran’ın PKK’ya karşı gerekli önlemleri alması gerektiğini dile getirmesine karşılık Devlet Bakanı Gül, Türkiye’nin de zaman zaman bazı unsurların sızmalarına engel olamadığını dolayısıyla İran’ın da benzer sebeplerden gerekli önlemleri alamadığını ifade etmiştir.⁶⁸⁷

Erbakan’ın Asya gezisini Mısır, Libya, Sudan, Nijerya’yı kapsayan Afrika gezisi izlemiştir. Kamuoyu Erbakan’ın Asya ülkelerine gerçekleştirdiği geziyi konuşmakla meşgul olduğu sıralarda gündeme gelen Afrika gezisi kamuoyunda ciddi tepkilere yol açmıştır. Gezi gerek gezinin gerçekleşmesi için imzalanması gereken kararnamenin yarattığı sorun gerekse de gezi sırasında yaşanan diplomatik skandallar ile gündemden uzun süre düşmemiştir. Gezinin gündeme gelmesi ile birlikte İçişleri Bakanı Mehmet Ağar, gezinin Türkiye’nin çıkarlarına aykırı olduğu ve Libya lideri Kaddafi’nin PKK yandaşlığı yaptığı gerekçesi ile kararnameyi imzalamak istememiştir. Ağar’ın yurtdışına çıkmasını takip eden süreçte yerine vekâlet eden bakanın gezi kararnamesini imzalaması ile Erbakan ve heyeti Afrika gezisine çıkabilmiştir.⁶⁸⁸ Ağar’ın yanı sıra bir grup DYP’li de Erbakan’ın Afrika

sevkiyatı 1999’da başlamak üzere 23 yıl içinde 23 milyar \$’lık doğal gaz ihraç edecekti. Doğal gaz satışının maliyetinin yarısı ise mal karşılığı sağlanmıştır. İran ile ticari alanda iş adamlarını teşvik etmek amacı ile 100 bin \$’lık kredi oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca İran’ın üretim fazlası elektriğinin Türkiye’nin Güneydoğu kentlerine verilmesi de kararlaştırılmıştır. Singapur gezisinde ise iki ülke arasındaki ticaret hacminin 5 katına çıkartılması ve karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesi kararı alınmıştır. Malezya gezisinde de bir dizi askeri ve ticari işbirliği anlaşması imzalanmış ve Türkiye’den Malezya’ya 60- 70 bin vasıflı insan gücünün sevk edilmesi kararı alınmıştır. Esra Özer, Ogün Duru, “Refahyol’un 1 Yılı”, *Yeni Şafak*, 23 Haziran 1997, s.13.

⁶⁸⁶ Emine Tirali, “Refahyol Hükümeti Dönemi’nin Ortadoğu’ya Yönelik Dış Politikası”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 31, Yıl 16, Bahar 2017/1 s. 467.

⁶⁸⁷ Gencer Özcan, “Yalan Dünyaya Sanal Politikalar”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Gencer Özcan (Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s. 194- 195.

⁶⁸⁸ Dönem içerisinde İçişleri Bakanı Ağar’ın gezi kararnamesini imzalamadan yurt dışına çıkmış olması Erbakan’ın yurtdışı gezisinin resmi niteliği olmadığı ve gezi kararnamesini Ağar’ın

gezisine karşı çıkmıştır. Ancak Çiller, Başbakan'ın istediği yere seyahat edebileceğini ifade etmiştir. Erbakan'ın Afrika gezisi olaylı başlamıştır. Gezinin ilk durağı olan Mısır'da ilk olarak Türk heyetinin varış saatini geciktirmesi istenmiş ve havaalanında bayrak krizi yaşanmıştır. Türk bayrağının göndere çekilmemesine yönelik olarak Çiller havanın karanlık olmasını gerekçe göstermiştir. Nitekim olaylar bununla sınırlı kalmamıştır.⁶⁸⁹ Bu defa da Türk heyeti cumhurbaşkanlığı sarayına protokol kapısı yerine normal kapıdan kabul edilmiştir. Öte yandan Mısır gezisinde Türkiye ve Mısır arasında 450 milyon \$ olan dış ticaret hacminin 2 milyar \$'a çıkartılması kararlaştırılmış ve bir dizi ticari-ekonomik anlaşma imzalanmıştır.⁶⁹⁰

Afrika gezisinin ikinci durağı Libya olmuştur. Temelde ekonomik amaçlı bir ziyaret olarak gerçekleştirilmesi planlanan gezi ile Türk müteahhitlerin yıllardır ödenmeyen alacaklarının başbakan kanalı ile temin edilmesi amaçlanmıştır. Devlet Bakanı Gül'e göre Erbakan alacakları tahsil etmek şartı ile Libya'yı gezi programına dâhil etmiştir.⁶⁹¹ Erbakan gezinin ilk gününde (6 Ekim) Libya Başbakanı Abdülmecid El Gaut ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Türk müteahhitlerin alacaklarını dile getirmiş ve PKK'nın dış ülkeler tarafından desteklenen bir terör örgütü olduğunu ifade etmiştir. Gezinin ikinci gününde ise Libya lideri Muammer Kaddafi'nin Türk heyetini çadırdaki kabul etmesi ve Türkiye'yi Kürtleri katletmekle suçlayan söylemi Türk heyeti üzerinde şok etkisi yaratmıştır.⁶⁹² Özetle Türk dış politikasından memnun olmadığını belirten Kaddafi, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkisinin Arap ülkeleri için tehlike yarattığını ve Ortadoğu'da Kürt devletinin kurulması gerektiği yönündeki açıklamaları karşısında Erbakan sessizliğini korurken Devlet Bakanı Gül ve heyet tepki göstermiştir.⁶⁹³ Görüşmenin

imzalamamış olması da kararnamenin hukukiliğini tartışmaya açmıştır. Yalçın Doğan, "Gezinin Masrafları Örtülü Ödenekten", *Milliyet*, 10 Ekim 1996, s. 13.

⁶⁸⁹ Mehmet Ali Birand ve Reyhan Yıldız, *Son Darbe 28 Şubat*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 159.

⁶⁹⁰ Seçil Özyanık, *Refahyol Hükümetinin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 41-42. Mısır'ın Ankara Büyük Elçisi Muhammed Fadlallah, Başbakan Erbakan'ın Kahire ziyaretinin resmi bir niteliği olmadığı için karşılama ve uğurlama töreninde Türk Bayrağı'nın göndere çekilmediğini açıklamıştır. *Milliyet*, "Mısır Geziyi Yok Saydı", 9 Ekim 1996, s. 1.

⁶⁹¹ Taha Akyol, "RP'nin Yol Ayrımı", *Milliyet*, 2 Ekim 1996, s. 15.

⁶⁹² Özyanık, *Refahyol Hükümetinin Dış Politikası*, s. 43- 44

⁶⁹³ İddialara göre Erbakan'ın, Kaddafi'nin açıklamalarına sessiz kalmasının nedeni 1989 seçimlerinde Kaddafi'nin Erbakan'a seçim çalışmaları için 500 bin \$ yardımda bulunması ve iki liderinde üyesi olduğu gizli bir İslam örgütünde (adı geçen örgüt Uluslararası İslam Halk Komutanlığı'dır) Kaddafi'nin Erbakan'dan daha kıdemli olmasıdır. İddialar soru önergesi olarak da gündeme gelmiştir. Önergede Erbakan'ın Kaddafi'nin başkanlık yaptığı İslami örgütün üyesi olup olmadığı sorulmuş buna karşı Başbakanlığın böyle uydurma iddialarla uğraşmasının söz konusu olmadığı cevabı verilmiştir. Öte yandan Kaddafi, yaptığı bir açıklamada Erbakan'ın söz konusu örgütün bir

sonunda Erbakan PKK'nın terör örgütü olduğunu ve iki ülkenin de bunu kabul ettiğini kapsayan bir ifadeyi ortak bildiriye eklemek istemiştir. Kaddafi'nin bu isteği kabul etmemesi üzerine Türk heyeti görüşmeden çekilmiştir.⁶⁹⁴ Dışışleri Bakanı Çiller, Kaddafi'nin Türkiye'yi hedef alan söylemine karşılık “ *Bir çöl bedevinin, bize söylediği şeylerle biz ne cumhuriyet tarihimizin ne politikasını ne de bu ülkenin birliği ve bütünlüğü konusunda herhangi bir değişikliği gündeme getirir veya taviz veririz*” açıklamasını yapmış ve Erbakan'a Libya ile herhangi bir anlaşma yapılmamasını tembih etmiştir. Ancak Erbakan, Çiller'i dikkate almamış ve anlaşma konusunda kararlı bir tavır takınmıştır. Öte yandan Erbakan'ın Libya'dan ayrılması ile birlikte diplomatik alanda daha önce görülmemiş bir olay yaşanmış ve Libya büyükelçisi bilgi alınmak üzere Ankara'ya çağırılmıştır. Dolayısıyla Libya gezisinin dış politikada yarattığı etki dış politika aktörlerini bir kere daha gündeme getirmiştir. Bu anlamda Dışışleri Bakanı Çiller'in Erbakan'ı bu durumdan haberdar ettiği söylene de başbakanın ziyaret ettiği ülkede görev yapan elçinin merkeze çağırılması dikkat çekicidir. Öte yandan Başbakan Erbakan'ın Asya ülkeleri ile başlayan ve Afrika ülkeleri ile devam eden gezileri Dışışleri Bakanlığı yerine kendi kanalları ile organize etmesi kamuoyunda ve bilhassa RP kitlesi nazarında dış politikayı RP'nin yürüttüğü imajının oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu anlamda resmi görüşmeler heyete açık olarak gerçekleşmesine rağmen özel görüşmelerde Dışışleri Bakanlığı tercümanlarına dahi yer verilmemesi ve yurt içinde kimi İslam ülkelerinin büyükelçileri ile özel görüşmeler gerçekleştirilmesi RP'nin kitleler üzerinde yarattığı şahsiyetli dış politikanın popülizminin bir uzamı olarak ifadesini bulmuştur.⁶⁹⁵

RP'nin dış politika alanındaki icraatları gerek koalisyon gerekse kamuoyunda RP'ye yönelik eleştirileri gündemden düşürmemesine rağmen Erbakan dış politikadaki tutumunu sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum 20 Aralık'ta İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunması ile perçinlenmiştir. Ayrıca bu ziyaret ile birlikte Türk dış politikasında dış politika aktörleri arasındaki gerilim gözle görülür hale gelmiştir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani ile gerçekleştirdiği görüşmelerde Erbakan, İran ile savunma sanayine yönelik bir anlaşma imzalanmasını ve Türkiye- İran arasındaki gümrük duvarlarının

üyesi olduğunu ve bunu belgelerle kanıtlayabileceğini ifade etmiştir. *Cumhuriyet*, “Kaddafi Hakaretlerini Sürdürdü”, 21 Haziran 1997, s. 1.; Özyanık, *Refahyol Hükümetinin Dış Politikası*, s. 46.

⁶⁹⁴ *Cumhuriyet*, “Kaddafi'den Saygısızlık”, 7 Ekim 1996, s. 6.

⁶⁹⁵ Özcan, “Yalan Dünyaya Sanal Politikalar”, s. 193.

kaldırılmasını istemesi Dışışleri Bakanlığı ile Genelkurmay'ın engeline takılmıştır. Dışışleri Bakanı Çiller ve Cumhurbaşkanı Demirel İran üzerinden Türkiye'ye sızan PKK'lı teröristlerin faaliyetlerinin engellenmesi konusunu gündeme getirmiş Erbakan ise farklı konuları gündeme getirmeyi tercih etmiştir.⁶⁹⁶

Asya ve Afrika gezileri ile kamuoyunun tepkisini çeken Erbakan, Afrika gezisinin ardından İslam ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla hayata geçirmek istediği D-8 (Developing 8) projesine hız vermiştir. Erbakan'ın Milli Görüş doktrininde de ifadesini bulan bu organizasyon dünyanın en zengin 7 ekonomisini bir araya getiren G7 (Group of Seven)'ye karşı gelişmekte olan 8 İslam ülkesi arasında ekonomik iş birliğinin yanı sıra ticaret, enerji, tarım gibi alanlarda da iş birliğini temel almıştır.⁶⁹⁷ Proje esasen Erbakan'ın Asya ve Afrika gezilerinde üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Hatta Mısır gezisine kadar kuruluşun adı Müslüman 8 ülke (M-8) olarak düşünülmüş ancak Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in kuruluşa adını veren "Müslüman" ifadesinin yanlış anlaşılmalara sebebiyet vereceği yönündeki endişesini dile getirmesi ile kuruluşun adı M-8 yerine D-8 olarak belirlenmiştir.⁶⁹⁸ Bu anlamda Türkiye, İran, Endonezya, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Mısır ve Nijerya'dan oluşan örgüt 15 Haziran 1997'de İstanbul'da yayınlanan ortak bir deklarasyonla resmen kurulmuştur.⁶⁹⁹

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin koalisyon ortağına olan tahakküm gücü hükümetin dış politikasında keskin bir şekilde kendisini gösterirken RP'nin ideolojik eğilimlerini dış politika alanına taşıma uğraşı partiyi laik kesim ve askeri elitler nazarında dikkatli olmaya itmiştir. Bilhassa Erbakan, dış politikada ideolojik eğiliminden taviz vermez bir söylem kullanmasına rağmen dış politika tercihlerinde pragmatist davranmıştır. Erbakan'ın bu tercihinin temelinde ise dış politika alanında çatışan aktörlerin çeşitliliği yatmaktadır. Bir kere Erbakan'ın ve parti geleneğinin dış

⁶⁹⁶ Özyanık, *Refahyol Hükümetinin Dış Politikası*, s. 34- 35.

⁶⁹⁷ Yeni Şafak, "D-8 Resmilesiyor", 12 Haziran 1997, s. 7.

⁶⁹⁸ Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", s. 192.

⁶⁹⁹ D-8 ortak bildirisinde kuruluşun barış, diyalog, işbirliği, adalet, eşitlik ve demokrasi ilkelerine bağlı olarak 6 temel üzerine inşa edildiği ifade edilmiş ve BM Şartı'na uyulacağını altı çizilmiştir. Ayrıca kuruluş gelişmekte olan ülkelerin üyeliğine açık tutulmuştur. Öte yandan D-8'de ülkeler iş birliği temelinde muhtelif çalışma gruplarına ayrılmıştır. Türkiye sanayi ve sağlık alanında bir grup oluştururken, Mısır ticaret çalışma gurubu, İran bilim ve teknoloji çalışma grubu, Endonezya İnsan hakları çalışma grubu, Malezya finans, bankacılık ve özelleştirme çalışma grubu, Nijerya enerji çalışma grubu, Pakistan tarım ve balıkçılık çalışma grubu, Bangladeş kırsal kalkınma çalışma grubunu oluşturmuştur. *Cumhuriyet*, "D- 8 Grubu Resmen Kuruldu", 16 Haziran 1997, s. 9.

politika tahayyülü dönemin dış politikasının temel dinamikleri üzerinde geri dönülemez yaralar açabilirdi. Zaten Erbakan'ın Batı karşıtı tutumu laik kesim üzerinde olduğu kadar askeri elitler üzerinde de RP'nin dış politikasına karşı bir ön yargı doğurmuştur. Dolayısıyla dönemin dış politikasında etkin gücü olan Genelkurmay'ın dış politika alanında RP'ye olan tahakkümüne karşı Erbakan'ın pragmatist tercihlerde bulunması ABD ve İsrail ile olan ilişkilerde kendisini göstermiştir. Bu anlamda hükümetin göreve başlaması ile dış politikada karşılaştığı ilk sorunlar RP açısından oldukça sancılı geçmiştir. ABD'nin Çekiç Güç'ün süresinin uzatılması talebinin yanı sıra Genelkurmay'ın İsrail ile askeri alanda imzalanmasını istediği iş birliği anlaşması Erbakan'ın seçmen nazarında ifadesini bulan şahsiyetli dış politika popülizminin de ilk sınavı olmuştur. Ancak Erbakan pragmatist bir tercihte bulunarak Çekiç Güç'ün süresinin uzatılmasını içeren kararı meclise taşımıştır. Oylama öncesi Genelkurmay'ın Çekiç Güç'e yönelik Başbakan Erbakan ve parti liderlerine verdiği brifingler ile sürenin uzatılmasının olumlu ve olumsuz yönleri tartışılmış nihayetinde Çekiç Güç'ün süresi yıl sonuna kadar uzatılmıştır. Aralık ayına gelindiğinde Çekiç Güç'ün statüsünde yapılan bir dizi değişiklik ile birlikte adı Kuzeyden Keşif Harekâtı (Keşif Güç) olarak değiştirilmiştir. Erbakan ise Çekiç Güç'ün gideceğine yönelik verdiği sözü yerine getirdiğini gündeme getirerek seçmen nazarında imajını tazelemek istemiştir. Oysa Genelkurmay kısa bir süre sonra Çekiç Güç'ten duyduğu rahatsızlığı dile getiren bir raporu hükümete sunduklarını ve hükümetin de gereğini yerine getirdiğini açıklamıştır.⁷⁰⁰

Öte yandan bu dönemde ABD ile olan ilişkilerde dış politikadaki aktörler arasındaki çatışmadan en çok etkilenen ülke yine ABD olmuştur. Bilhassa REFAHYOL'un İran'a yönelmesi ile ABD dış politikasında baş gösteren tedirginlik RP'nin İslam ülkeleri ile giderek artan ilişkileri karşısında yerini ihtiyatlılığa bırakmıştır. Bir kere ABD'nin REFAHYOL'un dış politik tercihlerine müdahalede bulunması müttefik bir ülkenin iç işlerine müdahale edildiği algısını yaratabilirdi. Diğer yandan hükümet ile iş birliği yoluna gitmesi halinde bu defa da geleneksel cumhuriyetçi dış politikanın öznesi haline gelen Genelkurmay ve laik çevreler ile

⁷⁰⁰ Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", s. 185- 186. Çekiç Güç'ün Keşif Güç'e dönüşmesi ile birlikte Keşif Güç'ün kapsamında bir dizi değişiklik yapılmıştır. Irak üzerinde yapılan uçuşlarda taşınacak olan silahların Türkiye'nin onayına bağlı olması, Askeri Eşgüdüm Merkezi'nin Türkiye sınırları içerisine alınması, hükümet dışı örgütlerin bölgedeki faaliyetlerine engel olunmasını bu kapsamda ifade edebiliriz. Uzgel, İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980- 2001*, C. 2, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları 12. Baskı, İstanbul 2010, s. 265-266.

olan ilişkileri sekteye uğratabilirdi. Dolayısıyla ABD, REFAHYOL'un ilk birkaç aylık döneminde Türkiye ile olan ilişkilerinde ihtiyatlı davranmayı tercih etmiştir. Zaten Erbakan'ın yönünü doğuya çevirmesine rağmen Batı ile olan ilişkileri koparmaktan uzak bir görüntü çizmesi ABD'nin çekincelerini de sona erdirmiştir.⁷⁰¹

Bu dönemde RP'nin dış politikada İslam ülkelerine yönelişinde önemli bir yer tutan unsur da İsrail ile olan ilişkiler olmuştur. Erbakan'ın pragmatist tavrını İsrail ile olan ilişkilerde de sürdürmek istemesi Arap ülkeleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁷⁰² Nitekim Erbakan dış politikada ağırlığı İslam ülkeleri ile ilişkilere vererek bu durumu dengelemeye çalışmıştır. Bu anlamda Genelkurmay'ın hayata geçmesi konusunda kesin tavır koyduğu ve ilk defa 23 Şubat 1996'da imzalanan Türkiye- İsrail Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması'nın gelişmiş hali REFAHYOL hükümetinin göreve başlamasından kısa bir süre sonra Erbakan tarafından basit bir anlaşma gibi gösterilmek istense de Genelkurmay'ın başbakan ve dışişleri bakanını araya sokmaması ile Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı Org. Tuncer Kılıç tarafından imzalanmıştır.⁷⁰³ Öte yandan Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı 25 Şubat 1997'de İsrail Genelkurmay başkanı ile görüşmek için İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Karadayı'nın bu ziyareti kamuoyunda Erbakan'ın batı nazarında terörist gruplara destek veren İran ve Suriye gibi ülkelerle temaslarına karşı Batı'ya güvence vermek istediği için gerçekleştiği yorumlarına sebep olmuştur. Karadayı'nın ziyaretinde İsrail'i bölge için işbirliğine elverişli bir ülke olarak değerlendirmesi de ziyaretin Erbakan'a rağmen gerçekleştirildiği imajını yaratmıştır.⁷⁰⁴ Ziyareti izleyen aylarda İsrail Dışişleri Bakanı David Levy Başbakan Erbakan ile görüşme talebinde bulunmuş ancak Erbakan randevu vermekte pek aceleci davranmamıştır. Bu dönemde İsrail'in doğu Kudüs'te yeni yerleşim birimleri açma politikası Nisan ayı başında toplanan Arap Birliği toplantısında tepki çekmiş ve İsrail ile normal ilişkilerin kesilmesi kararı alınmıştır. Dolayısıyla Erbakan'ın Levy'nin görüşme talebine geç karşılık vermesinde Arap Birliği'nin bu kararının etkili olduğu yorumu yapılmıştır. Nitekim kısa bir süre sonra görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmede Erbakan, İsrail hükümetinin Kudüs'te yeni yerleşim birimleri açılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve Kudüs'ün üç din

⁷⁰¹ Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", s. 303.

⁷⁰² Mensur Akgün, "Ortadoğu Maceraları", *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Gencer Özcan (Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s. 169

⁷⁰³ Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", s. 190.

⁷⁰⁴ *Cumhuriyet*, "İsrail'e Güvence", 25 Şubat 1997, s. 1.

açısından önemine dikkat çekmiştir. Levy ise barış ortamının sağlanmasının önünde terör unsurlarının olduğunu, İsrail'in Kudüs'ü yeniden inşa ettiğini ve Kudüs'ü daha önce hiçbir devletin başkent yapmamasına karşın İsrail'in başkent yaptığını ifade etmiştir.⁷⁰⁵

REFAHYOL koalisyonu öncesi dönemde Türkiye- İsrail ilişkileri, RP'nin Batı karşıtı popülist söyleminden nasibini almıştır. Ancak dönem içerisinde iki ülke arasındaki ilişkilerde pragmatist tercihlerin öne çıkması dikkat çekicidir. Bu anlamda RP, İslam ülkeleri ile olan ilişkilerinde ideolojik eğilimini açık uçlu bir popülizm ile sürdürme uğraşında olurken dış politikanın diğer aktörlerinin etkisiyle de dış politikanın geleneksel bağlamıyla ters düşmeme eğiliminde olmuştur. Bu durumu İsrail ve ABD ile olan ilişkilerde somut bir şekilde görmek mümkündür. Diğer yandan Erbakan'ın dış politikadaki bir uğraşında önceki dönemlerde geri plana itilmiş olan İslam ülkeleri ile olan ilişkileri canlı tutup Batı ile olan ilişkilerde bir tür köprü ülke konumuna gelme arzusu olmuştur. Dolayısıyla Erbakan'ın bu uğraşı RP pragmatizminin gelişmiş bir hali olarak REFAHYOL ile ifadesini bulmuştur.

6. Yapısal Dinamikler: Siyaset, Ekonomi ve Toplum

RP'nin koalisyon ortağına olan tahakkümü iç dinamikler olarak adlandırdığımız bürokrasi, eğitim ve kültür alanları ile dış politika alanındaki uygulamalarında kendisini göstermiştir. Ancak RP'nin ideolojisinin asıl perçinlendiği alan siyaset ve toplum alanları olmuştur. RP'nin ideolojik eğilimi koalisyonu aşan bir görüntü çizmekle kalmamış dönem içerisinde hükümete yönelik yoğun bir muhalefet hareketini de beraberinde getirmiştir. Bu durum üzerinde RP'nin siyasal İslamı öne çıkartan ideolojik eğilimleri etkili olsa da REFAHYOL koalisyonuna kadar geçen süreçte siyaset, ekonomi ve toplum alanlarında biriken bakiyenin REFAHYOL ile tahammül noktasını aştığını belirtmek yerinde olacaktır. 28 Şubat 1997'de toplanan MGK bu noktanın aşıldığını 18 madde ile ilan edecektir. Dolayısıyla REFAHYOL dönemi yalnızca hükümetin askeri elit ve muhalefetin dikkatini çeken uygulamaları ile değil siyasal sistem bunalımının yoğun olarak kendisini hissettirdiği bir süreci ifade etmektedir. Bu anlamda REFAHYOL koalisyonu 1984 Yerel Seçimleri ile başlayan siyasal İslamın yükselişinin iktidarı ve düşüşü ile sonuçlanacaktır. Öte yandan bu dönemde hükümetin ideolojik temelli uygulamalarına karşı doğan tepkinin kaynağında yer alan laiklik ve irtica tartışmaları

⁷⁰⁵ *Cumhuriyet*, "Erbakan'dan İsrail Takiyesi", 9 Nisan 1997, s. 7.

askeri elit ve medya organları tarafından sürekli olarak dile getirilmiştir. Bazen bir Genelkurmay yetkilisinin söylemi ile bazen de ilgili kurumlara verilen brifinglerle bu tartışmalar medya aracılığı ile gündemde tutulmuştur. RP'nin ideolojik eğilimi dış politikada geleneksel bağlamdan sapılacağı endişesi yaratırken iç politikada laiklik ve irtica endişesi süreklilik kazanmıştır.

RP'nin siyaset, ekonomi ve toplum alanlarındaki tahayyülü bu dönemde icraatları ile kendisini derinden hissettirmiştir. Bilhassa RP'li yerel yönetimler ve bakanlıkların uygulamalarında siyaset ve toplum alanları gün geçtikçe birbirine yakınlaşırken artan muhalefetin seyrine dönem içerisinde yaşanan olayların eklemlenmesi ile de ekonomi alanında çözüm bekleyen sorunlar kısa dönemli çözümler ile giderilmeye çalışılmıştır. RP'nin uygulamalarına karşı şiddetlenen muhalefet koalisyon içerisinde de gerilimi sürekli tutmuştur. Bu anlamda DYP'de baş gösteren koalisyona karşı muhalefet hareketi ardı arkası kesilmeyen istifa sürecini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla REFAHYOL koalisyonu bir anlamda DYP açısından lider ve partinin ayrı düştüğü bir iktidar deneyimine sahne olmuştur.

REFAHYOL hükümetinin göreve başlaması ile karşılaştığı ilk kriz cezaevlerinden geldi. ANAYOL hükümeti dönemi Adalet Bakanı olarak görev yapan Mehmet Ağar tarafından çıkartılan ve cezaevi mahkûmlarına yönelik sıkı denetimleri içeren genelgenin uygulamaya konması ile cezaevlerinde açlık grevleri başladı. Genelge ile birçok hakkın ortadan kaldırıldığını gerekçe gösteren mahkûmların grevi 12 ölümle sonuçlanmış ve Yaşar Kemal, Zülfi Livaneli, Eşber Yağmur Dereli öncülüğünde bir grup sanatçı ve aydının ara buluculuğu ile bir uzlaşmaya varılmıştır.⁷⁰⁶ Grev süresince mahkûmlara tıbbi müdahalede bulunulmaması ve bir dizi ölümün meydana gelmesi hükümetin ilk aylarında imajını zedelemiştir. Hükümetin karşılaştığı bir sorun da dış politikadaki uygulamalarına karşı 16 Ekim'de ANAP, CHP ve DSP'nin verdiği gensoru önergesi olmuştur. Gensoru önergesi gündeme alınmasa da oylamadan hemen önce DYP Milletvekili Gencay Gürün laik cumhuriyet ile ters düşen uygulamalara ortak olmak istemediğini gerekçe göstererek istifa etmiştir. Gürün'un istifasından kısa bir süre sonra da gensoru önergesi oylamasında muhalefet ile birlikte hareket ettiği gerekçesi ile partiden ihraç edilmesi

⁷⁰⁶ Birand ve Yıldız, *Son Darbe 28 Şubat*, s. 158- 159.; Eda Devecioğlu, *28 Şubat Sürecinde Medya ve Siyasal İktidar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2019, s. 54.; *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), s. 533.

gündemde olan DYP milletvekili Ayseli Göksoy da hükümetin dış politikasını gerekçe göstererek istifa etmiştir.⁷⁰⁷ DYP’de baş gösteren istifalar RP’nin İslam eksenli dış politikasına tepki olarak gerçekleşse de REFAHYOL’a karşı perçinlenen parti içi muhalefetin giderek şiddetlendiğinin göstergesi olmuştur.

Hükümetin icraatları koalisyon içerisinde gerilimi arttırmasına karşın 3 Kasım’da 12 merkez için yapılan ara seçimde RP ve DYP’nin başarısı Çiller’e hükümetin 2000 yılına kadar süreceği izlenimini vermiştir. RP’nin 3, DYP’nin 7 merkezde belediye başkanlığı elde ettiği seçimde ANAP ve CHP 1’er belediye başkanlığı kazanabilmiştir.⁷⁰⁸ Öte yandan aynı gün içerisinde gerçekleşen bir kaza deyim yerindeyse gündemde bomba etkisi yaratmıştır. Kuşadası’ndan yola çıkan ve içerisinde eski İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ, DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Bucak, katil zanlısı olarak kırmızı bültenle aranan Mehmet Özbay sahte kimlikli Abdullah Çatlı ile Melahat Çatlı sahte kimlikli Model Gonca Us’un yer aldığı otomobil bir kamyonla çarpışır. DYP milletvekili Sedat Bucak dışında kurtulanın olmadığı otomobilde çok sayıda silah ve uyuşturucu bulunmuştur. Kamuoyunda infial yaratan bu kaza milletvekili, emniyet müdürü ve mafyanın aynı otomobilde ne aradığı sorusu ile siyaset- mafya- polis ilişkisini gündeme getirmiştir. Hükümetin birçok soruyu gündeme getiren kazayı sıradan bir olay gibi gösterme girişimi sonuçsuz kalmış, İçişleri Bakanı Ağar istifa etmek durumunda kalmıştır. Kaza ile ilgili gündemi meşgul eden iddiaların gün geçtikçe artan şiddeti DYP’yi bir hayli yıpratmıştır. Bilhassa hükümetin süreci yönetmekteki etkisizliği dikkatleri Çiller’in üzerine çekmiştir. Bu anlamda muhalefetin Çiller özelinde hükümete karşı tepkilerinin sertleştiği sıralarda Çiller’in devlet için kurşun atanın da yiyenin de şerefli olduğuna yönelik sözleri yukarıda değinilen siyaset- mafya- polis ilişkilerini bir kere daha gündeme getirmiş ve Çiller ve Ağar bu gündemin hedefinde yer almıştır. Öte yandan Ağar’ın istifasının ardından Meral Akşener’in İçişleri Bakanlığı’na getirilmesi kamuoyunda Susurluk skandalı nedeniyle gerçekleşen bir görevden alma olarak yer bulmuştur. Çiller ise bakanlık

⁷⁰⁷ *Cumhuriyet*, “Ayseli Göksoy İstifa Etti”, 25 Ekim 1996, s. 1.

⁷⁰⁸ *Cumhuriyet*, “İktidar Kazandı”, 4 Kasım 1996, s. 1.

değişiminin görevden alma değil önceden verilmiş bir karar olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰⁹

Susurluk olayının kamuoyunda yoğun olarak tartışıldığı sıralarda hükümet bu defa da RP'nin Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanı Şükrü Karatepe'nin 10 Kasım'daki il divan toplantısında sarf ettiği sözlerle kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Konuşmasının bir bölümünde kılıf kıyafetine bakılarak laik olduğu anlamının çıkarılmaması gerektiğini ifade eden Karatepe'nin:

Resmi görevim nedeniyle bugün bir törene katıldım... İncancımıza saygı duyulmadığı sövüldüğü bir dönemde içim kan ağlayarak bugünkü törenlere katıldım. Belki başbakanın, bakanların, milletvekillerinin bazı mecburiyetleri vardır. Ancak sizin hiçbir mecburiyetiniz yoktur. Ey Müslümanlar sakın ha içinizden bu hırsı, bu kini, bu nefreti ve bu inancı eksik etmeyin.

Şeklindeki sözlerine muhalefet sert tepki gösterirken RP yönetimi tepkisiz kalmıştır. İçişleri Bakanı Meral Akşener ise Karatepe'nin gündem yaratan açıklamalarının incelenmesi için mülkiye müfettişlerini görevlendirmiştir.⁷¹⁰

REFAHYOL'un bir sınavı da Kasım ayının son günlerinde yaşanır. ANAYOL koalisyonu dönemi RP'nin Çiller hakkında vermiş olduğu TEDAŞ ve TOFAŞ soru önergeleri sonucunda kurulan meclis komisyonları DYP'de parti içi muhalefetin perçinlendiği ve siyaseten zor bir dönem geçiren Çiller'i, RP'li komisyon üyelerinin oyları ile yüce divana gitmekten kurtarıyordu.⁷¹¹ Ocak ayına gelindiğinde REFAHYOL'a karşı giderek şiddetlenen toplumsal muhalefet "Demokratikleşme İçin Mücadele Et" teması ile Ankara'da bir mitingde bir araya geldi. TÜRK- İŞ ve DİSK'in yanı sıra çok sayıda sol görüşlü demokratik kitle örgütünün katıldığı mitingde hedef REFAHYOL'un laikliğe aykırı olduğu düşünülen icraatları ve Susurluk skandalıydı. Geniş bir katılım ile gerçekleşen bu miting REFAHYOL'a karşı bilenen toplumsal muhalefette ilk adımıydı.⁷¹² Öte yandan 11 Ocak'ta başbakanlık konutunda verilen bir iftar yemeği ülkenin gündemine oturdu. Muhtelif kesimlerden çok sayıda cemaat ve tarikat liderinin davet edildiği iftar yemeği

⁷⁰⁹ *Radikal*, "Esrarengiz İlişkiler Ağı", 4 Kasım 1996, s. 1.; *Radikal*, "Hedefteki Adam: Mehmet Ağar", 5 Kasım 1996, s. 7.; *Cumhuriyet*, "Çiller Çatlı'yı Savundu", 27 Kasım 1996, s. 1.; *Milliyet*, "Kurşun Geri Tepti", 28 Kasım 1996, s. 1.

⁷¹⁰ Ankara 1 Numaralı DGM 9 Ekim 1997'de Şükrü Karatepe'yi halkı kin ve nefretle tahrik etmek gerekçesi ile 1 yıl hapis cezasına çarptırmıştır. DGM savcısı kararın bozulması için Yargıtay'a başvurmuş ancak Yargıtay 8. Dairesi kararı onamıştır. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), s. 545. ; *Radikal*, "Karatepe Hakkında Soruşturma", 12 Kasım 1996, s. 2.

⁷¹¹ *Cumhuriyet*, "Refahın İktidar Diyeti", 26 Kasım 1996, s. 5.; *Cumhuriyet*, "Diyetin 2. Taksidi TOFAŞ", 29 Kasım 1996, s. 5.

⁷¹² *Milliyet*, "İşçi Uyardı", 6 Ocak 1997, s. 1.; *Cumhuriyet*, " 'Mollalara Geçit Yok' " 6 Ocak 1997, s. 17.

kamuoyu ve muhalefetin dikkatini bir kere daha RP'nin üzerine çekti. 51 cemaat ve tarikat üyesinin katıldığı yemeğe DYP'den hiçbir isim katılmazken RP'den çok sayıda bakan katılım sağladı.⁷¹³

Ocak ayının sonuna yaklaşırken TÜSİAD tarafından kamuoyuna sunulan bir rapor başta askeri elit olmak üzere milliyetçi- muhafazakâr kesimin tepkisini topladı. 20 Ocak'ta meclis başkanına sunulan "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" başlıklı rapor siyaset, hukuk ve insan haklarına yönelik bir dizi öneriden oluşuyordu. Rapor da Genelkurmay Başkanlığı'nın Milli Savunma Bakanlığına bağlanması ve MGK'nın anayasal kurum olmaktan çıkarılması, seçim ittifakının serbest bırakılması, seçim barajının %5'e düşürülmesi, zorunlu din derslerinin eğitime zarar verdiği gibi hususların yer alması uzun süre ülkenin gündeminden düşmeyecek olan tartışmaların da başlangıcı oldu. Kamuoyunda rapora yönelik tepkilerin şiddetlenmesi üzerine TÜSİAD'ın bazı üyeleri raporun kendilerine danışılmadan hazırlandığını gerekçe göstererek tepki göstermiştir.⁷¹⁴

Öte yandan Ocak ayı DYP lideri Çiller için açılan soru önergelerinin sonuçlandığı ay olması açısından da önemlidir. Bu anlamda 5 Haziran 1996'da RP tarafından malvarlığının araştırılması için verilen soru önergesi muhalefet partilerinin desteği ile gündeme alınmıştı. 15 Ocak'ta komisyon RP'li üyelerin oyları ile kararını açıkladı ve Çiller bir kere daha RP'nin desteği ile yüce divana gitmekten kurtulmuş oldu.⁷¹⁵ Çiller'e yönelik soru önergeleri bununla sınırlı kalmadı bu defa ANAP, TURBAN Turizm A.Ş' de yolsuzluğa karıştığı iddiasıyla bir soru önergesi verdi. 28 Ocak'ta gerçekleştirilen oylamada bazı DYP'li vekillerin mecliste bulunmamasına rağmen oy kullandığının ortaya çıkması ile tam bir skandala dönüştü. Meclis Başkanlık Divanı'nda yapılan oylamanın kabul ve red oyların karar sayısına ulaşmadığı gerekçesi ile ileri bir tarihte yenilenmesi kararını aldı.⁷¹⁶ Nihayet 5

⁷¹³ *Cumhuriyet*, "Tarikatçılar Başbakanlık'ta", 12 Ocak 1997, s. 14.

⁷¹⁴ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), s. 550.; Söz konusu rapor için bkz: Bülent Tanör, "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri", Yay No: TÜSİAD- T/97- 207, İstanbul, 1997.; TÜSİAD Başkanı Muharrem Kayhan rapora yönelik eleştirilere karşı raporun öngördüğü hususlara sahip çıkmıştır. MGK'nın sivil kesimin yarattığı yönetim boşluğunu doldurmak için teşkil edildiğini ifade eden Kayhan, "Rapor'un şu veya bu paragrafı sizin bugünkü görüşlerinize aykırı olabilir. Bırakın bunu toplum tartışsın. Bunun zeminini de TÜSİAD hazırlasın." diyerek rapora yönelik eleştirilere cevap vermiştir. *Yeni Şafak*, "TÜSİAD Rapora Sahip Çıktı", 9 Nisan 1997, s. 7.

⁷¹⁵ *Cumhuriyet*, "Büyük Ortak Çiller'i Akladı", 16 Ocak 1997, s. 1.

⁷¹⁶ *Cumhuriyet*, "TURBAN oylamasında Skandal", 29 Ocak 1997, s. 1.

Şubat'ta gerçekleştirilen oylamada Çiller hakkında verilen meclis soruşturması önergesi RP'nin desteği ile reddedildi.⁷¹⁷

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin Çiller'e olan desteği sürse de 31 Ocak'ta Ankara'nın Sincan Belediyesi'nde düzenlenen "Kudüs Gecesi" hükümeti zor durumda bırakmıştır. Hükümete karşı bilenen toplumsal muhalefeti perçinleyen "Kudüs Gecesi"nde Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın davetlisi olarak geceye katılan İran Ankara Büyükelçisi Muhammet Rıza Bagheri'nin ABD ve İsrail'i hedef alan şeriat eğilimli sözleri 28 Şubat'a gidilen sürecin kapılarını aralamıştır. Gece'de oynanan bir tiyatro oyununda şeriat temasının işlenmesi duvarlarda asılı olan posterler arasında Hamas ve Hizbullah gibi örgütlerin posterlerinin yer almasının yanı sıra Bekir Yıldız'ın "*laiklere zorla şeriat enjekte edeceğiz*" ifadesi muhalefet üzerinde infial uyandırmıştır.⁷¹⁸ Olaylı geceden bir gün sonra Susurluk skandalı ile ortaya çıkan ve halen aydınlatılamayan karanlık ilişkileri protesto etmek amacıyla "Aydınlık İçin Karanlık" eylemi başlatılmıştır. Bir ay boyunca her gece 21.00'da ışıkların bir dakika süre ile kapatılması suretiyle gerçekleştirilmesi planlanan protestoya TÜRK- İŞ ve DİSK'in yanı sıra TTB (Türk Tabipler Birliği), TEB (Türk Eczacılar Birliği), TDB (Türk Diş Hekimleri Birliği) gibi demokratik kitle örgütleri, ANAP, CHP ve HADEP'te destek vermiştir. Başlangıçta demokratik bir tepki olarak filizlenen bu protesto REFAHYOL'un süreci ciddiyetten uzak bir şekilde yürütmesi ile kısa süre içerisinde hükümete karşı bir harekete dönüşmüştür.⁷¹⁹ Öte yandan Kudüs Gecesi'ne yönelik tepkiler giderek şiddetlenmiştir. 4 Şubat'ta zırhlı birliklerin Sincan Belediyesi'nden geçmesi Genelkurmay tarafından olağan eğitim tatbikatı olarak açıklansa da ordunun Kudüs Gecesi'ne karşı duyduğu tepkinin açık bir işareti olmuştur. Dışişleri Bakanlığı da İran büyükelçisine bir nota vererek tepkisini göstermiştir. Kamuoyunda tepkilerin giderek artmasının üzerine bu defa İran büyükelçisi ülkesine gönderilmiştir. Ayrıca olaylı Kudüs Gecesi'nin ardından İçişleri Bakanlığı tarafından soruşturma başlatılmış ve Bekir Yıldız dâhil 11 kişi tutuklanmıştır. Olayın sorumlusu olarak görülen Bekir Yıldız DGM tarafından 4 yıl 7 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.⁷²⁰ Toplumsal muhalefetin siyasal muhalefete

⁷¹⁷ *Milliyet*, "TURBAN'a Red Çıktı", 6 Şubat 1997, s. 1.

⁷¹⁸ *Türkiye'nin 90 Yılı 1919- 2009*, s. 405.

⁷¹⁹ *Cumhuriyet*, "Aydınlık İçin Karanlık", 1 Şubat 1997, s. 6.; *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), s. 548.

⁷²⁰ Genelkurmay 2. Başkanı Çevik Bir, 21 Şubat'ta Washington'da düzenlenen Türk- ABD Konseyi Balosu'nda "Sincan'da demokrasiye balans ayarı yaptık" açıklamasını yapması da ordunun zırhlı

eklemlenmesinin önünü açan bu olay karşısında RP süreci yapıcı şekilde yürütmüş ve Yıldız'ı RP'den ihraç etmiştir. Ancak Erbakan ve birçok RP'linin olayı doğru bulmadıklarını açıklayarak tepki göstermelerine karşılık Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Yıldız hakkında soruşturma açan DGM Başsavcısı Nuh Mete Yüksel'i görevden alması ve Yıldız'ı cezaevinde ziyaret etmesi RP'nin süreçteki yaklaşımının samimi olmadığı yönünde eleştiriler almasına yol açmıştır.⁷²¹

REFAHYOL'un Ocak ayı bakiyesi Şubat ayına gelindiğinde hükümete karşı bilenmiş durumda olan muhalefeti koalisyonun içerisine de taşımıştır. Bilhassa RP'nin siyasetin gündeminden düşürmediği başörtüsü yasağı, çalışma saatlerinin değiştirilmesi, hac ibadetinin kara yolu ile yapılması, kurban derilerinin Türk Hava Kurumu'na verilmemesi gibi İslami eğilimli popülist yaklaşımları bu muhalefeti daha da perçinlemiştir. RP'nin ramazan ayı süresince laikliğe aykırı uygulamaların sorumlusu olarak görülmesi Şubat ayında hükümetin bakanlarının da tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu anlamda Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın RP'yi hedef alan ifadeleri koalisyonun geleceği açısından da uyarı niteliği taşımıştır. RP'nin İslami eğilimlerini ramazan ayını bahane ederek siyasi bir şova dönüştürme uğraşında olduğunu ifade eden Tayan, Taksim ve Çankaya cami projeleri ile RP'nin toplumu cami isteyenler ve istemeyenler olarak bölmeye çalıştığını dile getirmiştir.⁷²² Benzer bir çıkış Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna'dan Bakanlar Kurulu toplantısında gelmiştir. Aktuna, sağlık ve eğitim alanlarında çözüm bekleyen sorunların olduğuna dikkat çekerek cami projelerinden daha önemli meselelerin olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık RP'li Milletvekili Hüsametdin Korkuata'nın "*ihtilal mı olacak, zelzele mi olacak, olursa olsun*" çıkışında bulunması, RP'li Oğuzhan Asiltürk'ün cami projeleri için "*şaheser*" projeler olarak bahsetmesi kamuoyundan gelen tepkilere karşı koalisyon içi dengelerin de aşınmaya başladığının göstergesi olmuştur.⁷²³ Bilhassa DYP'li Devlet Bakanı Nevzat Ercan gündemi meşgul eden türban, mesai saatleri vb. konuları görüşmek için Erbakan'la gerçekleştirdiği görüşme de gündemi meşgul eden konularda tam bir uzlaşının sağlanamayacağına dikkat çekmiştir. Ercan, türban ve kurban derisi gibi konularda toplumu rahatsız edecek adımların atılmayacağını

birlikleri Kudüs Gecesi'ne yönelik bir protesto olarak ilçeden geçirdiğinin göstergesi olmuştur. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C. 4 (1981- 2000), s. 546.

⁷²¹ *Milliyet*, "Erbakan Çok Kızdı", 4 Şubat 1997, s. 17.; Yavaşca, *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasi Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahyol Koalisyonu*, s. 224.

⁷²² Fikret Bila, "Tayan: RP Şov Yapıyor", *Milliyet*, 2 Şubat 1997, s. 17

⁷²³ *Milliyet*, "Başkente Cami Kavgası", 1 Şubat 1997, s. 16.

ifade etmiş, karayolu ile hac konusunda ise RP'ye destek vermeyeceklerini açıklamıştır.⁷²⁴ Bu anlamda RP, siyaset ve toplum gündeminden düşmeyen popülist söylemlerine karşı şiddetlenen muhalefeti dikkate almama eğiliminde olmuştur. Bu ise ekonomik ve toplumsal alanda çözüm bekleyen sorunlar karşısında ideolojik eğilimini sürekli gündemde tutması ile kamuoyunda bir tür RP karşıtlığının başlamasına yol açmıştır. Bir anlamda 28 Şubat'a gidilen süreçte kamuoyunda RP'nin demokratik sistemi araç olarak gördüğü ve demokrasinin siyasal partilere tanıdığı imkânlarla geldiği iktidarını ileri bir aşamada teokratik bir rejime geçilmesi için uğraş vereceği konusunda endişe oluşmuştur.⁷²⁵ Bu endişenin temelinde ise yine RP'nin söylem ve icraatları yer almıştır. Dolayısıyla Şubat ayında RP dışındaki tüm kesimler ay sonunda toplanacak olan MGK'ya odaklanmıştır.

28 Şubat'ta toplanan MGK'nın açılış kısmında gündeme alınacak konular iki bölümden oluşuyordu. İlki cumhuriyetin temel niteliklerini içeren genel değerlendirme bölümü, ikincisi ise RP'nin bürokraside kadrolaşması, sivil silahlanma, türban meselesi gibi konuların yer aldığı kendi içerisinde 20'den fazla alt başlıktan oluşan bölümdü.⁷²⁶ Toplantıda MİT Müsteşarı Sönmez Köksal'ın "Radikal Dini Örgütlerin Rejime Etkileri" başlıklı raporu ile Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Dairesi Başkanı Çetin Soner'in "İrticai Faaliyetler" başlıklı raporu okunmuştur. 9 saati aşan toplantıda REFAHYOL'un icraatlarından açık bir şekilde Erbakan sorumlu tutulmuştur. Erbakan'a yönelik eleştirilerin şiddetinin artması ile birlikte Çiller partisinin laikliğin güvencesi olduğunu ifade etmiştir. Gergin geçen toplantıda MGK hükümete laiklik ve cumhuriyetin teminatı için uygulanması gereken 22 maddelik bir önlem paketi sunmuştur. Erbakan'ın istekleri ağır bulmasının ardından Cumhurbaşkanı Demirel'in arabuluculuğu ile önlem paketi 18 maddeye indirilmiştir.⁷²⁷ MGK, söz konusu 18 maddenin tavsiye niteliğinde olduğunu bildirirse de maddelerin içeriği ve alınması gereken önlemlerin RP'nin icraatlarına karşı alınan önlemler olduğu açıktı. Bilhassa zorunlu eğitimin 8 yıl ve

⁷²⁴ Taha Akyol, "Elektrikli Konular", *Milliyet*, 1 Şubat 1997, s. 17

⁷²⁵ Saybaşı, "Refahyol Döneminde Siyasal Yaşam", s. 98- 99.

⁷²⁶ Yavuz Donat, "İşte Gerçek", 2 Mart 1997, *Milliyet*, s. 14.

⁷²⁷ Feray İşler, *Türkiye'yi 28 Şubat Sürecine Götüren Gelişmeler ve Medyanın 28 Şubat Sürecindeki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. 83- 84.

kesintisiz olarak uygulanması, imam hatip okullarına sınırlama getirilmesi, kurban derisi konusunun 18 madde içerisinde yer alması bunun bir göstergesi olmuştur.⁷²⁸

28 Şubat MGK'sının REFAHYOL'u siyaseten zor durumda bırakacağı esasen Ocak ayından itibaren bilenen siyasal ve toplumsal muhalefetin giderek örgütlü bir hal almasından dolayı filizlenmeye başlamıştı. Ancak 28 Şubat MGK'sı doğrudan RP'ye karşı bilenen bir askeri kanadın olması REFAHYOL'u oldukça güç durumda bırakan bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bilhassa zorunlu eğitimin 8 yıla çıkartılması, imam hatiplerin sayısına sınırlama getirilmesi gibi uygulanması istenen maddeler hükümetin RP kanadında tepkiye yol açacaktır. Dolayısıyla Erbakan'ın toplantıda kararlara itiraz etmemesine rağmen toplantı sonrasında kararların meşruluğunu tartışmaya açma girişimi bunun bir sonucudur. Bu anlamda Erbakan partisinin divan kurulu toplantısında kararlara imza atmasına yönelik eleştirilere karşı Çiller'in kararların imzalanmaması durumunda hükümetten çekileceğini ifade etmesini gerekçe olarak göstermiştir.

Öte yandan 28 Şubat'a kadar geçen süreçte RP'nin tepki çeken uygulamalarına karşı Cumhurbaşkanı Demirel'in bir dizi girişimi olmuştur. Bilhassa 17 Ocak'ta Genelkurmay tarafından Cumhurbaşkanı Demirel'e verilen irtica brifingi sonrası Demirel, hükümete askeri kesimin kaygılarını anlatma uğraşında olmuştur. RP'nin popülist uygulamalarına karşı DYP'li bakanlardan gelen tepkilerin dikkate alınmaması da süreçte etkili olmuştur.⁷²⁹ Bu anlamda Erbakan hükümete yönelik eleştirilere karşı görmezden gelme yöntemini izleyerek hükümet ve askeri kanat arasında bir sorunun olmadığını hükümete karşı olan kesimlerin hükümet ve askerin arasını açmayı amaçladığı kanısında olmuştur.⁷³⁰ Dolayısıyla Erbakan'ın 28 Şubat MGK'sına kadar geçen süreçte hükümetin icraatlarına yönelik eleştirileri görmezden gelmesi 28 Şubat MGK'sının seyrini belirleyen temeli oluşturmuştur.

28 Şubat MGK kararları hükümetin derhal uygulaması istenilen bir tür önlem paketi idi. Erbakan toplantı sırasında kararlara yönelik bir karşı duruş sergilememiş ancak ilerleyen süreçte kararların uygulanabilirliğine yönelik yaklaşımı muhalif kesimler kadar hükümeti destekleyen kesimlerinde dikkatini çekmiştir. Bu anlamda muhalif kesimler MGK kararlarının bir an önce uygulamaya geçirilmesini isterken

⁷²⁸ Yalçın Doğan, "Erbakan Frene Bastı", *Milliyet*, 2 Mart 1997, s. 15.

⁷²⁹ Donat, "İşte Gerçek", s. 14.

⁷³⁰ Yavaşca, *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasi Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahyol Koalisyonu*, s. 228.

RP'yi destekleyen kesimler kararların uygulamaya geçirilmemesi için ciddi anlamda Erbakan'a karşı direnmeye başlamıştır. 3 Mart'ta TÜRK- İŞ, DİSK, TOBB ve TESK (daha sonra TİSK'de katılacak)'in başlattığı “Sivil Girişim Hareketi” hükümete karşı bilenmiş durumda olan muhalefetin boyutunu da göstermiştir. Toplumun muhtelif kesimlerinden çok sayıda iş ve işveren grupları ile esnaf odalarının yanı sıra sanayi kesimi açık bir şekilde hükümete karşı cephe aldığını ilan etmiştir. REFAHYOL'un Atatürk devrimlerini ve laik rejimi tehlikeye atan uygulamalarına karşı durduklarını açıklayan sivil girişim açık bir şekilde silahlı kuvvetlerin arkasında olduğunu ve askerin rejimi korumak için harekete geçmesi halinde destek vereceklerini ilan etmiştir.⁷³¹ Mart ayının sonuna gelindiğinde 154 sivil toplum kuruluşu RP'nin MGK kararlarını halen uygulamaya geçirmemesini protesto etmek amacıyla Ankara, İstanbul ve İzmir'de eş zamanlı olarak ortak bir basın toplantısı düzenledi. Açıklamada MEB şurasında alınan kararlara değinilerek 8 yıllık kesintisiz eğitimin hayata geçirilmesi istenmiştir.⁷³² Nisan ayına gelindiğinde koalisyonun DYP kanadında hükümetten çekilme talepleri artmaya başladı. Çiller'in hükümetin sürmesi konusundaki ısrarı partiden kopmaları beraberinde getirdi. 26 Nisan'da toplanacak olan MGK'dan önce Sanayi ve Ticaret Bakanı Yalım Erez ve Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna istifa etmiştir.

REFAHYOL iktidarda Nisan ayını geride bırakırken muhalif kesimlerde hükümetin beklenen adımları atması beklentisi yerini hükümetin çekilmesi beklentisine bıraktı. İşçi sendikalarından esnaf kuruluşlarına, memur ve meslek odalarından basın yayın organlarına kadar geniş bir kesimde cumhuriyetin temel değerleri gerekçe gösterilerek hükümete karşı açık bir cephe oluştu. Buna karşın hükümete destek veren kesimlerde de hükümetin uygulamasını istemediği kararlara karşı bir muhalefet baş gösterdi. 8 Mayıs'ta Müstakil MÜSİAD (Sanayici ve İş Adamları Derneği) önderliğinde 150 sivil toplum kuruluşu 8 yıllık eğitime karşı Erbakan'a bir rapor sundu. STK temsilcileri açık bir şekilde imam hatip okullarının kapatılması ve eğitimde 5 artı 3 sisteminden vazgeçilmesi durumunda RP'ye verdikleri desteği geri çekeceklerini ilan ettiler.⁷³³ Hükümete karşı muhalefetin giderek şiddetlenmesi üzerine Çiller 10 Mayıs'ta Sultan Ahmet'te “Demokrasi ve Sağ'da Birlik” mitingi düzenledi. Çiller'in hedefinde ANAP lideri Yılmaz ve muhalif

⁷³¹ *Türkiye'nin 90 Yılı 1919- 2009*, s. 408.

⁷³² *Cumhuriyet*, “Eğitimde Seferberlik Çağrısı”, 30 Mart 1997, s. 1.

⁷³³ *Yeni Şafak*, “Başbakan'a Sivil Muhtıra” 9 Mayıs 1997, s. 3.

medya grupları vardı. Çiller'in Erbakan'ın söylemini sürdürerek Yılmaz'ı tekeli sermaye ve kartelci medyaya teslim olmakla suçlaması bilenmiş durumda olan muhalefeti daha da perçinledi. Hükümete destek için düzenlenen mitinge katılımın hayli düşük olması da REFAHYOL'un seçmen desteğini yitirdiğinin işareti oldu.⁷³⁴ Öte yandan hükümetin gündeminden düşmeyen MGK kararlarının uygulanmasına karşı İslamcı kesimden bir tepki de Sultan Ahmet Mitingi ile geldi. 12 Mayıs'ta on binlerce kişinin katılımı ile gerçekleşen mitingde "İmam Hatiplere Dokunma", "Öğrencinin Hakkı Engellenemez", "İmam Hatip Liseleri Kapatılamaz" sloganları atıldı.⁷³⁵ 17 Mayıs'ta hükümet bir istifa şoku daha yaşadı. DYP'li Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı Işıl Saygın koalisyonun icraat yapamaz duruma geldiğini ve REFAHYOL ile birlikte laik, demokratik cumhuriyetin tartışılır hale düştüğünü gerekçe göstererek istifa etti.⁷³⁶

21 Mayıs'ta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesi ile AYM'ye RP'yi kapatma davası açmıştır. 18 sayfalık dava dosyasında başbakanlıkta tarikat liderlerine verilen iftar yemeğinden imam hatip okullarının yaygınlaştırılmasına kadar RP icraatlarına yer verilmiştir.⁷³⁷ RP kapatma davasının açıldığı gün hükümete karşı bir hamle de 5'li Sivil Girişim'den geldi. Yayınladıkları bildiri ile ülkenin kötü gidişatının sorumlusu olarak görülen REFAHYOL'un hükümetten çekilmesi beklentisi dile getirildi. Bildiriyi okuyan TÜRK- İŞ Başkanı Bayram Meral, kutuplaşmaya son verecek, istikrarı getirecek bir hükümetin kurulması gerektiğini ifade etti. Ayrıca Çiller'in 10 Mayıs mitinginde iş çevrelerini kötülemesinin de yanlış olduğu dile getirilmiştir.⁷³⁸

REFAHYOL'a karşı muhalefetin son halkasını da DYP'li muhalifler oluşturdu. DYP'nin hükümetten çekilmesi taleplerini dikkate almayan Çiller'e karşı bilenen muhalifler birer birer partiden istifa etmeye başladı. İlk istifa DYP'nin Mayıs ayında gerçekleştirdiği Başkanlık Divan Kurulu toplantısı sırasında yaşanan bir

⁷³⁴ *Cumhuriyet*, "Çiller'in Planı Ters Tepti", 11 Mayıs 1997, s.1 ve 7.

⁷³⁵ *Yeni Şafak*, "Bu Miting Unutulmaz", 13 Mayıs 1997, s.3.

⁷³⁶ *Milliyet*, "Kabine Dökülüyor", 18 Mayıs 1997, s. 1.

⁷³⁷ *Yeni Şafak*, "Demokrasiye Savaş", 22 Mayıs 1997, s. 1.; *Milliyet*, "Refah'a Şok Dava", 22 Mayıs 1997, s.1.; RP kapatma davası 16 Ocak 1998'de AYM'nin RP'yi kapatma kararı vermesi ile sonuçlanmıştır. AYM ayrıca 6 RP'li siyasetçiye (Necmettin Erbakan, Şevket Kazan, Ahmet Tekdal, Hasan Hüseyin Ceylan, İbrahim Halil Çelik, Şevki Yılmaz) 5'er yıl süre ile siyaset yasağı getirmiştir. *Cumhuriyet*, "Refah Kapatıldı", 17 Ocak 1998, s. 1.

⁷³⁸ Tunahan Gür, *Sivil Toplum Kuruluşlarının 28 Şubat Sürecindeki Rolü: TOBB ve TUSİAD Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 129- 130.

tartışmadan kaynakladı. DYP'nin hükümetten çekilmesi gerektiğini dile getiren Necmettin Cevheri ve bir grup muhalife karşı Çiller'in tepkiyle karşılık vermesi üzerine 23 Mayıs'ta DYP'nin ileri gelen isimlerinden Genel Başkan Yardımcısı Necmettin Cevheri ve DYP milletvekillerinden Şamil Ayrım ile Hikmet Ayrım istifa etti. Bu istifalardan yalnızca bir gün sonra milletvekilleri Cefhi Kamhi ve İlhan Aküzüm istifasını açıklamıştır.⁷³⁹ Öte yandan TÜRK- İŞ, DİSK, TOBB, TİSK ve TESK'ten oluşan 5'li Sivil Girişim 28 Mayıs'da REFAHYOL'a karşı bir eylem planını uygulamaya koyduklarını açıkladılar. Buna göre ilk olarak Cumhurbaşkanı Demirel'e bir ziyaret gerçekleştirilecek ardından iş yerlerinde iş bırakma eylemi yapılarak hükümet protesto edilecek ve son olarak da meclis başkanı ziyaret edilecektir. Tüm bu adımlara karşı hükümetin çekilmemesi durumunda da büyük bir miting yapılarak tümünden iş bırakma eylemine geçilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁴⁰ 30 Mayıs'ta ise REFAHYOL'un Sağlık Bakanı olarak görev yapan ve kısa bir süre önce bakanlıktan istifa etmiş olan Yıldırım Aktuna istifa etmiştir. Aktuna'nın istifası ile birlikte DYP'nin meclisteki sandalye sayısı da 116'ya geriledi.⁷⁴¹

DYP'de yaşanan istifaların ardından Çiller ve Erbakan 1 Haziran'da düzenledikleri basın toplantısında Erbakan'ın ay içerisinde istifasını sunacağını açıkladılar. Öte yandan Genelkurmay 11 Haziran'da çeşitli meslek gruplarına yönelik brifingler vermeye başladı. İlk brifing, "İslami Sermayenin Finans ve Eğitim Stratejisi" başlığı ile yargı mensuplarına verildi. Brifing öncesinde Adalet Bakanı Kazan, yargı mensuplarının brifing toplantısına katılmasına yönelik bir yasaklama getirdi. Buna rağmen 350 kadar hakim ve savcı brifing toplantısına katılım sağladı. Toplantıda Haziran 1996'dan itibaren ülkedeki irtica faaliyetlerin artışına dikkat çekildi. RP'li Sincan ve Kayseri belediye başkanlarının tartışma yaratan sözleri de üzerinde durulan konular arasındaydı. Bir sonraki brifing, "Siyasal İslamın Yayılması" başlığı ile basın mensuplarına yönelik olarak gerçekleşti. Her iki brifingin gündeminde MGK kararlarının halen uygulanmaması vardı.⁷⁴² Brifinglerde rakamlarla irticai faaliyetler üzerinde duruldu. Bilhassa irtica faaliyetlere destek veren gazete ve dergi ve basın yayın organları üzerinde duruldu. Buna göre 500 vakıf, 1000 şirket, 800 özel okul ve dersane ile 2500 derneğin irtica faaliyetlerine

⁷³⁹ *Cumhuriyet*, "DYP İçeriden Çöküyor", 24 Mayıs 1997, s. 19.

⁷⁴⁰ *Cumhuriyet*, "Sivil Girişim Eylem Planını Açıkladı", 2

⁷⁴¹ *Milliyet*, "Aktuna İstifa Etti", 31 Haziran 1997, s. 14.

⁷⁴² Hulki Cevizoğlu, *28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi*, Beyaz Yayınları, İstanbul 1998, s. 223-226.

destek verdiği, 19 gazete, 1100 dergi, 51 radyo ve 20 televizyon kanalının irtica mesajları verdiği ifade edilmiştir. Brifing de üzerinde durulan bir konu da imam hatip okulları ile Kur'an kurslarında okuyan öğrenciler olmuştur. 2005 sonrası dönemde bu öğrencilerin cumhuriyet rejimini değiştirebilecek boyutlara ulaşabileceği ifade edilmiştir.⁷⁴³ Brifinglerin içeriğine bakıldığında örtük bir şekilde de olsa hükümete karşı bir uyarının olduğunu ifade edebiliriz. Bilhassa MGK kararlarının halen uygulanmamasının gündeme alınması ve brifingler boyunca imam hatip meselesi, türban konusu, Kudüs Gecesi gibi RP'nin gündeminden düşürmediği konuların üzerinde durulmasında bu durumu görmek mümkündür. DYP'nin 11 Haziran'da Erbakan'ın başbakanlığı 18 Haziran'a kadar bırakmaması durumunda hükümetten çekileceklerini ilan etmesi⁷⁴⁴ ve Genelkurmay'ın hükümete uyarı niteliği taşıyan brifingleri sonrasında Başbakan Erbakan 18 Haziran'da istifasını Cumhurbaşkanı Demirel'e sunmuştur.

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin ideolojik eğilimine karşı kamuoyunda daha hükümetin kuruluş aşamasında baş gösteren laiklik hassasiyeti kısa süre içerisinde siyasal ve toplumsal alanda RP karşıtı bir muhalefeti ortaya çıkartmıştır. Bu muhalefete askeri elitin eklenmesi ile de REFAHYOL siyasal ve toplumsal alandaki tahayyülleri ile ana akım medyanın hedefi haline gelmiştir. Buna karşılık RP'nin siyasal ve toplumsal alandaki icraatlarında DYP'ye olan tahakkümü ekonomik alanda yerini birlikte hareket etme siyasetine bırakmıştır. Bu anlamda Erbakan'ın iktidarı öncesi dönemde mevcut hükümetlerin iç ve dış politikalarına yönelik eleştirisinde popülist söyleminden düşürmediği ve mikrop olarak tanımladığı kapitalizmin sömürü araçları olarak gördüğü faiz ve vergi sistemi Adil Ekonomik Düzen'in temelini oluşturuyordu. Dolayısıyla RP'nin ekonomik alanda radikal olarak görülen bu sisteme yönelmesi kamuoyunda Batı ile olan ekonomik ilişkileri sona erdireceği endişesine yol açmıştır. Bilhassa Erbakan'ın batı karşıtı söyleminde İMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlara açık muhalefeti bu endişeyi dış ekonomik ilişkilerde sürekli güncel tutmuştur. Buna karşılık Erbakan REFAHYOL koalisyonunda ekonomik alanı dönüştürme çabası içerisinde girmemiş hatta mevcut ekonomik sistemi sürdürme yoluna gitmiştir. Bunun temelinde ise RP'nin REFAHYOL koalisyonunu tek başına iktidar için bir geçiş dönemi olarak görmesi yatmaktadır. Dolayısıyla ekonomik alanı dönüştürmek yerine parti tabanını

⁷⁴³ Ahmet Taşgetiren, "Topyekun Savaş Öyle Mi ?, *Yeni Şafak*, 12 Haziran 1997, s. 5.

⁷⁴⁴ *Cumhuriyet*, "DYP'den RP'ye 6 Gün Süre", 12 Haziran 1997, s. 1.

bürokratik alana taşıma uğraşı geçiş dönemi için ideal bir uğraş olmuştur. Öte yandan mevcut ekonomik düzenin işleyen iç ve dış dinamiklerine karşı henüz pratik anlamda uygulanmamış bir sistemi hayata geçirmek siyasal yaşama tutunma aşamasında olan parti için imaj kaybına yol açabilirdi. Nitekim RP, ekonomik sistemi dönüştürmek yerine mevcut ekonomik sistemin niçin işlemediğini seçmene anlatma uğraşında oldu. Bu uğraşı ise RP'nin hem ekonomide radikal adımlar atmasının önüne geçti hem de Adil Ekonomik Düzeni alternatif bir sistem olarak sürekli popülizminde tutmasının önünü açtı.⁷⁴⁵

REFAHYOL koalisyonu teşkil edildikten kısa bir süre sonra hükümetin ekonomi gündemi şekillenmeye başlamıştır. Hükümetin kaynak sağlanmadan herhangi bir harcamanın yapılmayacağını dolayısıyla yeni kaynakların oluşturulması için gerekli önlemlerin alınacağını ve faizlerin piyasa ekonomisine uygun olarak ayarlanacağını açıklamasıyla birlikte hükümetin ekonomi alanındaki gündemi de belirginleşmiştir. Bu vaatler kısa süre sonra belli aralıklarla açıklanacak olan kaynak paketleri ile uygulamaya konulacaktır. Öte yandan RP'nin ideolojik eğilimlerine karşı duyulan endişelere karşı Çiller önceki bölümde de değindiğimiz üzere NATO, G-7 ve AB ülkelerinin büyükelçilerine yönelik bir yemek tertip ederek kaygıların yersiz olduğunu kamuoyuna anlatmak istemiştir. Buna karşılık hükümet kamu kesiminde görev yapan memur ve sözleşmeli personel ile emeklilerin maaşlarına %50 zam yaparak kamuoyunda koalisyonu karşı duyulan endişeyi kırmaya çalışmıştır.⁷⁴⁶ Bu zammın mali yükünün ise Temmuz ayı sonunda açıklanan birinci kaynak pakette yurt dışındaki işçilerin tasarruflarına yönelik getirilen bir uygulama ile karşılanması amaçlanmıştır. Yurt dışı işçilerin tasarruflarına yönelik ithalattan fon kesilmesi temeline dayanan bu uygulama ile işçi dövizinin ülkeye girişi teşvik edilmiştir. Buna göre tasarruflarını ülkeye getiren işçilerin hem dövizlerine bir tür süper faiz uygulanması hem de kamu lojmanlarına bağlı arazilerin satışında kolaylık sağlanması öngörülmüştür. Birinci kaynak paketinde, piyasa koşullarına müdahale edilmeden borç faiz oranlarının düşürüleceği de açıklanmıştır. Pakette, 1997'den itibaren iç borç faiz gelirlerinin beyanname usulü ile kesileceği, özelleştirilmenin hızlandırılacağı bu kapsamda özelleştirilecek olan PTT'nin T'sinin satışından yıl

⁷⁴⁵ İzzettin Önder, “Refahyol’un Ekonomi Anlayışı”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Gencer Özcan (Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s. 121- 122. ; Baykal, *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*, s. 307- 308.

⁷⁴⁶ Milliyet, “Memura %50 Zam”, 10 Temmuz 1996, s. 1.

sonuna kadar 40 katrilyon gelir elde edileceği ifade edilmiştir. Pakette özelleştirme uygulamalarında önceliğin kamu bankalarına verileceği açıklaması da almıştır. Kaynak pakette öne çıkan en önemli uygulama ise havuz sistemi olarak da bilinen Kamu Ortak Hesabı sistemine geçilmesi olmuştur. Buna göre tüm kamu kurumları ile KİT'ler ve bağlı kuruluşların tüm gelirlerini belirlenmiş dört banka üzerinden TL ve Döviz olarak kendi kurumlarına açılan hesaplara yatırması öngörülmüştür. Bu uygulamada mevduat hesaplarından kurumlara nakit ödeme yapılmayacağı gibi ödemeler de hak sahiplerine tahakkuk evrakına uygun olarak çek veya yazılı talimat ile yapılacaktır. Ayrıca görevlendirilmiş dört banka günlük olarak hesaplarını merkez bankasına bildirecek ve burada toplanan gelirler hazinein kullanımına sunulacaktır.⁷⁴⁷

Gündemi oldukça meşgul eden havuz sistemi Şubat 1997'ye kadar geçen süreçte kamu kesiminde fon yönetiminde önemli bir yer tutacaktır. İkinci kaynak paketi ise 19 Eylül'de kamuoyuna sunuldu. İkinci paket açıklandığı sırada Başbakan Erbakan, ilk kaynak paketinin işlerlik kazanmaya başladığına değinerek süper döviz hesabına iki yıl vadeli olarak 500 milyon \$ yatırımın sağlandığını açıkladı. İkinci kaynak paketinde, tütün ve alkol ürünlerine yönelik erken vergi sisteminin uygulanacağı, emekli sandığı, SSK ve Bağ- Kur'un gayrimenkullerinin satılması için yasal düzenlemelerin yapılacağı, SİT alanlarının yeniden düzenlenmesi için adımların atılacağı bildirildi. Pakette ayrıca değerli maden ve eşya ticareti yapan işletmelerin stok bildiriminde bulunması durumunda vergi indiriminin sağlanacağı, döviz hesabı ile otomobil alımında taşıt vergisi indirimi uygulanacağı, cep telefonlarının aylık sabit kesintilerinden de bir fon geliri elde edileceği açıklandı. Pakette, bazı projeler için ortaklık yoluna gidileceği, gece konu bölgelerinin modernleştirileceği ve akaryakıtta solvent ithalatına fon getirileceği açıklamalarına yer verildi. İkinci kaynak paketi muhalefet kanadında ağır eleştirilere yol açmıştır. CHP'li Birgen Keleş hükümeti, devletin varlıklarını satıyorlar diyerek eleştirirken ANAP'lı Edip Safer Gaydalı da mezarlık ekonomisi başlatıyorlar diyerek tepki göstermiştir.⁷⁴⁸ REFAHYOL hükümetinin 11 milyar 125 milyon \$ gelir beklentisi olan üçüncü kaynak paketi de 25 Kasım'da açıklandı. Pakette vergi afları ve

⁷⁴⁷ *Cumhuriyet*, "Ekonomik Kararlar Yürürlükte", 23 Temmuz 1996, s.9.; *Cumhuriyet*, "Kamu Paralarına Havuz Sistemi", 2 Kasım 1996, s. 9.; *Milliyet*, "Erbakan 43 Umdu 4 Buldu", 27 Haziran 1997, s. 7.

⁷⁴⁸ *Cumhuriyet*, "İkinci Hayal Paketi", 20 Eylül 1996, s. 9.

özelleştirmeler dikkat çekmiştir. Buna göre kamu ve özel kesimin geçmiş dönem vergi borçlarında kolaylık sağlanacağı, SSK primlerini ödemeyenlere af getirileceği ve 16 Elektrik santrali inşaatının 2 milyar \$ karşılığında yap işlet devret modeli ile özel sektöre devredileceği, 16 termik santralin 2 milyar 500 milyon \$ gelir getirecek şekilde özel kesime kiralanması için teklif alınacağı açıklanmıştır. Pakette ayrıca otoyol ve köprü geçişlerinde aylık indirimli bilet kesim yöntemi ile 50 milyon \$ gelir elde edileceği, yabancı tahvillerden de vergi muafiyetinin kaldırılarak bu tahvillerden % 10 vergi kesilmesi yöntemi ile 200 milyon \$ gelir elde edileceği açıklanmıştır.⁷⁴⁹

Ocak 1997'ye girerken kaynak paketlerinden elde edilen gelirlerin borçlanmaya imkân tanır hale gelmesi ile piyasalarda olumlu rüzgârlar esmeye başlamıştı. Bilhassa kamu kesiminin nakit ihtiyacının kamu bankaları ile karşılanması kamu finansmanında iç piyasalara yapılan baskıyı azaltmaya başlamıştır. Bu durum üzerinde etkili olan faktör ise REFAHYOL'un özelleştirmeler konusundaki ısrarı olmuştur.⁷⁵⁰ Öte yandan 1997 yılı bütçe tasarısı hazırlıklarının başlaması ile kamuoyunda ekonomide batıya karşı bir önlemin söz konusu olmadığı ve IMF ile ilişkilerin ağırlık kazanacağı kanısı filizlenmeye başlamıştır. Buna rağmen REFAHYOL'un her iki kanadında da bütçeye yönelik bir uzlaşma sağlanamıyordu. Bunun temelinde ise kaynak yetersizliği yer alıyordu. Erbakan kaynak yetersizliğine karşı uygulamaya konulan kaynak paketlerden elde edilecek gelirlerle bir denk bütçe hazırlanmasını istemiştir. Çiller ise kaynak paketlerde yer alan kalemlerin gelir olarak bütçede yer almasına karşı çıkmıştır. Çiller'in temel kaygısı IMF ile gerçekleştirilecek görüşmelerde şişirilmiş bir bütçe izleniminin yaratılmamasıydı. Nitekim ilk iki kaynaktan elde edilecek gelirler ile hükümet denk bütçe konusunda uzlaşmaya vardı. Uzlaşmanın sağlanmasında ise IMF temsilcilerinin de katılımı ile gerçekleşen Ekonomik Kurul toplantısında Çiller ve IMF temsilcilerinin üzerinde durduğu daha gerçekçi, makul ve kesintili bir bütçe önerisinin dikkate alınması etkili olmuştur.⁷⁵¹ Buna göre 7.5 katrilyon lira olması istenen bütçe Ekonomik Kurul toplantısı sonrasında 6.2 katrilyona düşürülmüştür.⁷⁵² REFAHYOL'un denk bütçesi kaynak paketlerden elde edilecek gelirlerin kesin gerçekleşeceği yönündeki sanıdan

⁷⁴⁹ *Cumhuriyet*, "SSK ve Vergi Yüzsüzüne AP", 26 Kasım 1996, s. 6.

⁷⁵⁰ TÜSİAD, *1998 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, Yay No: TÜSİAD- T/ 98,226, İstanbul, Ocak 1998, s. 44.

⁷⁵¹ Saybaşı, "Refahyol Döneminde Siyasal Yaşam", s. 56.

⁷⁵² *Milliyet*, "Bütçede Çiller ve IMF'nin Deddiği Oldu", 16 Ekim 1996, s.7.

dolayı kamuoyu ve muhalefet tarafında ciddiye alınmamıştır.⁷⁵³ Bu durumda bilhassa uzun vadede bütçe hedefinin sorun yaratacağı endişesi etkili olmuştur. Diğer yandan kaynak paketlerden beklenen gelirlere göre bütçe öngörülmesi muhalefeti olduğu gibi IMF yetkililerini de ikna etmeye yetmeyecektir.

Ocak 1997'ye girerken enflasyon ve faiz oranlarına karşı belli bir mesafe kat edilmişti. Bilhassa iç borçlanmanın sınırlandırılması ile piyasalarda olumlu rüzgârlar esmeye başlamıştı. Hükümetin ekonomide havuz sistemi ve kaynak paketleri ile iç borçlanmaya karşı kararlı tutumu esasen ekonomi alanında yapısal önlemlerin alınması için de uygun koşulları getirmişti. Ancak Şubat ayına girerken piyasalardaki olumlu rüzgâr bu defa yerini olumsuz koşullara bırakmaya başladı. Bir kere döviz borçlanması yolu ile elde edilen fonların tükenmeye başlamasını havuz sisteminin işlerliğini yitirmesi izledi. Nakit finansmanı sağlamak için de yeniden iç borçlanma yoluna gidildi.⁷⁵⁴ 28 Şubat MGK kararları sonrasında ise ekonomi ülke gündeminin gerisine düşmüştür. Bilhassa 18 maddelik MGK kararları REFAHYOL'un temel gündem maddesi haline gelmiştir.

REFAHYOL koalisyonunda RP'nin DYP'ye olan tahakkümü ekonomi alanında diğer alanlara göre sınırlı kalmıştır. Nitekim RP'nin ekonomi alanına yönelik icraatları büyük sermaye gruplarının dikkatini çekmiştir. Bilhassa kayıt dışı ekonomiye yönelik somut adımlar atılamaması ve RP'nin ekonomik alanı potansiyel olarak elinde bulundurması RP'ye karşı bilenen muhalefete büyük sermaye gruplarının eklemlenmesini getirmiştir. 1980 sonrası dönemde orta ve küçük ölçekteki işletmelerin (KOBİ) büyük sermaye karşısında çözülmeye başlaması 1990'larda büyük sermaye gruplarına ekonomik alanda etkinlik alanı kazandırmıştır. RP'nin REFAHYOL hükümetini iktidar dönemi için bir geçiş aşaması olarak görmesi ve ideolojisini bürokratik alana taşıma, tabanını da ekonomik açıdan güçlendirme uğraşı bu dönemde RP'yi kayıt dışı ekonomi ile mücadele etmek yerine KOBİ'leri yaygınlaştırma uğraşına itmiştir. RP bu adımı ile hem tabanına ekonomik bir alan yaratma hem de teknoloji yerine emek yoğun iş gücüne ihtiyaç duyan KOBİ'lerde istihdam alanı yaratma amacında olmuştur.⁷⁵⁵

⁷⁵³ *Cumhuriyet*, "Refahyol'un Hayali Bütçesi", 16 Ekim 1996, s. 1.; *Milliyet*, " 'Hayali Ekonomi Tahribat Yapacak'", 17 Ekim 1997, s. 20.

⁷⁵⁴ TÜSİAD, *1998 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, s. 45- 46.; Baykal, *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*, s. 309.

⁷⁵⁵ Önder, "Refahyol'un Ekonomi Anlayışı", s. 125- 126 ve 129.

Tablo 7:
1995- 1997 Yılları Arasında (Seçilmiş) Döviz Kurları
(1 Türk Lirası Karşılığı)

Yıllar	Amerikan Doları	Alman Markı	İngiliz Sterlini
1995	61.054	42.600	94.952
1996	107.505	69.073	181.533
1997	204.750	114.240	338.870

Ocak 1995'ten REFAHYOL'un göreve geldiği 28 Haziran 1996 tarihine kadar geçen süreçte döviz kurlarında sürekli bir artış yaşanmıştır. Ocak 1995'te 61.054 lira olan Doları, 42.600 lira ile Mark ve 94.952 lira ile İngiliz Sterlini izlemiştir. 28 Haziran 1996'da REFAHYOL görevi devraldığında ise Dolar 81.271 lira, Mark 53.651 lira ve Sterlin de 125.887 liraya kadar yükselmiştir. Döviz kurundaki artış hızı REFAHYOL'un ekonomideki adımlarına rağmen artış hızını sürdürmüştür. Bu anlamda 28 Şubat MGK toplantısından bir gün sonra Dolar 121.830 liraya, Mark 83.883 liraya ve Sterlin de 237.060 liraya kadar yükselmiştir. Başbakan Erbakan'ın istifasını sunduğu 18 Haziran 1997'de ise Dolar 144.790 liraya, Mark 83.883 ve Sterlin de 237.060 liraya kadar yükselmiştir.⁷⁵⁶ Öte yandan REFAHYOL'un üç kaynak paketinden beklediği 43 milyar 191 milyon \$'lık gelir hedefi gerçekleşmemiştir. Bilhassa üçüncü kaynak paketinde yer alan hiçbir madde uygulamaya geçirilememiştir. Kaynak paketleri ile hazineye giren tutar ise 4 milyar 216 milyon \$'da kalmıştır.⁷⁵⁷

Tablo 8:
1995- 1997 Yıllar Arasında (Seçilmiş) Temel Ekonomik Göstergeler⁷⁵⁸

Yıllar	Büyüme %	Enflasyon % (Tüfe)	İşsizlik %
1995	8.0	76.0	7.5
1996	7.1	79.8	6.5
1997	8.3	99.1	6.7

REFAHYOL öncesi dönemde ekonomiye karakterini veren fiyat artışları, döviz kurundaki istikrarsızlık, iç borçların sınıra dayanması, işsizlik gibi yapısal

⁷⁵⁶ *Milliyet*, “Merkez Bankası Döviz Kurları”, 29 Haziran 1996, s. 8; *Milliyet*, “Merkez Bankası Döviz Kurları”, 1 Ocak 1997, s. 8.; *Milliyet*, “Merkez Bankası Döviz Kurları”, 1 Mart 1997, s. 8.; *Milliyet*, “Merkez Bankası Döviz Kurları”, 19 Haziran 1997, s. 8.

⁷⁵⁷ *Milliyet*, “Erbakan 43 Umdu, 4 Buldu”, 27 Haziran 1997, s.7.

⁷⁵⁸ TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, s. 647.; Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistiklerle Türkiye 2001*, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2002, s. 36.; Heper, *Türkiye Sözlüğü Siyaset Toplum ve Kültür*, s. 510.

dinamikler REFAHYOL döneminde kısa dönemli hedeflerle giderilmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin ekonomik bakiyesi REFAHYOL'un ekonomi politikaları ile aşılamamıştır. Dolayısıyla siyasal ve toplumsal muhalefetin gölgesinde kalan ekonomi alanında hükümetin kaynak paketlerinin beklenen geliri getirmemesi ile denk bütçe hedefi de sağlanamamıştır. Öte yandan bu dönemde ekonomik göstergelerde pek bir değişiklik gözlenmemiştir. Dönem içerisinde bir dizi ekonomik önlem alınma uğraşında olunmuş ancak ekonomik göstergelerde belirli bir istikrar yakalanamamıştır. Bu anlamda 1994'de -6.1'e kadar gerileyen büyüme oranı 1995'te yakalanan 8.0'lık büyüme ile geride bırakılmıştı. 1996'da 7.1'e düşen büyüme oranı 1997'de yeniden 8.3'e kadar yükselmiştir. 1990'ların ekonomisinin kronik sorunlarından olan enflasyon ise artış trendini sürdürmüştür. Bu anlamda 1995'te 76.0 olan enflasyon 1996'da 79.8'e ve 1997 sonunda da 99.1'e kadar yükselmiştir. Dönemin temel ekonomik sorunlarından olan işsizlik ise 1995'te 7.5'ten 1996'da 6.5'e kadar gerilese de 1997'de yeniden 6.7'ye yükselmiştir. Nitekim 1 yıldan daha az süre iktidarda kalan REFAHYOL koalisyonu döneminde ekonomi, başta 1990'ların ekonomik bakiyesi olmak üzere siyasi istikrarsızlığın kendisini hissettirdiği bir dönemde siyasal ve toplumsal olayların gölgesinde kalmıştır. Bilhassa 28 Şubat MGK kararları sonrasında kamuoyunda hükümetin MGK kararlarını uygulaması beklentisi ekonomi alanını gündem dışında tutmuştur.

SONUÇ

Milliyetçi- muhafazakârlığın siyasal yaşamdaki serüveni siyasal alanda ittifak, cepheleşme ve koalisyon olgularını getirirken toplumsal alanda kitleleşme olgusunu etkin kılmıştır. Bir anlamda kitleleşme milliyetçi- muhafazakârlığın sürdürülebilirliğinin temelini oluşturmuştur. Bu temel siyasal partilere milliyetçi- muhafazakâr kitlelere ulaşmanın bir yolu olarak popülizm cereyanını getirmiştir. Kimi zaman milliyetçi dürtülerle kitlelere ulaşmaya çalışan partiler kimi zaman da muhafazakâr temalarla kitlelere ulaşma amacında olmuştur. Popülizmin kitlelere ulaşmanın aracı olarak şekillenmesi de siyasal yaşama milliyetçi- muhafazakâr popülist söylemi getirmiştir. Siyasal yaşamda tek parti iktidarını sona erdiren 1950 seçimleri bu söylemin temelini ve geleneksel ifadesini verecek olan süreci başlatmıştır. 1950 seçimleri ile iktidara gelen DP, tek parti iktidarına karakterini veren devletçi- seçkinci grubun tepeden inmece uygulamalarına karşı Cumhuriyetin sağ yorumunun temellerini atmıştır. Bu temele dayanağını veren süreç ise Batıcı olarak görülen devrimlerin bireyler üzerinde yarattığı maddi ve manevi buhranın giderilmesinden ibaretti. DP iktidarının ilk dönemlerinde dini ve kültürel değerlerin hayatın olağan akışı içerisindeki yerini siyasal alanın tabi bir parçası haline getirme uğraşı manevi buhranın giderilmesinin ve bu alanda atılacak adımların olağan karşılanmasının bir gereği olarak DP uygulamalarında ifadesini bulmuştur. Arapça ezan yasağının kaldırılması bunun en somut örneğidir. DP'nin maddi buhranın giderilmesine yönelik çabası ise parti ve geleneği ile özdeşleştirilecek olan iktisadi kalkınma söylemi ile karşılık bulmuştur. Bir anlamda DP iktisadi sorunları popülist söylemine eklemleyerek kitlelere ulaşmanın ilk örneğini teşkil etmiştir. DP'nin bu vaatlerinin karşılık bulması için de değişim vaadinde bulunduğu kitlelerin siyasal alana taşınması gerekiyordu. DP'nin popülist söylemi kırsal kesimi siyasal alana eklemleyen sürecin başlangıcını teşkil etmiştir.

DP'nin düşünsel, fikri temelleri cumhuriyetçi muhafazakâr bir temele dayansa da 1960 darbesine kadar geçen süreçte sağ, muhafazakâr muhalefetin devletçi- seçkinci kadrolar özelinde tek parti iktidarının uygulamalarına karşı duruşu DP'nin siyasal ve toplumsal alandaki otoriter uygulamaları ile ifadesini bulmuştur. Bu uygulamalar iktidar- muhalefet rekabetini aşan toplumsal alana kutuplaşma olgusunu eklemleyen temeli inşa etmiştir. Siyasal alandaki kutuplaşmanın toplumsal alana

taşınması askeri elitin içinden bir grubun bir darbe ile DP ve geleneğini iktidardan uzaklaştırmasını getirmiştir.

Siyasal yaşamda 27 Mayıs Darbesi DP ve geleneğini siyasal alandan uzaklaştırırsa da kısa süre sonra bu gelenek daha keskin bir çizgide AP ile ifadesini bulmuştur. AP yalnızca DP geleneğini sürdürmek isteyen siyasilerin teşekkülü olmamış DP geleneğinin siyasal alana taşıdığı kitlelerin doğal partisi haline gelmiştir. Bu aynı zamanda DP'yi siyasal alandan uzaklaştıran otoriteye karşı DP geleneğini sürdürmek arzusunda olan kitlelerin tarihsel tepkisinin temelini oluşturmuştur. Bu tepki kısa süre sonra AP'yi koalisyon ortağı olarak iktidara taşımış ve 1965 seçimleri sonrasında tek başına iktidara getirecek çoğunluğu sağlamıştır. Ancak AP'nin sürdürmek istediği gelenek 27 Mayıs sonrası tahayyül edilen düzenin kurallarını içeren anayasanın etkin kılınmasının önüne geçiyordu. Anayasanın etkin kılınmamasına yönelik tepki bu defa 12 Mart Muhtırası ile gelmiştir. Siyasal yaşamda 12 Mart Muhtırası AP'yi ve geleneğini -örtük bir şekilde- siyasal alandan uzaklaştıran ikinci darbe olmuştur.

AP, Milliyetçi Cephe'nin teşkiline kadar geçen süreçte parti ve lideri ile özdeşleşecek olan milliyetçi-muhafazakâr lider tipi ile kitlelere ulaşmayı başarmıştır. Demirel'in devraldığı miras partiyi kısa süre içerisinde merkez sağda başat parti konumuna getirmiştir. 1970'lere gelindiğinde AP, kitlelerin öfkesini temsil eden siyasal çizgiden bir hayli uzaklaşmıştı. Bu ise siyasal yaşama eklemlenme uğraşında olan MHP ve MSP'ye karşı AP dikkatini getirmiştir. Bir anlamda AP, partisinden uzaklaşan seçmenini sağın diğer partilerine kaptırmamak için sağın toplayıcı ve birleştirici partisi imajını Milliyetçi Cephe ile kitlelere gösterme uğraşında olmuştur. Bu uğraş AP'ye hem diğer sağ partilerin siyasal alandaki liderliği görünümünü getirmiş hem de askeri elitlere rejime yönelik olası bir tehdidin kendilerinden gelmeyeceğinin mesajını vermesini sağlamıştır.

Milliyetçi Cephe, MHP ve MSP'nin siyasal yaşama eklemlenmesinin itici gücünü oluşturmuştur. MSP, radikal İslamcı kesimlerden farklı olarak kitlesini demokratik yollarla siyasal alana taşıyarak İslamcı düşünce ve siyasetin rejime ve siyasal yaşama uyum sağlamasının temelini atmıştır. CKMP'den MHP'ye geçişle birlikte üç hilali parti amblemi haline getiren MHP, İslam paradigmasını partinin temel bileşenlerinden biri haline getirmiştir. Bu partiye muhafazakâr kitlelerin milliyetçi duygularına ulaşmasının önünü açtığı gibi MSP kitlesinin de dikkatini

çekmesini getirmiştir. Öte yandan cephe içerisinde sınırlı da olsa cumhuriyetçi-seçkinci bir kesimde temsil imkânı bulmuştur. Kemalizmin sağ yorumuna karakterini veren CGP, Atatürkçü paradigmanın komünizm karşıtlığında radikal İslam ve radikal milliyetçi partilerle aynı cephede yer alabileceğinin tarihsel bir adımı olmuştur. Ancak CGP'nin komünizm karşıtlığını MHP ve MSP'den ayıran en keskin ayrım rejime karşı bir alternatif sunmak yerine mevcut rejimin onarılmasından yana tutum sergilemesi olmuştur. Bir anlamda CGP, komünizm tehlikesine karşı CHP'ye karşı bilenmiş muhalif bir hareket olarak Milliyetçi Cephe ile birlikte partisini iktidara taşımıştır.

Milliyetçi Cephe partilerinin ideolojik temelleri toplumsal yaşamın üç sacayağında kendisini derinden hissettirmiştir. Bu anlamda bürokrasi, eğitim ve kültür alanları Milliyetçi Cephe'ye iktidar olmanın meşru zemininde bu alanları ideolojik olarak dönüştürme uğraşını getirmiştir. Bürokrasi alanı bu uğraşın kendisini en derinden hissettirdiği alanların başında gelmiştir. Öte yandan 1970'lerin başta 1973 Petrol Krizi ve Kıbrıs Sorunu olmak üzere ABD ambargosunun Milliyetçi Cephe'ye devreden bakiyesi, hükümeti dış politika alanında çok yönlü dış politika arayışına yöneltmiştir. Bilhassa ABD ve Yunanistan ile olan ilişkilerde Kıbrıs Sorunu'nun sürekli gündem oluşturması hükümeti sarmalayan uluslararası koşullarda etkin bir dış politika uygulamasını gerekli kılmıştır. Milliyetçi Cephe dış politikanın bu karmaşık yapısını dengeli bir dış politika ile aşma uğraşında olmuştur. Arap ülkeleri ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi, SSCB ile ticari ve ekonomik alanda stratejik iş birliği arayışında olunması koalisyonun dış politikasının temel dinamiklerini oluşturmuştur.

İktidar ve muhalefet arasındaki ilişkinin kutuplaşan yapısı Milliyetçi Cephe'yi ekonomik ve toplumsal sorunlara çözüm üretmekten alıkoymuştur. Bu duruma dış politikanın gergin atmosferinin eklemlenmesi ise ekonomik alanı içinden çıkılamaz bir hale getirmiştir. Enflasyonun giderek artan seyrine döviz sorununun eklemlenmesi Milliyetçi Cephe'ye dış kredi bağımlılığını getirdi. Bilhassa dış politikanın gergin atmosferi ekonominin kendi dinamikleri ile doğrulmasının önüne geçmiştir. Hükümet bu durumu kısa vadeli faizli borçlanma –DÇM- ile aşma uğraşında olmuş ancak bu adım mevcut sorunları ötelemekten ileriye gidememiştir.

Siyasal yaşamda 1977 yılı, iktidar- muhalefet arasındaki ilişkilerin kopma noktasına gelmesi ve koalisyon ortakları arasındaki rekabetin giderek şiddetlenmesi

ile seçim popülizmini getirmiştir. 1977 seçimleri Milliyetçi Cephe partileri için bekleneni karşılamamıştır. Bilhassa komünizmi yaymakla itham edilen CHP'nin birinci parti olması Milliyetçi Cephe'yi iktidardan düşürmüş ancak bu düşüş uzun süreli olmamıştır. Milliyetçi Cephe bu defa AP'nin iktidarını CHP'ye bırakmamak için verdiği uğraş sonucunda AP, MSP ve MHP arasında yeniden teşkil edilmiştir. Ancak II. Milliyetçi Cephe Hükümeti, partiler arasındaki ayrılıkların odağında zoraki bir birlikteliği uzatmaktan öteye geçememiştir. Bu anlamda CHP'nin iktidarı elde etmek için verdiği uğraşlar karşılığını vermiş ve II. Milliyetçi Cephe Hükümeti gensoru önergesi ile düşen ilk hükümet olmuştur.

Siyasal yaşamda 12 Eylül Darbesi askeri elitlerin yeni bir siyasal ve toplumsal düzen arayışının sonucu olarak gerçekleşmiştir. Yeni düzene karakterini veren temel ise ANAP ile ifadesini bulmuştur. ANAP'ın geçmiş dönem bakiyesini reddeden yeni düzen için öngördüğü dört eğilimi milliyetçi- muhafazakâr geleneğin dönüm noktasını oluşturmuştur. ANAP'ın muhtevasında barındırdığı milliyetçi, muhafazakâr eğilimlere karakterini veren temel Aydınlar Ocağı tarafından sistematize edilen Türk- İslam Sentezi olmuştur. ANAP, DP ile başlayan AP ile devam eden milliyetçi- muhafazakârlığın yeni düzendeki temsilcisi olmuştur. Ancak ANAP'ın milliyetçi- muhafazakârlığı geleneksel milliyetçi- muhafazakârlıktan keskin çizgilerle ayrılmaktadır.

ANAP lideri Özal bir taraftan DP- AP geleneği ile bütünleşen “milletin gerçek temsilcileri” söylemi ile darbeden sonraki süreçte AP kitlelerini partisine çekmeyi başarırken diğer taraftan bu geleneğin yeni düzendeki dönüşümünü kitlelere anlatma uğraşında olmuştur. Yeni milliyetçi- muhafazakârlığı geleneksel bağlamından ayıran temel Özal'ın lider vasfında ifadesini bulmuştur. Özal partisinin dört eğilimi ile toplumun tüm kesimlerine ulaşabilmiştir. Artık ANAP “milletin gerçek temsilcisi” söylemi ile başlattığı popülizmini geçmiş dönem bakiyesini yok sayan parti politikası ile aşmak zorundaydı. İktidarın bireylerin önünde engel değil teşvik edici olması gerektiği söylemi Özal'ın ekonomi politikalarının temelini oluşturmuştur. Siyasal ve toplumsal alandaki popülist söylemin ekonomi politikaları ile pratik karşılık bulması ile ANAP geleneksel milliyetçi- muhafazakârlığı yerinden etmiştir. Popülist söylemin pratik karşılığının olması ise Özal'a bitmek bilmeyen bir popülizm cereyanını getirmiştir. Ancak Özal, DP ile başlayan geleneği DYP'ye kaptırmak istememiştir. Milliyetçi- muhafazakâr hassasiyetler Özal'ın lider tipolojisinde

karşılığını bulmuştur. Bir anlamda ANAP, parti ve lideri ile özdeş tutulan milliyetçi-muhafazakârlığın geleneksel bağlamını korumayı bilmiştir. Bu merkez sağda ANAP-DYP rekabetini başlatan sürecin temelini oluşturmuştur.

ANAP'ın ilk dönem iktidarında popülist söyleminin bir uzamını oluşturan tabu ve değişmeyen siyasi normlar vurgusu 1980'lerin sonlarında siyasal ve toplumsal alana eklenmiştir. Özal'ın değişmeyen tabuların toplumun gelişiminin önüne geçtiği söyleminde önemli yer tutan din olgusu da askeri elitler nazarında karşılık bulmaya başlamıştır. Artık din rejimi tehdit eden değil toplumsal yaşamın olağan bir olgusu olarak ifadesini bulmuştur. Ancak ANAP'ın siyasal alandaki etkinliğinin aşınmaya başlaması ve Demirel'in Özal ile olan rekabeti 1991'de ANAP'ı tahtından etmiştir. Bu anlamda 1990'ın ilk yarısı merkez sağda DYP'nin etkinliğini arttırdığı buna karşılık ANAP'ın siyasal İslamın yükselen atmosferinde geleneksel milliyetçi-muhafazakârlığa eklenme uğraşında olduğu süreci ifade etmektedir.

Siyasal yaşamda 1995 seçimleri RP'yi birinci parti konumuna getirirken milliyetçi- muhafazakâr kitleleri de oldukça esnek bir oy tercihinine yöneltmiştir. Bilhassa ANAP ve DYP oylarının birbirine olan yakınlığında bu durumu görmek mümkündür. Nitekim ANAP kaybettiği seçmenini partisine çekmeye çalışırken diğer taraftan da küreselleşme ve piyasa ekonomisi ile bütünleşme gibi güncel temalarla İslami kesim ile arasına mesafe koyduğunu askeri elitlere gösterme uğraşında olmuştur. ANAP'ın bu uğraşı DYP liderliğinden cumhurbaşkanlığına uzanan devlet adamı kişiliği ile Demirel tarafından da sürdürülmüştür. Demirel, bilhassa siyasal İslamın yükselen atmosferinde dikkatlerin RP'ye çekildiği bir dönemde askeri elitlerle partiler arasında partiler üstü konumunu korumayı bilmiştir. Ancak Demirel'in bu uğraşı DYP yönetiminde karşılık bulmamıştır. Çiller'in giderek artan otoriterizmi partiyi sürekli bir popülizm cereyanına açık hale getirmiştir. Çiller'in dini cemaat ve tarikatlarla iletişim kurmaktan çekinmemesi de bu popülizmin bir sonucu olmuştur. Bu bağlamda ANAYOL koalisyonu ANAP ve DYP'nin seçmen kitlesinin birbirine yakınlığı bir dönemde ideolojik, düşünsel bir temele sahip olmamasına karşın partilerin birbirleriyle olan rekabeti ve RP'siz bir hükümet arayışının sonucu olarak teşkil edilmiştir.

ANAYOL koalisyonun teşkiliyle birlikte başta RP'nin hükümeti düşürmek için başlattığı muhalefet hareketi olmak üzere Çiller- Yılmaz arasındaki gerilimin gün geçtikçe artan seyri hükümetin uzun soluklu olmayacağını işaretlemiştir. Bu

anlamda hükümet eğitim ve kültür alanlarına yönelik tahayyüllerini uygulamaya koyamadan sona ermesine rağmen bürokrasideki atama hareketliliği koalisyonun dikkat çeken gelişmelerinden birisi olmuştur. Bilhassa üst düzey bürokraside yaşanan atama krizi ANAYOL koalisyonun en önemli sorunlarından olmuştur. Öte yandan koalisyonun dış politikaya yönelik program hedefleri uygulamaya geçememiştir. Bu durum üzerinde koalisyonun kısa süreli yapısının yanı sıra 1990'ların dış politik bakiyesi de etkili olmuştur. Bu anlamda Genelkurmay'ın dış politika alanında siyasal iktidarlara olan tahakkümünü giderek arttırdığı bir dönemde ANAYOL koalisyonunun dış politikası, dış politikanın olağan akışı içerisindeki uygulamalarla sınırlı kalmıştır.

Ekonomik ve toplumsal alanda çözüm bekleyen sorunlar ANAYOL koalisyonuna devretmiştir. Hükümet çözüm bekleyen sorunlara karşı program hedefleri belirlemiş ancak dönemin siyasal gündemi ANAYOL koalisyonunun ekonomik ve toplumsal alandaki sorunlara eğilmesinin önüne geçmiştir. Buna karşın Hükümet 5 Nisan Kararları ile alınan istikrar tedbirlerinin devrettiği ekonomik bakiyeyi dönem içerisinde uygulamaları ile sürdürme uğraşında olmuştur. Ancak Yılmaz'ın ekonomik alanda yapısal anlamda çözüm bekleyen sorunların varlığına işaret etmesine rağmen dönem içerisinde açıklanan ekonomi paketi bekleneni karşılamamıştır. Öte yandan 1990'lara karakterini veren toplumsal şiddet ve terör bu dönemde de kendisini hissettirmiştir. Başta PKK olmak üzere radikal sol ve köktenci dini gruplar toplumsal yaşamın çözüm bekleyen sorunlarından olmuştur. Bilhassa teröre ayrılan kaynaklar ekonomik ve toplumsal yaşama büyük bir külfeti eklemlenmiştir. ANAYOL koalisyonu kısa süreli iktidarında bu sorunlara yönelik politikalarını uygulamaya geçiremeden sona ermiştir. Nitekim ANAYOL koalisyonu devraldığı siyasal, ekonomik ve toplumsal bakiyeyi kısa süreli bir iktidar uygulamasının ardından REFAHYOL koalisyonuna devretmiştir.

REFAHYOL koalisyonunun teşkiliyle birlikte DYP'de lider karşıtı muhalefet daha da perçinlenmiştir. Çiller'e karşı bilenen parti içi muhalefet hükümetin teşkiliyle birlikte kendisini göstermiş ve DYP'de parti yönetiminin önünü alamadığı istifa süreci de başlamıştır. REFAHYOL koalisyonunun teşkiline gidilen süreç esasen RP'nin koalisyon ortağına karşı tahakkümünün de bir göstergesi olmuştur. Bilhassa dönem içerisinde Çiller'e yönelik soru önergelerinin RP desteği ile gündemden düşmesi bunun bir işareti olmuştur. Öte yandan RP'nin ideolojik eğilimi

bürokrasi, eğitim ve kültür alanlarında kendisini derinden hissettirmiştir. RP geçiş dönemi olarak gördüğü REFAHYOL koalisyonu ile bürokraside kadrolaşma, eğitim ve kültür alanlarına ideolojik eğilimini taşıma uğraşında olmuştur. Ancak RP'nin bu uğraşı dönem içerisinde başta RP'ye karşı bilenen muhalif kesimler olmak üzere askeri elitlerin dikkatini üzerine çekmesi ile sonuçlanmıştır. RP'nin bürokraside kadrolaşma uğraşı Cumhurbaşkanı Demirel'in de dikkatini çekmiştir. Nitekim dönem içerisinde oldukça tartışmalı olan “promosyon” ve “yetki” yasaları Demirel'in engeline takılmıştır.

RP'nin koalisyon ortağına olan tahakkümü dış politika alanında da sürmüştür. Koalisyonun Dışişleri Bakanı olarak Çiller'in görev yapmasına karşın Erbakan'ın kendi dış politika ekibi ile dış politikayı şekillendirme uğraşı DYP'yi dış politika alanında etkisiz bir konuma itmiştir. Öte yandan dönemin dış politikasına karakterini veren Genelkurmay'ın siyasal iktidarlara olan tahakkümü bu dönemde kendisini derinden hissettirmiştir. Bu anlamda RP'nin dış politika tahayyülü ile dönemin dış politikası üzerinde tahakkümünü kurmuş olan Genelkurmay'ın cumhuriyetçi dış politika ilkelerinden taviz vermek istememesi dış politika alanında çok başlı bir görüntü ortaya çıkartmıştır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan çok başlı dış politika görüntüsü çok yönlü dış politika arayışından türememiştir. Dolayısıyla Milliyetçi Cephe dönemi çok yönlü dış politika uygulamalarından ayrılmaktadır. Bir kere Milliyetçi Cephe dönemi dış politik bakiyesi ve uluslararası ortam çok yönlü dış politikayı bir zorunluluk gereği olarak Milliyetçi Cephe'ye eklemlemiştir. REFAHYOL'un dış politikada İslam ülkelerine yönelmesine karşılık Batı ile olan ilişkilerin sürdürülmesi uğraşı ise bir zorunluluk gereği değil dış politikadaki aktörlerin çok başlılığından kaynaklanmıştır. Öte yandan RP'ye dış politika tahayyülünü veren ideolojik temel dönem içerisinde İslam ülkeleri ile ilişkilere ağırlık verilmesini getirse de RP bu dönemde Batı ülkeleri ile olan ilişkilerini etkileyecek girişimlerden kaçınmıştır. Bu anlamda Erbakan, 1995 seçimleri öncesi dış politika söylemine ifadesini veren “şahsiyetli dış politika” şiarını Asya ve Afrika gezileri ile uygulamaya geçirme uğraşında olmuştur. Ancak Erbakan'ın dış politikadaki uygulamaları giderek artan RP karşıtı muhalefeti daha da perçinlemiştir. RP'nin dış politikada koalisyon ortağına karşı sorumluluğu yokmuşçasına hareket etmesi ise DYP'de Çiller'i parti içi muhalefetin öznesi haline getirmiştir.

RP'nin siyasal ve toplumsal alandaki uygulamaları ile koalisyon ortağına olan tahakkümü ekonomi alanında yerini birlikte hareket etme serencamına bırakmıştır. Bun durum üzerinde etkili olan temel RP'nin REFAHYOL iktidarını geçiş dönemi olarak görmesi olmuştur. Dolayısıyla RP'nin ekonomik tahayyülüne karakterini veren Adil Ekonomik Düzen söylemi iktidar döneminde geri plana itilmiştir. Bir kere RP geçiş dönemi olarak gördüğü REFAHYOL koalisyonunda pratik karşılığı olmayan ekonomi politikalarına yönelerek ön görmediği sonuçlarla karşılaşabilir, partinin yükselen atmosferinde tek başına iktidar şansını kaybedebilirdi. Bunun için mevcut ekonomi politikalarını dönüştürme uğraşı yerine koalisyon ortağı ile birlikte hareket etmeyi tercih etmiştir. Nitelim RP popülizminde önemli bir yer tutan Batı karşıtı söyleminin ekonomi alanındaki uygulamalarla kendisini göstermesi RP'ye karşı olan kesimlere REFAHYOL'a muhalefet etmenin bir aracı olarak görülebilirdi. Dolayısıyla RP, bu dönemde pratik karşılığı olmayan ekonomi politikalarını uygulamaya geçirmek yerine mevcut ekonomik düzenin niçin değişmesi gerektiğini iktidar olmanın meşru zemininde kitlelere anlatma uğraşında olmuştur. Bir anlamda Adil Ekonomik Düzen RP geleneğinde mevcut sorunlara yönelik bir çözüm önerisi olarak kalmaya devam etmiştir.

28 Şubat MGK kararları REFAHYOL koalisyonunun kırılma noktalarından birisi olmuştur. Bilhassa Erbakan'ın kararları uygulama konusundaki kararsızlığı muhalif kesimler üzerinde kararların uygulanması, hükümeti destekleyen kesimlerde ise kararların uygulanmaması beklentisine yol açmıştır. Erbakan'ın başlangıçta olağan bir MGK toplantısı olarak değerlendirdiği 28 Şubat MGK'sı siyasal ve toplumsal yaşam açısından yeni bir süreci başlatmıştır. Bir kere 1990'lara kadar olan dönemde rejime yönelik birincil tehdit olarak görülen komünizm 28 Şubat MGK'sı ile yerini irtica tehlikesine bırakmıştır. Bu anlamda 28 Şubat MGK'sı RP'nin yükselen popülizmi ile paralel olarak filizlenen RP karşıtı muhalefete 1995 seçimleri ile eklemlenen bir dizi muhalif kesimin laiklik ve irtica kaygılarının REFAHYOL dönemi uygulamalarına karşı tarihsel bir tepkisi olarak gerçekleşmiştir. Nitekim Erbakan'ın istifasına gidilen süreçte kararların uygulanması konusunda artan muhalefetin toplumsal bir tabana oturması bunun bir göstergesi olmuştur.

KAYNAKÇA

Resmi Kaynaklar⁷⁵⁹

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)

Meclis Haber Dergisi

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)

Resmi Gazete

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

İstanbul Ekspres

Milliyet

Radikal

Sabah

Tercüman

Yeni Sabah

Yeni Şafak

Siyasi Parti Yayınları

Adalet Partisi, *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961)*, Ankara 1961.

—, *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1965)*, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı No: 21, Ankara 1965.

—, *Kervan Yürüyecektir: Adalet Partisi 1977 Seçim Beyannamesi*, TBMM Kütüphanesi, Yer No: 76-187, 1977.

Cumhuriyetçi Güven Partisi, *Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı (1971)*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1971.

⁷⁵⁹ Resmi Kaynaklar ve Gazete Arşivleri'nden yapılan alıntıların sayıca çok olması nedeniyle bu kaynaklara yapılan başvurular ayrıca kaynakça bölümüne eklenmemiştir. Bu kaynaklara yapılan başvurular metin içerisinde künye bilgileri ile birlikte “dipnot” olarak verilmiştir.

—, *Huzur Güven Refah İçin CGP 1973 Seçim Beyannamesi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973.

Doğru Yol Partisi, *1946'dan 21. Yüzyıla II. Demokrasi Programı*, DYP Genel Merkezi Yayını, Ankara.

Güven Partisi, *Güven Partisi Programı*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967.

Milliyetçi Hareket Partisi, *1977 Seçim Beyannamesi: Türk Milleti Uyan!*, Ankara, 1977.

Milli Nizam Partisi, *Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi*, Nüve Matbaası, Ankara 1970.

Milli Selamet Partisi, *1976 Sanayide Milli Hamle 300 Dev Tesis Ağır Sanayi*, MSP Neşriyatı, 1976.

Refah Partisi, *Tedavi: Adil Ekonomik Düzen*, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara 1991.

—, *24 Aralık 1995 Seçim Beyannamesi (Özet)*, Ankara 1995.

—, *Refah Partisi Seçim Beyannamesi Yeni Bir Dünya "Mutluluk"*, Ankara 1991.

Tetkik Eserler- Makaleler

ABADAN, Nermin, vd., *Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme Göç ve Gelişme*, Ünsal Oskav (çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

ACAR, Feride “Turgut Özal”, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, (Çev. Zuhâl Bilgin), Metin Heper ve Sabri Sayarı (Ed.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 185- 205.

—, “The True Path Party, 1983- 1989”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper, Jacob M. Landau (eds.), I. B. Tauris Publishers, London 1991, ss. 188- 201.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick, Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, ss. 189- 236.

AHMAD, Feroz, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayın, 5. Baskı, İstanbul 2015.

- , “The Progressive Republican Party, 1924- 1925”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper, Jacob M. Landau (eds.), I. B. Tauris London 1991, ss. 65- 82.
- AKGÜN, Mensur, “Ortadoğu Maceraları”, Gencer Özcan (Yay Haz.), *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi* içinde, Boyut Kitapları, İstanbul 1998, ss. 163- 200.
- AKIN, Rıdvan, *Türk Siyasal Tarihi 1908- 2000*, On İki Levha Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, C. 2, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- , *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 25. Basım, İstanbul 2018.
- AKTAŞLI, Hasan Ufuk, “Türk Muhafazakârlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki” *Doğu Batı*, S. 58, Yıl. 14, 2011, ss. 147- 162.
- AKYOL, Taha, “RP'nin Yol Ayrımı” , *Milliyet*, 2 Ekim 1996.
- , “Elektrikli Konular”, *Milliyet*, 1 Şubat 1997.
- ALAÇAM, Müge, *A Comparative Analysis of Republican Peoples Party and Republican Reliance Party: Similarities and Differences*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- ALESKEROV, Fuad, vd., *Seçimden Koalisyonla Siyasal Karar Alma*, Efil Yayınevi, (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. basım), Ankara, 2010.
- ALKAN, Necati, *Gençlik ve Terörizm*, Terörle Mücadele ve Harekât Dairesi Başkanlığı Yayınları No:9, Ankara 2002.
- ALPAR, Cem, “Dış Borç Sorunu -Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden Bir Değerlendirme-”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 1/3, 1980, ss. 151- 184.
- ARMAOĞLU, Fahir H, *Seçim Sistemleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.
- , *Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

- ARSLAN, Servet, *Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Eğitim Politikaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2018.
- AŞIK, Süleyman, *Türkiye’de Demokrasinin Yeniden İnşası Sürecinde Anavatan Partisi (1983-1991)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2018.
- ATATÜRK, Kemal, *Nutuk 1919- 1927*, Zeynep Korkmaz (Haz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995.
- , *Medeni Bilgiler*, Yayın B, İstanbul 2010.
- ATAMAN, Muhittin, “1983- 1991 Döneminde İç Politika: Özal’lı Yıllar” *Türkiye’nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (Ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2009, ss. 587-601.
- AYDEMİR, Talat, *Talat Aydemir’in Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret, İstanbul 1968.
- AYDOĞDU, Yasin, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2015.
- AYKOL, Hüseyin, *Bölüne Bölüne İktidar Olmak Türkiye’de Sağ Örgütler*, Phoneix Yayınevi, Ankara 2011.
- BAGDONAS, Özlem Demirtaş, “Türkiye’nin ‘Vazgeçilmez’ İki Davası: Kıbrıs ve ‘Batı’/ Avrupa’ya Yönelim”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 3, sayı 11, 2007, ss. 17- 40.
- BALCI, Ali, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- BALKAN, Ali Murat, *İkinci DYP- SHP Koalisyon Hükümeti (25.06.1993- 05.10.1995)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
- BASMACI, Sema, *Aydınlar Ocağı ve Türk İslam Sentezi: 1980’lerden 2000’li Yıllara Devreden Milliyetçi- Muhafazakâr Bakiye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- BAŞOL, Koray, *Türkiye Ekonomisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:2, İzmir 1983.

- BAYKAL, Ömer, *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji ve Politika*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- BELHAN, Şeyda, *Anavatan Partisinin Kuruluşu ve İktidara Gelişi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005.
- BENETON, Philippe, *Muhafazakârlık*, (Çev. Cüneyt Akalın), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- BİRAND, Mehmet Ali, *Diyet Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Uluslararası Pazarlıklar 1974- 1980*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- , Reyhan Yıldız, *Son Darbe 28 Şubat*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- BİLDİRİCİ, Faruk, *Hanedanın Son Prensi Mesut Yılmaz ve ANAP'lı Yıllar*, Ümit Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara 2003.
- BİLGİÇ, Sadettin, *Hatıralarım*, Akasya Kitap, 3. Baskı, Ankara 2007.
- BİNGÖL, Yılmaz, “Kimlik Tartışmaları Işığında Türk Dil Politikası”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 59/1, 2004, ss. 27- 58.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayınları, 11.basım, Ankara 2013.
- BORA, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- , Nergis Canefe, “Türkiye’de Popülist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, C. 4, Tanıl Bora (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, , İstanbul 2008, ss. 635- 662.
- , “Alparslan Türkeş”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, C. 4, Tanıl Bora (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 686- 695.
- , Yüksel Taşkın, “Sağ Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, Ahmet İnsel (ed.), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 529-545.

- , Necmi Erdoğan, “Biz, Anadolu’nun Bağı Yanık Çocukları: Muhafazakâr Popülizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss. 632- 655.
- , “Turgut Özal”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, C. 7, Murat Yılmaz (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, ss. 589- 601.
- , “Süleyman Demirel”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler*, C. 9, Ömer Laçiner (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 502- 514.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 1985*, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1993.
- BOSTANOĞLU, Burcu, *Türkiye- ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- BOZKURT, Ömer vd. (ed.), *Kamu Yönetimi Sözlüğü: Fransızca ve İngilizce Karşılıklarıyla*. Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1998.
- BOZKIR, Gürcan, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi- Milli Güven Partisi- Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967- 1980)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1996.
- , “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6. (15), 2007, ss. 275- 308
- BÖLÜĞİRAY, Nevzat, *28 Şubat Süreci 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000.
- BULAÇ, Ali, *İslam ve Demokrasi -Teokrasi, Totaliterizm-*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- , “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler”, *Birikim Dergisi* 38/39, 1992. ss. 102-111.
- CEM, İsmail, *TRT’de 500 Gün*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- CEVİZOĞLU, Hulki, *28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi*, Beyaz Yayınları, İstanbul 1998.
- CİZRE, Ümit “From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party”, *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, ss. 82- 101.

- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.3, (1961- 1980), Yapı Kredi Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2003.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923- 2000*, C.4, (1981- 2000), Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2003.
- CURA, Yudum, *Koalisyon Hükümetleri: Türkiye  rneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994.
- ÇAHA, Ömer, “Muhafazakâr Düşüncede Toplum” *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı 34, Bahar 2004, ss. 15- 24.
- ÇAKIR, Ruşen, *Ne şeriat Ne Demokrasi Refah Partisinin Anlamak*, Metis Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1994.
- , “Milli Görüş Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, ss. 544- 575.
- ÇALMUK, Fehmi, “Necmettin Erbakan”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, ss. 550- 567.
-  ALIşLAR, Oral, *Refah Partisi Nereden Nereye*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
-  AM, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, Der Yayınları, İstanbul 2011.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950- 1995)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
-  AVUşOğLU, Hüseyin, *Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.
- , “TOBB Siyaset İlişkisi Açışından Erbakan’ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 4, 2009, ss. 44- 55.
- , “Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/22, 2009, ss. 165- 178.

- ÇELİKER, Derya, *1961- 1980 Arası Koalisyon Hükümetlerine Bir Örnek: 1974 CHP- MSP Koalisyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2009.
- ÇETİN, Halis, *Türk Siyasal Hayatında Krizler Kahramanlar ve Hainler 12 Eylül Rejimi ve Özal Dönemi: 1980- 1993* c. VI, Orion Kitabevi, Ankara 2016.
- ÇETİN, Halis, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Doğu Batı*, sayı 25, 2003-2004, ss. 11- 40.
- ÇETİNKAYA, Hikmet, “Anayol Formülü Gerçekleşir Mi?”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1993
- ÇINAR, Alev ve Ergun Özbudun, “Mesut Yılmaz”, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, Zuhale Bilgin (Çev.), Metin Heper ve Sabri Sayarı (Ed.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 206- 226.
- , Burak Arıkan, “The Nationalist Action Party: Representing the State the Nation or the Nationalists?” *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, ss. 25- 40.
- ÇOLAK, Yılmaz, “1990’lı Yıllar Türkiye’inde Yeni Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları” *Doğu Batı*, S. 38, 2006, ss. 125- 144.
- ÇOLAŞAN, Emin, “Örtülü Ödenek Nereye Uçtu”, *Hürriyet*, 1 Haziran 1996.
- DAĞLI, Nuran, Aktürk, Belma, *Hükümetler ve Programları 1960- 1980* C. 2, TBMM Basımevi, Ankara 1988.
- DEMİREL, Tanel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- DEMİR, Ömer ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2002.
- DEMİRTAŞ, Seher, *Kuruluş Aşamasında Adalet Partisi’nin Fikri Yapısı (1961- 1964)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- DEREN, Seçil, “Milli Eğitim Üzerine Muhafazakâr Görüşler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss. 604- 615.

- DEVECİOĞLU, Eda, 28 Şubat Sürecinde Medya ve Siyasal İktidar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2019.
- DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979- 1983*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1979.
- DİE, *İstatistiklerle Türkiye 2001*, TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2002.
- DİKKAYA, Mehmet ve Deniz Özyakışır, “Türkiye Ekonomisinde Kayıp Yıllar (1991- 2001)”, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2009, ss. 731- 742.
- DOĞAN, Yalçın, “MC Hükümeti Bir buçuk Yıl İçinde Devlet Kadrolarına Yaklaşık 150 Bin Kişi Atadı”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1976.
- , “Protestolar Zinciri”, *Milliyet*, 1 Ekim 1996.
- , “Gezinin Masrafları Örtülü Ödenekten”, *Milliyet*, 10 Ekim 1996.
- , “Semt-i Meşhul’de Altı Bakan”, *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1996.
- , “Erbakan Frene Bastı”, *Milliyet*, 2 Mart 1997.
- DOĞANER, Yasemin, *27 Mayıs İhtilali ve Kurucu Meclis*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1996.
- DONAT, Yavuz, “İşte Gerçek”, *Milliyet*, 2 Mart 1997.
- DUMAN, Fatih, "Muhafazakâr İdeolojide Farklı Düşünce Gelenekleri Bağlamında ‘Muhafazakârlığın Doğası’." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/1, 2017, ss. 15- 34
- DURSUN, Hilmi, *Avrupa Topluluğu ve Türkiye- AET İlişkileri*, TBMM Basımevi, Ankara 1984.
- DURSUN, Davut, *Siyaset Bilimine Giriş*, Beta Basım Yayım, 6. Baskı, İstanbul 2012.

- EMRENCE, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- ERBAKAN, Necmettin, *Davam*, MGV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2014.
- ERDOĞAN, Mustafa, “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, *Özal’lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İhsan Sezal, İhsan Dağı (der.), Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, ss. 25- 38.
- , “Muhafazakârlık Ana Temalar”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 34, Bahar 2004, ss. 5- 10.
- EREN, Baki, *İdeolojiler Ekseninde Askeri Müdahaleler Karşısında Süleyman Demirel*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- ERHAN, Çağrı, “ABD ve Nato’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. 1, 1919-1980, Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 681- 715.
- , Tuğrul Arat, “AET’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* c. 1 1919- 1980, Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 808- 853.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2014.
- , “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945- 71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 112- 158.
- FIRAT, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. 1, 1919-1980, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 716- 768.
- , Ömer Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler” *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. 1, 1980-2001, Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları 12. Baskı, İstanbul 2010, ss. 551- 568.
- GAYTANCIOĞLU, Serkan, *Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011.

- GELLNER, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Simten Coşar vd. (çev.), İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2012,
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve Ömer Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, Ankara 1987.
- GÖKTÜRK, Eren Deniz, “1919- 1929 Dönemi Türk Milliyetçiliği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, C. 4, Tanıl Bora (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 103- 116.
- GÖLE, Nilüfer, “80 Sonrası Politik Kültür”, *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), Sentez Yayıncılık, Genişletilmiş 5. Basım, Ankara 2014, ss. 559-571.
- GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C. 1, Ekin Kitabevi, Bursa 2011.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, 2. Bası, Ankara 1989.
- GREENFELD, Liah, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, (Çev: Abdullah Yılmaz), Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- GÜLMEZ, İsmail, *28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014.
- GÜR, Tunahan, *Sivil Toplum Kuruluşlarının 28 Şubat Sürecindeki Rolü: TOBB ve TUSİAD Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- GÜLER, E. Zeynep, “Muhafazakârlık: Kadim Geleneğin Savunusundan Faydacılığa”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, H. Birsen Örs (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2013, ss. 115- 162.
- GÜNGÖRDÜ, Oğuz Bilge, “Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, *Kuruluş Yıllarından 12 Eylül’e Cumhuriyet Dönemi Türk Siyasal Hayatı*, Öner Buçukcu (ed.) Bibliyotek Yayınları, Ankara 2017, ss. 251- 278.

- HALE, William *Turkish Politics and the Military*, Routledge, London and New York 1994.
- , Ergün Özbudun, *İslamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The case of AKP*, Routledge, London and New York 2010.
- HEPER, Metin, *Türkiye Sözlüğü Siyaset Toplum ve Kültür*, (Çev. Zeynep Mertoğlu), Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2006.
- HEYWOOD, Andrew, *Siyaset*, Adres Yayınları, Bekir Berat Özipek vd. (çev.), 9.baskı, Ankara 2013.
- , *Siyasal İdeolojiler*, Adres Yayınları, Ahmet Kemal Bayram vd. (çev.), 5. Baskı, Ankara 2013.
- HOBBSBAWM, E. J, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, (Çev: Osman Akinhay), Ayrıntı Yayınları, 4.baskı, İstanbul 2010.
- Hürriyet, *Hürriyet 1975 Ansiklopedik Yıllığı*, Hür Ofset Matbaası, İstanbul 1975.
- Hürriyet, *Hürriyet 1976 Ansiklopedik Yıllığı*, Hür Ofset Matbaası, İstanbul 1976.
- İLİMAN, Arif, *Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.
- İŞİK, Muhittin, *28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2018.
- İBA, Şeref, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, 2. Bası, Ankara 2008.
- İNAN, Kamran, *Dış Politika*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993
- İPEKÇİ, Abdi, "Cephecilik Kime Yaradı?", *Milliyet*, 16 Ekim 1975.
- İREM, Nazım, "Türk Muhafazakâr Modernleşmesinin Sınırları: Kültürcü Özgünlük ve Eksik Liberalizm", *Doğu Batı*, S. 58, Yıl. 14, 2011, ss. 27- 36.
- İŞLER, Feray, *Türkiye'yi 28 Şubat Sürecine Götüren Gelişmeler ve Medyanın 28 Şubat Sürecindeki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

- KAHRAMAN, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010.
- , *Türk Sağı ve AKP*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007.
- KALAYCIOĞLU, Ersin “The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party”, *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, ss. 41- 61.
- KALEMLİ, Mustafa, *Kalemlî'nin Kaleminden*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2002.
- KAPANİ, Munci, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.
- KAPU, Hüsnü, “Türkiye’de Devlet- Sermaye Etkileşimi”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu (ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2009, ss. 743-760.
- KARPAT, Kemal H, *Kısa Türkiye Tarihi 1800- 2012*, Güneş Ayas (Yay Haz.), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, (Çev. Esin Soğancılar), İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- , *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*, Güneş Ayas (Haz ve Çev.) Timaş Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.
- KAYA, Zeki, *Uzaktan Eğitim*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2002.
- KELEŞ, Ruşen ve Artun Unsal, *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2014.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, 6. Baskı. Ankara 1997.
- , *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara 1999.

KIP- BARNARD, Fulya, “Soğuk Savaş ve Sonrasında Türkiye- AB İlişkileri”, *Soğuk Savaş Sonrasında Avrupa ve Türkiye*, Cem Karadeli (der), Ayraç Yayınevi, Ankara 2003, ss. 221-241.

KIRK, Russell, *The Conservative Mind: from Burke to Eliot*. Regnery Publishing,

KOÇAK, Cemil *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007.

KONGAR, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, 46. Basım, İstanbul 2013.

KÖSE, Muhammet Ali, *Anavatan Partisinin Siyasal İdeolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010.

KUŞ, Yasin, *Milliyetçilik ve Türkiye’de Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Kurulma ve Dağılma Süreçleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

LAVER, Michael and Norman Schofield, *Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe*. University of Michigan Press, 1998.

LIJPHARD, Arend, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*, Ergün Özbudun ve Ersin Onulduran (çev.), Türk Demokrasi ve Siyasal İlimler Derneği Ortak Yayını, Ankara 1986.

MARDİN, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez- Çevre İlişkileri”, (Çev. Şeniz Gönen), *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), Sentez Yayıncılık, Genişletilmiş 5. Basım, Ankara 2014, ss. 115-147.

MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

MERT, Nuray, “Muhafazakârlık ve Laiklik” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss.

———, *Türkiye’de Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

Meydan Larousse, Meydan Yayınları, C. 7, İstanbul 1985.

MEB, *Tebliğler Dergisi*, Cilt: 59, S. 2458, Ankara, 1996, ss. 473-489.

NEZİROĞLU, İrfan ve Tuncer Yılmaz, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

—, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C.2, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

—, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C.3, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

NISBET, Robert, *Conservatism Dream and Reality*, Routledge, New York 2017.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk İslam Sentezi: İdeolojik Bir Süreklilik Mi, Kesinti Mi?”, *Birikim Dergisi* S. 44, 1992, ss. 49- 55.

ÖNDER, İzzettin, “Refahiyol’un Ekonomi Anlayışı”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Gencer Özcan (Yay Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998. ss. 121- 160.

ÖZCAN, Gencer, “Yalan Dünyaya Sanal Politikalar”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Gencer Özcan (Yay Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998, ss. 179- 200.

ÖZDEMİR, Hikmet “Siyasal Tarih (1960- 1980)”, *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, ss. 191- 261.

ÖZDEMİR, Zeki, *1965- 1969 Yılları Arasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

ÖZDER, Ferruh, *1980 Sonrasında Türkiye’de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.

ÖZER, İlhan, *Türkiye’de 1970- 1983 Dönemi Enflasyonu*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma, Geliştirme, Planlama ve Koordinasyon Kurulu, Ankara 1984.

ÖZER, Esra ve Ogün Duru, “Refahiyol’un 1 Yılı”, *Yeni Şafak*, 23 Haziran 1997.

- ÖZGİŞİ, Tunca, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde İlk Koalisyon Hükümeti (1961-1962)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, “Muhafazakârlık, Devrim ve Türkiye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, C. 5, Ahmet Çiğdem (ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, ss. 66- 84.
- , “Muhafazakâr Siyasetin Temelleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S.34, Bahar 2004, ss. 11-14.
- ÖZKAZANÇ, Alev, *Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.
- ÖZYANIK, Seçil, *Refahyol Hükümetinin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- POLAT, Abdullah, *1980 Sonrası Türkiye Solu: SHP Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.
- RENAN, Ernest, *Nutuklar ve Konferanslar*, MEB Yayınları, Ankara 1946.
- SARIBAY, Ali Yaşar, “MNP’nin Kuruluşu ve Parti Programının İçeriği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2005, ss. 576- 590.
- , *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985.
- , *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.
- SAY, Ahmet, “Kültür Bakanlığında RP Kadrolaşması”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1997.
- SAYARI, Sabri, *Parlamente Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980.

- SAYBAŞILI, Kemali, “Refahiyol Döneminde Siyasal Yaşam”, *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Gencer Özcan (Yay Haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 1998. ss. 23-118.
- SHICK, Irvin Cemil ve Ertuğrul Ahmet Tonak, “Sonuç”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, ss. 386-400.
- SMITH, Anthony D, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, çev: Derya Kömürcü, Everest Yayınları, İstanbul 2002.
- SÜTER, Şakir, *Merkez Sağ’da Tapu Kavgası*, Maviagaç Yayıncılık, İstanbul 2004.
- ŞAHİN, Sevil, “1970’li Yıllarda Türk Dış Politikası”, *Türk Dış Politikası (1830-1989)*, Serkan Kekevi, Yunus Emre Tekinsoy, İsmet Türkmen (ed.), Berikan Yayınevi, Ankara 2017, ss. 619- 656.
- ŞEN, Serdar, *Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi Adil Düzen ve Kapitalizm*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.
- ŞİMŞEK, Kübra, *Mesut Yılmaz’ın Başbakanlığı Dönemi (1991- 1999)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.
- SUGÖZÜ, İbrahim Halil, “Erbakan’ın Adil Ekonomik Düzen Düşüncesi ve Refahiyol Hükümeti Uygulamaları”, *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu*, Konya, 28- 30 Ekim 2016, ss. 399- 428.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri*, Yay No: TÜSİAD-T/97- 207, İstanbul 1997.
- TAŞKIN, Yüksel, “Türkiye’de Sağcılık: Bir Kavramın Yerleşme Tarihini Anlamak”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler*, C. 9, Ömer Laçiner (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 551- 573.
- TAŞKIN, Yüksel, “Turhan Feyzioğlu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, Ahmet İnsel (ed.), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 534- 539.
- TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü, *Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Uygulamalar*, TBMM Basımevi, Ankara 1982.

- TC. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, *Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu Hedef İlkeler, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı*, Ankara 1999.
- TC. Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950- 2014*, 2015, s. 11
- TELLAL, Erel, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. 1, 1919-1980, Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 769- 783.
- Tercüman, *1900 Yılından 1990'a 20. Yüzyıl Ansiklopedisi Cilt 4*, İstanbul, 1990.
- TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayım, 4.bası, İstanbul 1997.
- TİRALİ, Emine, "Refahiyol Hükümeti Dönemi'nin Ortadoğuya Yönelik Dış Politikası", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 16, S. 31, Bahar 2017/1, ss. 457- 470.
- TİRYAKİ, Mehmet Hanifi, *1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Türk Dış Politikası 31 Mart 1975- 21 Haziran 1977*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- TOKDOĞAN, Nagehan, *Yeni Osmanlılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- TOK, Nafiz, "Siyasal İdeolojiler", *Siyaset Bilimi*, Halis Çetin (ed.), Orion Kitabevi, Ankara 2012, ss. 117- 186.
- TOKER, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970.
- TOPRAK, Binnaz, "Dinci Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Der.), Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 237- 254.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908- 1918*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1988.
- TUNCER, Hüner, *İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971- 1980)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- TURHAN, Sedat, *Adalet Partisi İçerisinde Bir Muhalif: Sadettin Bilgiç*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2015.

- TÜRE, İlknur, “Koalisyon Hükümetlerinde Başbakanlık”, *Mülkiye Dergisi* 25 (227), 2014. ss. 71-86.
- TÜRKEŞ, Alparslan, *Dokuz Işık*, Kutluğ Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 1975.
- , *Milli Doktrin 9 Işık*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2017.
- TÜRK, Hikmet Sami, Tuncer, Erol *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri Seçim Uygulamaları*, No:6 TESAV, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı 1995.
- Türkiye’nin 90 Yılı 1919- 2009*, Anadolu Ajansı Yayını No: 12, 2. Baskı, Ankara 2011.
- TÜİK, *İstatistik Göstergeler Statistical Indicators, 1923-2009*, Ankara 2010,
- TÜSİAD, *1979 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, Yay No: TÜSİAD- T/ 79. 1. 58, İstanbul 1979.
- , *1997 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, Yay No: TÜSİAD- T/ 97. 204, İstanbul Ocak 1997.
- , *1998 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, Yay No: TÜSİAD- T/ 98.226, İstanbul Ocak 1998.
- UÇAR, Fuat, *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2014.
- UĞUZ, Ebubekir Sıddık, *Milli Görüş Gençliğinin Siyasal Toplumsallaşma Süreci*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- ULUATAM, Özhan, *Geçmişe Bakmak Cumhuriyet Dönemi İktisadi, Mali, Siyasi Olaylar Kronolojisi 1920- 2000*, İmaj Yayınevi, Ankara 2001.
- UZGEL, İlhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. 2*, 1980-2001, Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları 12. Baskı, İstanbul 2010, ss. 243- 325.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

- ÜSTE, Rabia Bahar, “Koalisyon Hükümetlerinin Oluşumunu Hazırlayan Nedenler ve Ülke Örnekleri”, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/7, 1997, ss. 245-256.
- WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev: Taha Parla), 6. Basım. İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- YALANSIZ, Nedim, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2002.
- YAVAŞÇA, Kerem, *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasi Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahiyol Koalisyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- YAVAŞGEL, Emine, *Temsilde Adalet ve Siyasal İktidar Açısından Seçim Sistemleri*, Nobel Yayınları, 2.Basım, Ankara 2014.
- YAVUZ, M. Hakan, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, Yasin Aktay (ed.), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2005, ss. 591- 603.
- , *Modernleşen Müslümanlar Nurettin, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*, (Çev: Ahmet Yıldız), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- YAYLA, Atilla, “Özal: Reformcu Lider”, *Özal’lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İhsan Sezal, İhsan Dağı (der.), Beta Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, ss. 357-370.
- , *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Adres Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2008.
- YEŞİLADA, Birol A, “The Virtue Party” *Political Parties in Turkey*, Barry Rubin, Metin Heper (eds), OR: Frank Cass, London and Portland 2002, ss. 62- 81.
- YILMAZ, Hüseyin, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2004.
- ZURCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2000.

—, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık, C. 5, Ahmet Çiğdem (ed.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss. 40- 53.*

ÖZGEÇMİŞ

Mesut Can Akçay, 01.01.1994 tarihinde Samsun’da doğdu. Samsun Recep Tanrıverdi Lisesi’nin bitirdikten sonra Bülent Ecevit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nden 2017 yılında mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümünde Yüksek Lisans eğitimine başladı. Bir dönem devam ettikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümünün açtığı Yüksek Lisans sınavını kazanarak eğitime burada devam etti. Temel ilgi alanlarını; milliyetçilik, muhafazakârlık, popülizm ve Türk politik kültürü oluşturmaktadır. Hobileri arasında; kütüphanecilik, şiir- öykü yazıcılığı ve sinema eleştirmenliği yer almaktadır. Akçay, orta derecede (Pre- Intermediate) İngilizce bilmektedir.

İletişim Bilgileri:

E. Mail: mesutcanakcay@gmail.com

Telefon: +90 545 785 99 55

Kazanılan Ödüller, Teşvikler, Burslar:

GÜNGÖRDÜ, E., Akçay, M. (2019). “Entelektüel İktidar Portresi Olarak Oryantalizm ve Türkiye Modernleşmesi”. 4. *Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*. 26 Nisan 2019. Zonguldak. (En iyi bildiriler arasında birincilik ödülü)

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Türk Tarih Kurumu Yüksek Lisans Bursu (2019-2020)

Yayınlar (Bildiriler- Makaleler):

AKÇAY, Mesut Can, “Francis Fukuyama, “Devlet İnşası: Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetişim ve Dünya Düzeni”, Profil Yayınları, İstanbul 2015, İkinci Baskı, ISBN: 978-975-996-375-0.”. *Liberal Düşünce Dergisi* 97 / - (Kış 2020): 249- 254.

AKÇAY, Mesut Can. “ Kürşat Bümin, “Demokrasi Arayışında Kent”, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2016, 170 sf., 3. Baskı, ISBN: 978-605-5999-60-5”. *Akademik Düşünce Dergisi* 1 / - (Bahar 2020): 68- 73.

AKÇAY., M. (2019). “Milli Mücadele Dönemi Türk-Doğu İlişkilerinde Sovyet Rusya Etkisi”, *100.Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu* 11-14 Haziran 2019. Samsun.

AKÇAY, M., Akman, K ve Öz, M. (2019). “Uluslararası Krizlerin Çözümünde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin Rolü: Suriye Krizi Örneği”. *4. Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*. 26 Nisan 2019. Zonguldak.

GÜNGÖRDÜ, E., Akçay, M. (2019). “Entelektüel İktidar Portresi Olarak Oryantalizm ve Türkiye Modernleşmesi”. *4. Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*. 26 Nisan 2019. Zonguldak.

AKÇAY, Mesut Can. “SUN Zİ, “Savaş Sanatı”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, 53 sf., 9. Baskı, ISBN:978-605-332-269-6.” *Tarih Kritik Dergisi* 5 / - (Nisan 2019): 88-94.

AKÇAY, M., Akman, K. ve Öz, M. (2018). “Uluslararası Örgüt- Devlet İlişkileri Bağlamında Birleşmiş Milletler- Türkiye İlişkileri, Suriye Krizi Örneği”. *12. Kamu Yönetimi Sempozyumu*. 25-27 Ekim 2018. Kırıkkale.

AKÇAY, Mesut Can. "Samet Ağaoğlu, “Kuvayı Milliye Ruhu”, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, 243 sf., İkinci Baskı, ISBN: 975-343-255-0.". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18 / - (Aralık 2018): 375-381.

